منهنجي حياتيءَ جا
سونا روپا ورق

پوپٽي هيراننداڻي

ڪتاب اٺونجاهون (58)

منهنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق

(آتم ڪهاڻي)

پوپٽي رامچند هيراننداڻي

سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد سنڌ

1993ع

(حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ)

كتاب جو نالو: منهنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق
موضوع: آتم ڪهاڻي
ليکڪ: پوپٽي رامچند هيراننداڻي
ڇاپو: چوٿون
ڇپجڻ جي تاريخ: جنوري1993ع
ڇاپو پهريون: ڪونج پبليڪيشن بمبئي 1981ع
ڇاپو ٻيون: سهڻي پبليڪيشن، حيدرآباد سنڌ 1982ع
ڇاپو ٽيون: مڪمل لوڪ سر پبليڪيشن بمبئي 1992ع

[سنڌي ساهت گهر، ڪتاب نمبر - اٺونجاهون (58)]
قيمت: =/60
سٺ روپيه

MUHINJI HAYATI-A-JAA SONA ROPA VARQ.
(an-autobiography)
By: Popati Hiranandani
Published by: Naz Sanai
Sindhi Sahat Ghar-3 Nizam Ladge
Gari Khato, Hyderabad Sindh.
Jan. 1993- Book No. 58
Per Copy: Rs: 60.00 Sixty only.

ٻه اکر

پوپٽي هيراننداڻيءَ جو نالو سنڌي ساهت جو وڏو نالو آهي. جنهن هيستائين جيڪو به لکيو آهي، اهو ڏاڍي همت ۽ بيباڪيءَ سان. هُن ڏاڍي قرب ۽ پاٻوهه مان قلم جو پورهيو ڪيو آهي. سنڌيءَ ۾ هند جي جن قلمڪارن کي ڏاڍي سِڪ ۽ اُتساهه مان پڙهيو ويجي ٿو انهن ۾ پوپٽيءَ جو نالو به سرفهرست آهي.

سندس هيءُ ڪتاب 'منهنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق' سنڌ ۾ ڇپجي چڪو آهي پر اهو نامڪمل هو. پوپٽيءَ اُن کي هاڻي وڌايو آهي ۽ نئين طرح سان هندستان ۾ تازو شاندار نموني سان شايع ٿيو آهي، جنهن کي اسان جو ادارو هتي ٻيهر ڇاپيندي خوشي ٿو محسوس ڪري.

هيءُ ڪتاب رڳو پوپٽيءَ جي آتم ڪهاڻي ڪونهي پر هِن ڪتاب ۾ هن اسان جي سنڌي سماج خاص ڪري ورهاڱي کان اڳ جي ماحول جي ڀرپور نموني عڪاسي ڪئي آهي ۽ گڏوگڏ هتان وڃڻ ڪانپوءِ هند جي سماج ۽ خاص طور سنڌي هندن جي ماحول ۽ تڪليفن جو انتهائي چڱي نموني سان ذڪر ڪيو آهي، جنهن جي پڙهڻ سان اسان کي ڪيترين ڳالهين جي پروڙ پوي ٿي.

لائق پڙهندڙ ڪتاب شروع ڪري اُن کي پڙهي پورو ڪرڻ کان اڳ شايد ڪٿي به ورچي نه ويهن ڇاڪاڻ ته نه رڳو قصو دلچسپ آهي پر ٻولي به ڏاڍي ٻاجهاري آهي. سنڌ ۽ سنڌين سان محبت، هُن جي دل ۾ موجزن آهي ۽ يقيناً هي ڪتاب پڙهي، اسان جي دلين ۾ پوپٽيءَ لاءِ اڃا به وڌيڪ محبت وڌندي، جنهن جي اڳ به ڪَمي ڪانهي.

اسان ٿورائتا آهيون سنڌ جي نامياري شاعر محترم تاج بيوس جا جنهن اسان کي ڪتاب جي ڪاپي ڏني. انهن ساٿين جا به ٿورائتا رهنداسين جيڪي اسان جي اداري کي سنڌيءَ جا اهڙا ڪتاب ٻيهر ڇاپي لاءِ ڏيندا .

٢٠ ڊسمبر ١٩٩٢ع

ناز سنائي

سٽاءُ

مهاڳ	- لڇمڻ ڪومل	١
ٻه اکر	- پوپٽي هيراننداڻي	٨
ورق پهريون	- مان ۽ پنا	١١
ورق ٻيون	- حالتن ئي مونکي سيکاريو	١٩
ورق ٽيون	- جوڳي جادو لڳائي ويا	٢٩
ورق چوٿون	- اسين ڀائر ڀينر سڀ ست ڄڻا	٣٨
ورق پنجون	- ڀڪي مڙيوئي نه هنج	٤٧
ورق ڇهون	- ڇا مون پيار ڪيو؟	٥٧
ورق ستون	- جڏهن مونکي زندگي ۽ موت جو گڏيل احساس ٿيو	٦٦
ورق اٺون	- مان ماسترياڻي	٧٦
ورق نائون	- زندگي هڪ ناٽڪ	٩١
ورق ڏهون	- منهنجي پير ۾ چنچر آهي	١٠٠
ورق يارهون	- مون شادي ڇو نه ڪئي؟	١٠٨
ورق ٻارهون	- مان هڪ عورت	١١٥
ورق تيرهون	- ڪالهه جي ياد-سيان جو سپنو	١٢٥
ورق چوڏهون	- زندگي جي شام	١٣٠
ورق پندرهون	- اسانجا سگهڙ سياڻا	١٤٢
ورق سورهون	- اڪيلي اگربتي	١٦٤
ورق سترهون	- منهنجون بيماريون ۽ منهنجا ڊاڪٽر	١٨٧
خاص اِسم	- ڪن اديبن ۽ پڙهندڙن جا رايا	١٩٨

مهاڳ

برخت جي هڪ ناٽڪ جو ڪردار چوي ٿو:-

"پنهنجي اداس ٿي اچڻ ۽ ايترو جلد خوش ٿيڻ جي
ضرورت ناهي، ڇو جو اها ڪک،
جتان هو ڇرندو - ڇيڪاڙيندو اٿيو هو،
اڃا به زرخيز آهي."

برڪليءَ جي وسيع ڪک مان جڏهن ڪا تخليق جنم وٺندي آهي ته پهرين ڪي سڏڪا، زندگيءَ جا سيلاب آڻي، اڳتي هلي ساهه جا سلسلا جوڙيندا آهن ۽ سلسلا سدائين اسانکي اهو احساس ڏياريندا رهندا آهن ته اساڻي زندگيءَ ۾، بلڪ هن دنيا ۾ جتي به، جيڪي ڪي ٿي رهيو آهي، اهو اساڻي اجازت کانسواءِ ٿي رهيو آهي.

پوئتيءَ جي خياليءَ ۾ جيڪي ڪجهه ٿيو آهي. اهو هن جي منظوريءَ بنائي ٿيو آهي ۽ جيڪي ڪجهه 'نه ٿيو' آهي ان تي به هن جو ڪو وس نه رهيو آهي. بهرحال، ان 'ٿيڻ' ۽ 'نه ٿيڻ' ۾ پوئتيءَ جي پنهنجي چونڊ اوس رهي آهي. 'وجوديت' جو سڄو فلسفو ان ئي سراڻيءَ تي ڦرندو رهيو آهي ته انسان نه پنهنجيءَ مرضيءَ سان جمي ٿو ۽ نه پنهنجي مرضيءَ سان اجل جي راهه وٺي ٿو پر ان جمڻ ۽ مرڻ جي وچ واري عرصي ۾ هن کي پنهنجي مرضيءَ ۽ منشا مطابق ڪنهن چونڊ جو حق اوس حاصل آهي. پوءِ

۽ اڄ جي هن المناڪ دور ۾ اسان جي اِن چونڊ ۽ Choice تي پل پل جا پهرا آهن.

پوپٽيءَ پنهنجي زندگيءَ جي کليل ڪتاب جي سون- روپن ورقن ۾ انهن پل پل جي پهرن جا اسان تي اُهي اولڙا وڌا آهن، جن اسان جي عقيدن، احساسن، اعتبار، اميدن ۽ آرزوئن کي خوشگوار ۽ خوفناڪ خوابن مان مسرور يا مايوس ٿي جاڳايو به آهي ته چرڪايو به آهي.

چوندا آهن ته لشي ۽ آدم ڪٿا ۾ جيڪو ڪُلي سچ نـ ڇٽي ان کان بچڻ گهرجي. مون ڪڏهن پوپٽيءَ کي اشي ۾ ته نه ڏٺو آهي ان ڪري مان هن جي ان گفتار جي سچ کان محروم رهجي ويو آهيان پر هن جي تحريري سچ مون کي اهو احساس اوس ڏياريو آهي ته پوپٽيءَ جي صحتمند سوچ، سچائيءَ ۽ بيباڪيءَ هن کي پوپٽ جون اهڙيون اکيون عطا ڪيون آهن، جن جي مجموعي مدد سان هن حياتيءَ ۾ ڪافي ڪجهه ڏٺو، پڙهيو، سٺو ۽ سهيڙيو آهي ۽ پنهنجي آسپاس جي ماحول ۾ پنهنجا پوپٽي رنگ پکيڙي سونا- روپا منظر پڙهندڙن آڏو پيش ڪيا آهن. انهن منظرن ۾ هن جي حياتيءَ جي حادثن، آزمودن، تجربن ۽ واردات جا ڪيترائي تفصيل هنجي تخليق جي تلخين ۾، لڙڪن کي لڪائي منهن تي مرڪ آڻي پيش ڪيا آهن.

هيءَ ڪهڙي مونا ليزا آهي جنهنجي مرڪ ڪڏهن به ماٺي نه ٿي ٿئي؟ هيءَ اها مرڪ به ناهي جنهن تروار کان پوءِ گوتم ٻڌ جون نظرون نماڻيون ڪري ڇڏيون هيون.

پوپٽيءَ جي هن آتم ڪٿا ۾ حيرانيءَ جي ڳالهه اها آهي جو هوءَ پنهنجي ادبي جوانيءَ ۾ پنهنجي پيريءَ جي ڪهاڻي لکڻ ويٺي ۽ ان دور ۾ لکڻ ويٺي، جنهن دور ۾

جيئڻ ۽ سوچڻ جا طور طريقا بدلجي چڪا آهن. چئني پاسي هل هنگامو مچيل آهي. ماڻهو ٻئي طرف بي پرواهه ٿي پنهنجو ٽهل پاڻ وڃائي ويٺو آهي. اهي وقت ۽ دَور جڏهن وڏي ۾ وڏا ڪارناما خاموشيءَ سان ٿي گذريندا هئا ۽ انهيءَ گڏيل وجود جو حصو بڻجي ويندا هئا يا نه تاريخ جي پنن ۾ پورجي ويا آهن يا پرزا پرزا ٿي ٻکرجي ويا آهن.

مون پوپٽيءَ جي هيءَ آتم ڪٿا هڪ اجنبيءَ جي آپ - بيتي سمجهي پڙهڻ شروع ڪئي پر اها پڙهڻ بعد مون محسوس ڪيو ته هيءَ آتم ڪٿا اڪيلي پوپٽيءَ جي نه آهي. هن ۾ ته منهنجي پنهنجي ڪهاڻي به شامل آهي. اتفاق سان اسان ٻنهين جي اکين ۾ به ازل جا اوجاڳا هئا. فرق رڳو اهو هئو ته پوپٽيءَ جي صحت بگڙيل هئي ۽ منهنجي صحت - شايد ان ڪري ئي پوپٽيءَ جي هن آتم ڪٿا ۾ مون کي پنهنجي ئي زندگيءَ جا ڪئي ڪي شعاع ته ڪئي ڪجهه پاڇا نظر آيا هئا.

انهن به هر انسان هڪ حياتيءَ ۾ ڪيئي حياتيون ماڻيندو ۽ ڀوڳيندو آهي ۽ هڪ زندگي هڪ ئي وقت ڪيترن ئي زندگين جو ثمر ۽ ڏمر ساڻ کڻي ايندي آهي. ۽ اهو پوپٽيءَ جي زندگيءَ ۾ ٻين جي ڀيٽ ۾ ڪجهه سرسيرو ئي آيو آهي. هن جي ادبي زندگيءَ هن کي پنهنجن همعصرن ليکڪن کان ان ڪري به الڳ ڪري بيهاريو آهي جو جتي سنڌيءَ جا ٻيا ليکڪ فرصت ۾ ئي ڪجهه لکندا آهن اتي پوپٽيءَ کي لکڻ کان فرصت ئي نه ملندي آهي- ۽ هڪ اڪيلو انسان ۽ سا به هڪ سنڌيءَ جي ليکڪا، جيڪا قلم جي اهڙي ۽ اتري قوت ۽ ڪمال ڏيکاري سگهي، سنڌي ساهت ۾ نظر اچي وڃي ته ان کي قدرت

جو ڪرشمو ڪري ڏيکارڻ گهرجي.

آتم ڪٿا لکڻ ظاهري طور ته تمام سولو آهي پر لکڻ ويهجي ته ڄاڻ ٿي پوي ته اهو ڪيترو اوکو عمل آهي، خاص ڪري ان لاءِ جنهن پنهنجي ڌرتيءَ جي ورهاڱي کان وٺي پنهنجي جسم جي ورهاڱي جا ويڍ سٺا هجن، ۽ ائين ته بايوگرافين ۽ تاريخي ڪتابن جي تجربي اها پڙهي رهي آهي ته اهي اڪثر لکيا نه ويندا آهن پر لکايا ويندا آهن ۽ اڳتي هلي انهن مان جهڙي غلطيون ڪيون وينديون آهن، اهي ڪيون نه پر ڪرايون وينديون آهن. پوءِ به آتم بايوگرافين ۾ هڪ سچائي ليکڪ اڳيان مڪڻ به آهي، سچ به آهي ۽ ٻاهه به آهي. ڏسڻو رڳو اهو آهي ته هن اها مڪڻ سچ ڪيئن پهچائي آهي؟ ماضيءَ جي واقعن ۽ وارداتن کي، هڪ عرصو گذارڻ بعد ورجائڻ، ماضيءَ ۾ اهڙو موٽ کائي نئين سر جيئڻو (Re – Live) آهي. ڪٿي ڪٿي اهي واقعا وڌيل ۽ ڦهليل نظر ايندا آهن ته ڪٿي ڪٿي سسي سوڙها ٿي ويل لڳندا آهن. هيءَ رڳو حافظي جوئي ڪرشمو ناهي پر تاثرات جو سرچشمو آهي. وقت سان گڏ ماڻهوءَ جي شخصيت ۾ پڻ ڪي تبدلاءَ اچن ٿا. ٻاروتڻ ۽ جوانيءَ جون يادگيريون وڌيڪ دلڪش هونديون آهن ۽ انهن جي بيان ۾ هوش گهٽ، جوش ۽ جذبا وڌيڪ اڀري ايندا آهن پر پوڙهپ ۾ ان دور جي اهڙن احساسن ۽ جذبن جو ذڪر پڻ مٿان Scientific Morality جون بنيادي بندشون وجهي، پهچائي ڪيو آهي. هن ڪري اهو احساس آهي ته آتم ڪٿا رڳو نظاري جو نه پر نظر جو به فن آهي. آتم ڪٿا تاريخ ناهي ته به ان ۾ تاريخي عنصر اوس آهن.

پوپٽي بنيادي طور ڪهاڻيڪار آهي. بنگلور سيمينار وقت ڪيرت مونکي ٻڌايون پهرو پوپٽيءَ سان واقفيت ڪرائيندي چيو هئو: ”هيءَ پوپٽي آهي، ڪهاڻيڪار آهي.“ مون نهايت ادب سان عرض ڪيو هئو: ”هن جو ته بس ’ڪار‘ چوڻ ئي ڪافي آهي، ڇو جو هن تي نظر پوندي ئي ماڻهو خود بخود ’ڪهاڻي‘ چئي ويندو.“

۽ هن ڪهاڻيڪار جي آتمڪٿا ۾ هن جي زندگيءَ جي واقعن سان هم آهنگ ٿيل هن جا مشاهدا، رد عمل، رخ ۽ رويا آهن ۽ آهن ته انهن جو ٻڌائڻ پڻ آهي. واقعا رڳو ان ڪري اهم آهن جو انهن جا اثر دائمي آهن. آپ-بيتي، جڳ-بيتيءَ جي علامت (Symbol) بڻجي اڀري ٿي ۽ ليکڪا پنهنجي ڪٽنب، ماحول، علمي ۽ ادبي زندگيءَ، شخصيتن، ثقافتي ۽ تهذيبي تحريڪن ۽ سياسي حالتن سان منهان منهن ٿئي ٿي. انهن مان گهڻو ڪي وٺي ٿي ۽ شايد ٿورو گهڻو انهن کي ڏئي به ٿي. قدرتي آهي ته اهو سڀ بيان ڪندي پنهنجي تلخين، محرومين، ناڪامين ۽ نااميدين جو داستان بيان ڪندي پنهنجي اندر جي ڀاهه به ڪيندي. پر پوپٽيءَ جي اندر جي اها ڀاهه ڪنهن کي ساڙي نٿي. دل ۾ اڀرندڙ سپنن ۾ همت ضرور سهڪائي ٿي.

ڪنهن دانشور چيو آهي ته ”جيئڻ هڪ فن آهي ۽ آپ بيتي هڪ پُر لطف فن.“ پوپٽيءَ ان پُرلطف فن مان پورو لطف ماڻيو آهي ۽ پڙهندڙن کي پڻ ونڊيو آهي. هوءَ جنهن دؤر ۾ رهي آهي ۽ جنهن دؤر ۾ رهي ٿي ان کي هوءَ بدلائي نه سگهي آهي. پر ٻنهي دؤرن جي برڪتن سان ڳنڍ انهن جي لعنتن تي پڻ پوپٽيءَ جي نظر اڀري ٿي گهري ۽ سڄاڳ رهي آهي. هن اسان اڳيان اهو سڀ وائکو ڪيو آهي

ته ليکڪ ۽ ٻئي انسان سان انهن گڏ گڏ هلندي آهي جنهن دل جي ننڍين خاني ۾ صاف ۽ گندو رت گڏ گڏ هلندو آهي.

۽ ان گندي رت ڪٿي پوپٽيءَ جي لسن ۾ زهر به ڀري ڇڏيو آهي. پنهنجي آتم ڪٿا ۾ هڪڙي هنڌ پوپٽي لکي ٿي: ”زندگيءَ جي شاهراهه تان هلندي انهن به محسوس ڪيو اٿم ته جن ٿي گهڻي ۾ گهڻو وشواس رکيو اٿم، انهن ئي مون کي گهڻي ۾ گهڻو پٺي لڳيو آهي ۽ ٻاهرين لهه تي پيئاجهي، جن ۾ جهجهي اميد هئڻ جو ڀرم پئي پاليو اٿم، سي ئي انسانيت کان خالي ڏٺا اٿم. خير!“

پوپٽيءَ کي زندگيءَ ۾ گهڻي ۾ گهڻو نقصان دوستن پهچايو آهي- ان کان گهٽ دشمنن. هڪڙي فائدو رڳو ڪنهن اڻ ڄاتيءَ قوت پهچايو آهي ۽ وسيلو اهي شخص بڻيا آهن، جن جو شمار نه دوستن ۾ آهي، نه دشمنن ۾. ٻيو ته پوپٽيءَ وٽ ڪنهن لاءِ شڪايتون ناهن، ميارون ناهن، مهڻا ناهن، ملامتون ناهن، منصوبا ناهن، وير ونجوڳ ناهن، شخصي ۽ ساهتڪ سچائي هن لاءِ مڙني رنجشن ۽ رقابتن کان مٿاهين آهي. شايد هن وٽ اهو احساس آهي ته زندگيءَ لاءِ ڪو روڳ پيدا ڪرڻ به ضروري آهي. رڳو صحت جي سهاري ئي زندگي نه ڪٽجندي آهي. هتي مان پوپٽيءَ کي سقراط جو قول ياد ڏياريان. ”بي تنقيد زندگي گذارڻ ڪيڏو نه ڏکيو ڪم آهي.“

ڪجهه عرصو اڳ مون مشهور فرانسي اديب Lantreamont آٽو بايوگرافيڪل ڪتاب Songs of Maldorar ۾ هڪ حساس جي ڇوڪري جي ذهني روداد پڙهي هئي، جنهن ۾ مونکي

هڪ ڀنڀراٽو شان ۽ جلوو نظر آيو هيو. سڀ کان دردناڪ منظر اهو هيو جڏهن ڪنهن قاتل Maldorar جي پيٽ ۾ آرپار ٽلوار لنگهائي ڇڏي آهي- پهلوان، مستري، فلاسافر، شاعر- سڀ ڪوشش ڪري ٿڪجي پيا آهن پر ڪو به اها ٽلوار ٻاهر نه ڪڍي سگهيو آهي. ان وقت پيڙا کان ٿڙڪندي هو چئي ٿو:-

"They knew not that the evil done by man was not to be undone."

۽ پرٿوي نه Maldorar جي ان عذاب کي سمجهي ٿي ته

يا ته هر درد کي ڪا معني آهي

يا ڪنهن به درد کي ڪا معني ناهي!

بهرحال مون کي اهو چوڻ ۾ ڪو عار نه ٿو ٿئي ته پرٿويءَ جي هيءَ آتم ڪٿا اڃان اڌوري آهي. ان ۾ رڳو ٽي نوان باب جوڙڻ ٿي ڪافي ناهن جو هر نئين اڀرندڙ سج جو ڀرپور ڪرڻو پرٿويءَ جي آپ بيتيءَ ۾ هڪ بهتر باب جو اضافو آڻيندو رهندو ۽ ايندڙ صديءَ، جيڪا اسان کان هاڻي ڪي وکون واجهو وجهي رهي آهي، جي هڪ شفاف صبح جو مان پرٿويءَ جي مڪمل ڪٿا جو هڪ نئون مهاڳ لکندس.

ان جي مون کان وڌيڪ پرٿويءَ کي پڪ آهي.

لڇمڻ ڪومل

١٨ ڊسمبر ١٩٩١

ليکڪا جا ٻه اکر

انڊو - امريڪن سوسائٽي پاران انگريزيءَ ۾ تقرير جي چٽاڀيٽي هئي. وشيه اُن وقت ٽي ٽاڪس مان ڪٿي اُن تي ڳالهائڻو هو. اُن چٽاڀيٽيءَ ۾ مان پهريون نمبر آيس ۽ هڪ گجراتي سنڌو ٻيو ڇوڪرو ٻيون نمبر.

ڪرسين تي ويٺا هئاسين ته اُن ڇوڪري مون کان منهنجي جنم جي تاريخ ۽ ويلا (وقت) پڇيا. مون ٻڌايامانس ته پنو ڪڍي ويٺو منهنجا گرهه جاچڻ. اڌ ڪلاڪ لڳس جنهن بعد چيائين ته ١٩٧٨ واري سال جي نومبر مهيني جي پڇاڙيءَ ۾ بدن جي هيٺين حصي ۾ تنهنجو وڏو آپريشن ٿيندو. جيڪڏهن مڙ تي ئي مري وئينءَ ته خير، پر جي بچي وئينءَ ته گهڻو وقت جيئندين." مون کليو ۽ سندس ڏال پنو ڦاڙي ڇڏيو. ڇاڪاڻ ته مان هٽي ڪٽي ۽ تندرست هيس. تڪليف ڪا به ڪين هيم.

١٩٧٥ جي مارچ ۾ منهنجو وڏو ڀاءُ اوچتو لنڊن ۾ گذاري ويو. خبر ٻڌي مونکي اهڙو ڌڪ رسيو، جو اُٿي نه پئي سگهان. اُن بعد مان ڪجهه به کائي نه سگهندي هيس. صرف ڏڌ چانور زوريءَ پيٽ ۾ لنگهائيندي هيس.

ڪڏهين ڪڏهين پيٽ ۾ سور پڻ پوندو هوم. ليڪ اچي ١٩٧٨ سيپٽمبر جي پڇاڙي پهتي! ڊاڪٽر وٽ ويس ته گهڻيئي اسم جاچ لاءِ لکي ڏنائين. نومبر جي اڌ ۾ رپورٽ ڏسي چيائين ٢٢ تاريخ آپريشن ڪنداس، اسپتال ۾

ڪمرو بوڪ ڪري ڇڏ!

آپريشن ڪو هو. اصل ڳالهه ئي نه پڇو! درد اهڙو هو جو منهنجو سڄو سرير پيو ڏان... ڏان ڪري!

ڊاڪٽر ڏاڪر مونواڻي هوشيار ۽ گهڻگهرو هو. چيائين پهرين من کي تندرست ڪر ته پوءِ تن ازخود ٺهي ويندءِ. پنهنجو قلم ڪاغذ کڻ ۽ من کي شريرڪ تڪليف جي خيال مان ڪڍي پئي پاسي موڪل. تون لک ۽ مان پڙهندس. ڏسان من جي حالت ڪهڙن ئي سڌارين؟

مان ويهي نه سگهيس ئي ڪين پئي. ايئي ليٽي رهيا روڙ ام. ڊاڪٽر روز ڏسندو هو. ١٥ ڏينهن گذريا ته چيائين نه هاڻي ڪجهه ليڪ تو لکي تنهنجو من. سوال آهي ته ڇا لکيم؟

گهڻي سوڙ ڪري مون مري وڃڻ پئي چاهيو. اهو به ڊپ هئم ته متان اپاهج بڻجي کٽ تي نه پئجي رهان؟

جيون جي انت کي چاهيندي مون پنهنجي زندگيءَ جي شروعات تي لکيو. ائين ئي آتم ڪٿا لکجي ويئي!

مون ناراڻ پارٽيءَ کي دستخط ڏيکاريو مگر هن ڇپڻ کان انڪار ڪيو. پوءِ هري مونواڻيءَ سوڪار ڪيو. منهنجي آتم ڪٿا ڇپي ته مون سندس هڪ بن مترن کي موڪلي. انهي طارق اشرف انجو پيو چاهو ڇپائو. بس ڇڻ طوفان مچي ويو!

سنڌ جي سنڌين کي سنڌ سان ايترو پيار آهي جو جنهن جنهن ڪتاب پڙهيو تنهن مون کي سڪ ڀريل خط لکيو! مونکي سڏيندا هئا "سائڻ!" - "منهنجي امڙ" - "سنڌ - جائي سورمي" - "اساڻي ڀيڻڙي" ۽ سنڌ ۾ رهندڙ هندو -

سنڌين سنڌو 'پيشم - پٽاڻهڻ'، 'اساڻي جهانسيءَ جي راڻي!' خط پڙهي منهنجي دل روئي ڏيندي هئي. منهنجو روح سنڌ کا پرانڊو هو ۽ منهنجي زندگيءَ جي ڏيئي جي وٽ ترقي آڻيندي هئي.

هندستان ۾ هن ڪتاب جي گهڻي گهر ٿي. پر هريءَ گهڻي چوڻ تي ٻه ٻيو ڇاپو ڪين ڇپيو. سنڌ ۾ شري دولت مهتاڻيءَ ٻيو ڇاپو ڇپائڻ جو خيال ڏيکاريو آهي.

مان نوڪ سر سنستا جي سرڪردن، ديوداس رتنپال، هيرو چاولا ۽ چندرو پنجابيءَ جي شڪرگذار آهيان جن منهنجي ڪتاب جو هيءُ ٻيو ڇاپو ڇپايو آهي ۽ ماڻهن کي مان ڏنو آهي.

پوپٽي ر. هيراننداڻي

١٩٩٢-٢-١٢

ورق پهريون

مان ۽ پنا

ٻوندن جون قطارون
هوا جي طوفاني تيزي
جڏ ٽالهيون لهرائينديون هليون،
پوءِ به ٽڪاڻ آ سڪون پري
زندگيءَ جون ادائون
تن من جي انتها پيڙا
جڏ چوگرد سڀ ٻلائون سرڪنديون رهيون،
پوءِ به جيون آ رنگ ڀري.

- ٻوٽي

منهنجي زندگي ڪڏهن کان پنن ۾ ولوڙهجي ويئي آهي ياد نه اٿم. فائيل اندر پنا، فائيل کان ٻاهر پنا، ڪتب اندر پنا، ڪتب جي مٿان پنا، ميز تي پنا ۽ پرس ۾ پنا، ساڙهين جي وچ ۾ پنا ۽ بلائوزن جي پرسان پنا، ائين ئي پنا مونکي گهيري ويٺا آهن ۽ مان هر هميشه پنن جي ئي صحبت ۾ ويٺي آهيان.

ان ڳالهه تي منهنجي امي ڏاڍي ڪاوڙبي هئي پر اسان ٻن مان ڪنهن به هڪ، ٻئي جو ساٿ ڪين ڇڏيو آهي. اميءَ جي ڪاوڙجڻ تي ڪڏهين ڪي پنا چوندي

ڦاڙي ڇڏيندي هيس پر وقت گذرڻ تي انهن جو تعداد
گھٽجڻ بدران وڌڻ تي لڳو آهي.

پڙهڻ جي عادت مون ۾ پروفيسر ڪي. ان. واسواڻيءَ
وڌي ۽ لکڻ جي، شري هاسي مل ماکيجاڻيءَ. جڏهين
پهريون دفعو ميران ڪاليج کليو تڏهين واسواڻيءَ مون کي
انگريزي پڙهائيندو هو ۽ هاسو مل ايڪانامڪس. واسواڻيءَ
مون کي انگريزي ناول پڙهڻ جو شوق ڏياريو ۽ هاسي مل
لکڻ لاءِ آماده ڪندي چيو، ”خيال جو وستار ڪرڻ ۽ وستار
ساري ڳالهه کي ننڍو ڪري لکڻ جو ڏانءُ تو ۾ آهي. تون
ليکڪا بڻجي سگهين ٿي.“

اهو دفعو ڪاليج کلي بند ٿي ويو ۽ اتي پروفيسر هليا
ويا پر مون گهڻيئي ڪتاب پڙهيا ۽ گهڻائي رسالا ورتم.
ٻيو دفعو ڪاليج کلڻ تي مون سنسڪرت وشيه ڪنئي.
سنسڪرت ساهتيه منهنجو من اصل موهي ورتو. اڀيڪ
پستڪ آئلام. حيدرآباد جي ٻاهمڻي پيڪريءَ وارو شاعداس
ڏاڏي منهنجي هڪ شاگردياڻيءَ جو ڏاڏو هو. هن وٽ
سنسڪرت ڪتابن جو اصل خزانو رکيل هو. انهن ڪتابن
۾ گهڻيئي راز سمجهايل هئا. مثلا: ڪير ساگر ۾ ليٽيل وشنو
ڀڳوان ۽ شيش ناگ جي مورت ۾ جاگرافيءَ جا تت ته سنسار
۾ پاڻي ڪيترو آهي ۽ زمين ڪيتري، ته دنيا جي شڪل
انين بيضوي آهي جيئن وشنوءَ جو ناگوي بسترو.. وغيره..

بنارس مان گهڻيئي ڪتاب گهرائي پڙهيم. انهن منهنجي
گهر جي ڏيٺي جني هونئن أن سان پرال ڳوٺيون رکيل
هونديون هيون، منهنجن ڪتابن سان پرچي ويئي! نموني
نموني جون نڪشاريون، فلاسافي سمجهائيندڙ چارٽ ۽
دلفريب مورتون گڏ ڪرڻ جو شوق هئم.

ورھاڱي ڪري سڀ جو سڀ ڪتاب اتين ئي ڇڏي
اچڻا پيا. پٽيان ڀائرن کي تاڪيد ڪري آئي ھيس تہ فلاڻي
طرف وارا ڪتاب ضرور ڪڍي اچجو. پر انھن مان چار ئي
ھڪ ٻئي کان جدا ٿي ويا ھئا ۽ ڇھن ئي صرف بدن تي بہ
ڪپڙا ڪڍي اچڻ جي اجازت ملي ھئي. ان ڪري منھنجا
ڪتاب مونکان ھميشھ لاءِ جدا ٿي ويا!

حيدرآباد وارو ھاسومل ماڪيجاڻي جڏھن حيدرآباد ڇڏي
ڪراچيءَ ويو ھو تڏھن اتان مونکي آکاڻي لکي موڪلڻ لاءِ
لکيو ھئائون. اھا آکاڻي سچي پريم ڪھاڻي ھئي. بعد ۾
مون ليک موڪليومانس جنھنجو سرو ھو "آءٌ ڪير؟ استري
يا پرش؟" ان ۾ مون لکيو ھو "چنڊ رات کي سندر بڻائي
ٿو ۽ رات چنڊ کي. جيڪڏھن چندرما ڪري رات روپھلي
بڻجي سھاڳڻ جيئان ڪلي ٿي تہ چنڊ بہ رات بنا بلڪل
ڦڪو ۽ ڪسجو ٿو لڳي. اھا رات ئي آھي جا چنڊ کي
سونھن بخشي ٿي." اھو منھنجو پھريون ليک ھو جنھن
مونکي "واھہ واھہ" سڏائي. ھونئن منھنجي لکڻ جي ساراھہ
صرف منھنجون شاگردياڻيون ڪنديون ھيون جڏھين مان
اسڪول جي نوٽس بورڊ ۾ سنھي ٽلھي ڪتيل سٽ جيان
کي لينگھا رھڙي وجھندي ھيس.

ورھاڱي بعد ٻڙودي مان "سنسار سماچار" اخبار لاءِ
ھڪ ليک لکي موڪليم "پيڙھي جي پڪار" بعد ۾ "ھندستان"
اخبار ۾ پڻ منھنجا ليک ڇپجڻ لڳا. سنڌ مان انعام جي
صورت ۾ ڪئين ڪتاب اچڻ لڳا. انوقت تاريخ معصومي
يا چچ نامو وغيرھہ وغيرھہ ڪتابن جي ملھہ جي جاڻ ئي
ڪين ھئم. ان ڪري جڏھين بہ امي غصي ٿي
چوندي ھئي تہ "جتي ڪٿي تنھنجا ڪتاب پيا پيا آھن،

اسانکي ته وڏهن جي جاءِ به ڪالهه ئي ملي.“ لاڏهين
گهرانجي سڀني جا سڀ ڪتاب ڏيئي ڇڏيندي هيس!

”هندستان“ اخبار جي هفتيوار اخبار ”هندواسي“ نالي سان مشهور ٿي ۽ ان ۾ هر هفتي منهنجا ليک، ناٽڪ ۽ آکاڻيون ڇپجڻ لڳيون. پهرين هندستان ۽ پوءِ هندواسيءَ ۾ ۱۹۴۹ کان وٺي ۱۹۶۵ تائين لڳاتار منهنجون لکڻيون ڇپجنديون رهيون. بعد ۾ لپيءَ جي سوال تي مٿيند ٿيو. ۱۹۶۹ ۾ ساڳيءَ اخبار مون مٿان عجيب ”ڪلن“ جي ورکا ڪئي ۽ پوءِ منهنجي لکڻي ته ڇا، منهنجو نالو به سنڌيءَ اڻ سنڌيءَ طرح هنن ڇپڻ بند ڪري ڇڏيو. ائين ٿي هندواسيءَ جو ساٿ ته مولڪان ڇڏائجي ويو پر پڻ منهنجا هميشه جا ساٿي ڇٽجي پيا.

لکڻ مهل جي ڪيا ٿڪا خيال نوٽ ڪندي آهيان ته پڻ ڇپڻ ضايع ڪندي آهيان. وڏا وڏا اکر رهڙيندي ويندي آهيان. پر جڏهن سڄو پيچ مضمون يا آکاڻي لکڻ ويهندي آهيان تڏهن صاف سٿرو اُچو ۽ لسو پنو ڪٽيندي آهيان. ليڪن واري يا ميري گهنجيل پني تي منهنجو خيال ٻوڙي نه سگهندو آهي. لکڻ مهل وڏهن جي پڻ هڪ مقرر ٿيل جڳهه اٿم. جڳهه بدلجي ته من لکڻ ۾ نه ڪندو ئي نه اٿم. هونئن لکڻ مهل سانت يا امن جي بلڪل پرواهه نه ڪندي آهيان، پيل پيو گوڙ ٿئي، مان پنهنجو چت ايڪ ٽڪ لکڻ ۾ لڳائي سگهندي آهيان، بشرطيڪ مون سان ڪو ان وقت دوبدو نه ڳالهائي يا سوال پڇي.

منهنجو نالو پاونداس واسواڻي ماستر هو. منهنجو پتا ڊائري رکندو هو جنهن ۾ پنهنجن پاڻن مان هڪ جو وهنوار ۽ چرتر ته لکندو ويندو هو پر دوستن ساڻ عزيزن

خوشين جو احوال ٻه لکي رکندو هو. شايد ٻنهي جو گڏيل ڏڍو ملڻ اٿم جو پاڙهڻ ۽ سمجهائڻ جي عادت ٻه منهنجي شخصيت ۾ شامل آهي ۽ مان گڏو گڏ ماستريائڻي ۽ ليکڪا ٿيڻ جي ٻي رهي آهيان.

ڪتاب ۽ پنا اٿلائيندي اٿلائيندي ڪڏهين ڪڏهين زندگيءَ جا پنا پڻ اٿلائڻ ٿا. ان وقت گذريل زماني ۾ وري جيئڻ شروع ڪجي ٿو. جيئن مان هينئر هتي پنن ۾ جيئي اٿي آهيان.

جڏهين منهنجو پتا گذاري ويو. مان پورن ڏهن سالن جي ٻه ڪين هيس. چڱيءَ طرح ياد اٿم:-

هوليءَ جو ڏينهن هو. اسانجو گهر هيٺ گرائونڊ فلور تي هو. اُمي ڏول ۾ان رنگين پاڻيءَ جون پڇڪاريون ڀري مٿي ڀهرين ۽ اڳي ماڙي تي ٻيل ساهيڙين ڏانهن اڇلائي رهي هئي ۽ سندس ساهيڙيون گلال سان ڀريل ڏول مٿان اڇلائي رهيون هيون. اوچتو ٻور زور سان دروازو کڙڪيو. ڪل ڪل ۾ اُميءَ ڀهريان ڪڙڪا ڏيان ۾ ئي ڪين آندا. نيٺ دروازي تي زوردار ٻوٽ لڳو ۽ اُميءَ در ڏانهن ڊوڙي. بابا چاچيءَ ئي هٿ رکي اندر گهڙيو. بس، سڄو ڏينهن پٽي ڊاڪٽر آيا ۽ ويا. ٻئي ڏينهن صبوح جــو سويل مان ۽ منهنجو وڏو ڀاءُ ڏمو اندر ڪمري ۾ ويا سين. بابا جي سڄي بدن تي هٽب ۽ ڄاڻ مکيل هئي. نرس ڪيس منع ڪئي پر بابا اٿي ويٺو. ٻارهين ورهين جي عمر واري ڏمي جي مٿي تي هٿ رکي چيائين، "پٽ، مان وڃان ٿو. سڀئي ٻاٽر ۽ پيئڙ توکان ننڍا آهن. تون انهن کي اٿين سنڀالج جڻ تون ئي انهن جو پيءُ آهين."

منهنجي مٿي تي هٿ رکي پوءِ مونکي ٻاڪر پاتائين ۽

چيائين، ”ڏمو ماڻ تي ويڙو آهي. سندس دل ڪومل ۽ ڪمزور آهي. تون بهادر ٿيءُ. پاڻ ڏي هرهڪ ڳالهه ۾ مدد ڪيءُ. انهن ٻارن ٻچن کي پاڙهڻ جو ذمو تو تي آهي. هاڻي توهين ٻاهر وڃو نه ته مهنجا پراڻ ويندا ئي ڪين.“

انهن چيٽي هو اکيون پوري ليٽي پيو. اسين ٻئي اهڙا هراسجي ويا هئين جو ڏمي جون اکيون ڦاٽي ويئون هيون ۽ مان انهن سمجهي رهي هيس جڻ هاڻي ته پيئي سگهان. اسين ڪمري کان ٻاهر آيا هئين ۽ ٻنهيان أميءَ جي دردڀري اوچنگار ٻڌيسين. ورانڊي ۾ روئندڙ ڇهن مهن جي ننڍي پاڻ ناراڻڪي هنيءَ ۾ ڪٽي مان اگهڻ ۾ هاڻي آيس پر روڊن ۽ رڳو مهنجون ڪڍن ۾ هو، پر اڄ مهنجي سيني ۾ پڻ هاڻي آڻو هو.

موت جي دهڪائيندڙ روپ سان اها مهنجي پهرين ملاقات هئي. اُن ڪانپوءِ ١٩٤٣ ۾ مهنجي ڀيڻ گذاري ويئي. هوءَ تنهن وقت منهنجيءَ گود ۾ ئي هئي. موت روپي ڀڪيءَ جا پنهنجر سندس چهري تي ڦڙ ڦڙائيندا مون ڏٺا هئا. ١٩٧١ ۾ جڏهين مهنجي أمي گذاري ويئي تڏهين ته سندس جيون جي چراغ جي ٻجهندڙ لاٽ پڻ مهنجين اکين سان ڏٺي هئم ۽ جڏهين مهنجو پاڻ ڪنو هاڻي رهيو تڏهين مرتيوءَ جي اولاڇي پاڇي اڳيان ڪيئن ستڪندو ڏٺو هوم. (ڏمو ننڍپڻ ۾ ئي گذاري ويو هو.)

خبر ناهي پين جي مرتيوءَ سان ڪهڙي واقفيت آهي پر مان انهن ئي سمجهان ته پنهنجن ويجهن ۽ پيارن جي هميشه لاءِ وڇڙڻ بعد انسانجي دل جي حالت ساڳي نه ٿي رهي. اِهو أمر آهي ۽ دنيا فاني، اهي گفتا پڙهيا ۽ ٻڌايا آهن، سمجهيا ۽ سمجهايا آهن پر جڏهين پنهنجي مدل ۾

رهندڙ شهزادا اُٺدي ننڊ ۾ سمهي ٿا پون، جڏهين پنهنجي
هار جا آبدار موتي ڇڄي گم ٿي ٿا وڃن، جڏهين پنهنجي
باغ جا سڳنڌي گل اچانڪ مرجهائجي ٿا وڃن يا جڏهين
پنهنجي ئي آکيڙي مان ئي ڇهڪندڙ پکيئڙا اڏري ٿا وڃن
تڏهين هڪ عجيب اداسي من کي وڪوڙي ٿي وڃي!!

وقت آيو جڏهن اهو مؤس روڳي پڪي مون مٿان پنڻ اٿڻ لڳو. پر مون ڪلهي ڪلهي الڪي اڏائي ڪيو. ٽن سالن بعد اُهو وري آيو ۽ مونکي نهايت گهڻو تنگ ڪرڻ لڳو. اداس ته مان ته ٿيندي آهيان، ته وري ڊڄندي آهيان. پر هن ڀيري شرارڪ پيڙا ڪجهه زياده هئي. مونکي صرف هڪ ئي خيال پئي ستائيو- اپاهج ٿيڻجي زندگي ڪيئن گذاربي؟ اسپتالن جا چڪر، ڊاڪٽرن جا چهرا، دوائن جون شيشون ۽ گورين جا پترا پترا اهـڙا آهن اچ ڪالهه، جو بدن جي تڪليف پل پلئيان ۾ ئي پٽڪندي ولندي آهي.

هن ڀيري مؤت مون سان خوب چڪري ڪاڏي. هڪ ٻه دفعو ته مون هار مڃي پنهنجا هٿيار ڦٽا به ڪيا ۽ آپگهات ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويس. پر عين وقت تي منهنجي هوش ۽ حوصلي جي ڦٽڪار مونکي لڙائي ڪرڻ لاءِ اڀاريو ۽ مون ڪال کي گوهي ڏيئي ئي ورتي! اندر بدن ڪهڙو به هجي، ٻاهران ته رنگ روشن ٿيل لڳي ٿو نه؟ مون ڪوتيچ ۾ لکيو:

مونکي ٻن ڪش سمجهي
سڀون نمبيندا ويا
گورين جا پترا اٿرا ڏسيائون
جو اٻهن جي ڊاگهه
هردوار جي پنڊن
۽ ڪوٽ جي واٽين

جي بدن کي ٻه شهه ڏني وئي.
جنهن ڦرليهڙ جي مرامت ڪرائي آهي ،
نه ڪرسيءَ يا ٽيبل جي ڀڳل ٽنگ ڪپي
ٽٽين و جهندا آهن
ٽٽين هنن منهنجي عضون کي
ڪٽيو ۽ ڳنڍيو
پوءِ
انهن جي جڳهه انهن مٽايائون
جنهن ڪمري ۾ وزلدار سامان
هڪ ڪنڊ کان ڪٽي ٻيءَ ۾ رکيو آهي.
بدن مان رت
۽ ڪيسي مان پئسا
ڦري
هر طرح ڪمزور بڻائي
مونکي اسپتال مان ڪڍي ڇڏيائون
چي :
اسان توکي رلووٽ ڪيو آهي
هاڻ
تون اهو رلووشن ڪيٽائين تي هلائين
اهو توتي ئي مدار آهي!

ورق ٻيون

حالتن ئي مونکي سيکاريو آهي

"زماني جي ڏکن ئي آهي سيکاريو ته ڪيئن هلجي
سهي چوٽن تي چوٽون عاقبت هشيار ٿي پياسين"

- موتي پرڪاش

منهنجو پتا فاريسٽ ڊپارٽمينٽ ۾ وڏي عهدي تي هو. سنڌ جي شهرن ۾ سندس بدلي ٿيندي رهندي هئي. سکر ۽ شڪارپور بعد سندس ڪراچيءَ ۾ بدلي ٿي جتي هڪ شڪارپوري سيٺ جي مسواڙي جاءِ ۾ رهڻ لڳاسين. سيٺ پاڻ مٿي رهندو هو. انهن بابا جي سيٺ سان جاڻ سڃاڻ ٿي ۽ بابا کيس ڏهه هزار رپيا اڌارا ڏنا.

بابا کي ڪابه علت ڪين هئي. منهنجا چاچا پتو ڪٽيندا هئا ۽ ٻيڙي ڇڪيندا هئا پر بابا نه پاڻ پتو ڪٽيندو هو ۽ نه اسان کي کيڏڻ ڏيندو هو. هن ۾ بس هڪ ئي اوگڻ هو، جو هو پئسا وياج تي اڌارا ڏيندو هو.

هنجي ان اوگڻ ڪري ئي اسان سندس وڃڻ بعد ڏاڍيو پڇيو. سندس هڪ دوست تاراچند نالي هو. ٻنهي گڏجي ملير - ڊرگ روڊ پاسي ڪيئن ايڪڙن ۾ ڦهليل پلاٽ ورتو هو. تاراچند کي به بابا اڌارا پئسا ڏنا هئا جي هو واپس ڏيئي نه سگهيو ته پاڻ وارو پلاٽ به بابا کي لکي ڏنو هئائين.

بابا جي گذاري وڃڻ بعد هن ٺڳي ڪري ٻئي ڪنهن کي اسانجو پٽ وڪڻي پئسا ورتا. ڳالهه کلي پوڻ تي جڏهن پوليس اُن کي پڪڙيو ۽ هن کي حيدرآباد ۾ اميءَ جي سامهون آڻي کڙو ڪيائون تڏهن هو اميءَ جي پيرن تي ڪري پيو ۽ ليلائي چيائين، ”مونکي بچاءِ. اسان ساڻيءَ ڳالهه ۾ ڦاٿو آهي - پيڻا!“ ۽ اميءَ کي ڪاغذ ڦاڙي پيا چاڪاڻ ته پئسن ڪاڻ ڪنهن کي جيل موڪلڻ، هڪ عورت جي شان وٽان نه هو. ان ڏينهن جا ماڻ ۽ ماپ ئي نرالا هئا.

جهان ڇڏڻ ڪان هڪ ڏينهن اڳ- منهنجي پيءُ اڳيان شڪارپوري سيٺ وچن ڏنو ته هو جلدئي منهنجي ماءُ کي ورتل پئسا واپس ڪندو، پر ڏيڻ وارو شخص هليو ويو ته وٺڻ وارو ڪنهنجي پرواهه ڪري؟

بس هڪ ڏينهن اڳ اسانجي گهر ۾ پٺيوالا ۽ آيائون هيون ۽ ٻئي ڏينهن اسين وچي ڙلن پر پياسين!

اسين، امي ۽ ٻار ڪل اٺ ڄڻا هئاسين. اميءَ جي عمر اُن وقت پنجهه سال هئي. سياڻڪ هوءَ نهايت گهٻرايل ۽ دکي هئي. ڪراچيءَ جو ٺڪاڻو ڪري هوءَ پنهنجن ٻچن ۾ حيدرآباد هلي آئي.

پنهنجيءَ پيڻ ڪسي پئسن لي ويـاج تي هلڻ جو آسرو ڏيئي منهنجي مامي ڪيس صلاح ڏني ته هوءَ پنهنجا مٽيا وڪڻي پئسا سندس دوست وٽ وياج لي رکي. ان ڏينهن ۾ ڳالهون سونا زيور پتل جي دٻلن ۾ رکندا هيئن. اميءَ پنهنجا مٽين سان ڀريل دابلا وڪڻي ڇڏيا! هس ۽ هار، قاپون ۽ جهومڪ، ڳن ۽ چلا، منبون ۽ ٻانهن- پٽا، نٿون ۽ ٻولا جي بابا ڪيس نهرائي ڏنا هئا، اُنهن کي وچونءَ جا ڏنگ سمجهي هن نيڪال ڪري ڇڏيا ۽ پئسا پاءَ جي

دوست وٽ واچ لاءِ رکيائين. پر ان شخص جلد ئي ڏيوالو ڪڍيو. ٻين سان گڏ هڪ ٻيوهه جا پئسا غرق ٿي ويا.

مونکي ۽ منهنجي ڀاءُ کي وٺي اُمي اُن شخص، جنهن جو نالو رهواچند ٿڌاڻي هو، وٽ وٺي هلي ۽ نيزاريءَ سان چيائين، "منهنجا ٻار يتيم ٿيا آهن. پئسا جڻ هن گڏن جي گاهه برابر هئا. مهرباني ڪري سڀ پئسا نه، ته ٿورا ڪجهه ئي واپس ڪريو."

هن شخص نهايت بيپرواهيءَ سان چيو، "گڏن کي گاهه ته سڀ ڪارائيندا آهن. تون وڃي گاهه جو ڪٿان بندوبست ڪر." اهو ٻڌي اُمي سراپجي ويئي ۽ منهنجو ڀاءُ روئڻ لڳو. ان شخص جي ڪٺورتا ڏسي منهنجي من جو هڪ حصو پڻ نهايت سخت ڪٺور ٿي پيو.

ان آزمودي بعد اسانجي گهر مان ڪوبه ڪنهن کي پئسا اڌارا نه ڏيندو آهي. مان ته هر آدميءَ جي شرافت ۽ انسانيت جي ماپ-تور پئسي ڏيڻ وٺڻ سان ئي ڪندي آهيان.

منهنجا پائر ۽ پيدر جن کي ٻه ٻه پئيوالا هنج ۾ کڻي گهمائيندا هئا سي اوچتو ئي آبالا ٿي پيا. مونکي منهنجو "بابا" سڪيلڌي ڌيءُ جيان ئي بيحد گهڻو پيار ڪندو هو پر حيدرآباد ۾ اچي اسڪول ۾ پڙهڻ سان گڏوگڏ مان ٽريننگ ڪاليج ۾ ماستراڻي ٿيڻ جي سکيا به وٺڻ لڳيس. ميٽرڪ پاس ڪرڻ کان اڳ ئي مون ٽيوشنس ڏيڻ شروع ڪيون.

ميٽرڪ پاس ڪرڻ کان اڳ ئي مونکي ڪمائڻو هو. ميٽرڪ پاس ڪري اُمي هڪ رشتيدار وٽ وٺي هلي ۽ انکي هٿ جوڙي چيائين، "هن کي ميونسپل اسڪول ۾ ماستري

وٺي ڏيو."

مونکي ڏاڍو گھڻو غصو آيو. ان وقت ته سوُر پي ويس پر گھر اچي مون ڏاڍو گوڙ ڪيو. مون چيو ته "هٿ جوڙڻ سان ڪم ملندو ته اهو ڪم مان ڪڏهين به نه ڪنديس."

مون سباٽيءَ تي سبڻ شروع ڪيو ۽ ٽيوشن ڏيڻ لڳيس. ٻه ٻه درجا گڏ ڪڍڻ ڪري مون چوڏهن ورهين ۾ ميٽرڪ پاس ڪئي. هڪ هنڌ درخواست ودم ۽ انٽرويو لاءِ سڏ ٿيو. اتي چيائون ته اسڪول آدرشي آهي ان ڪري اُڇا ۽ سادا ڪپڙا پهرڻا آهن ۽ هميشه ڍڪيل ٻانهن سان بلائوز پهرڻو پوندو.

مون نوڪريءَ لاءِ "ها" ڪين ڪئي. هونئن ته مان هميشه اڇي ساڙهي ئي پهريندي هيس پر هنن انهن جي مرضيءَ موجب ڪپڙا پهرڻ جو حڪم مونکي ڪين وڻيو.

منهنجي اسڪول ڪندنمل گرلس هاءِ اسڪول ۾ ساليانو جلسو هو جتي مون جتيڪا ري جو گيت ڳايو "ڪل ڪي سپني آج ڀي آتا......" بس مونکي منهنجي ئي اسڪول ۾ "ميوزڪ ٽيچر" جي نوڪري ملي ويئي!

ڪن مهينن بعد اسڪول ۾ سنڌ جو تعليمي وزير پير الاهي بخش اچڻو هو. تعليم کاتي، ماسترن جو پگهار وڌائي ڏيڻ جو حڪم ڪيو هو پر اسانجي اسڪول جا مالڪار پئسا نه هئڻ جو عذر ڏيئي اسانکي جهوني اسڪيل موجب ئي پگهار ڏيندا هئا.

وزير جي آمد جو ٻڌي ماستريائڻين (ٻه ماستر ۽ ارڙهن ماستريائڻيون هيونسين) ۾ هلچل مچي ويئي. صلاحون ٿيون، ميٽنگون ڪيون ويون، ميمورنڊم لکيا ويا پر پرنسپال جي سامهون وزير کي اهو ميمورنڊم ڏئي ڪير؟ نيٺ مون

ان ڪم ڪرڻ جي اڄ ڪئي. پر مون چيو ته مان وزلر سان ڳالهائيندس. مسٽر وليم ته پوءِ موڪلائي سگهجي ٿو. ڪنهن کي به اعتبار نه پيو اچي ته مان انهن ڪري سگهندس. ماسٽر ڪيمپبل مون سان شرط رکي "تون ڳالهائي سگهين ٿو ته پنج روپيا ڏيندوسانءِ ۽ جي نه ڳالهائين ته ڏهه روپيا وٺندوسانءِ."

هيڊ مسٽريس کي ڏڪ پهچي ويئي. هن مونکي چيو ته "وزلر جي اچڻ واري ڏينهن مونکي پيرنٽس ڪونه ٿينديون ان ڪري انهنجي اچڻ جو ضرور ڪونهي." پر اسڪول جي بلڊنگ ۾ اچڻ کان منع ناهي ته ڪير ڪيئي نٿو سگهي. مان اسڪول هلي آيس ۽ ڪامن روم ۾ ويهي رهيس. ڪلاسن جو چڪر لڳائيندي مون وزلر کي ڏٺو ته اڳيان وڌي ويس "سائين ڪجهه ٻڌايان؟" هيڊ مسٽريس جو منهن ناميٽي هٿي ويو. پر وزلر پنهنجان ڪنڌ وراڻي چيو، "چئو، اوهانکي ڇا چوڻو آهي؟"

وزلر جي وڃڻ بعد هيڊ مسٽريس مونکي پاڻ وٽ گهرايو. مون سان مسٽر ڪيمپبل به گڏجي هليو. هوئن شايد ٻيو ڪجهه چوي ها پر هن محسوس ڪيو ته مون سان سڀ ٽيچرس شامل آهن. هن ڪڙڪ آواز ۾ چيو: "حساب ڪتاب جاڻين؟ بجيٽ ناهڻ ايندي هجيئي ته فائيل ڪڍ ۽ وڃي سالياني بجيٽ ناهه."

حساب؟ مان منٽمينٽڪس ۾ ته هميشه ناپاس ٿيندي هيس. انگ اکر ڏسي اڄ به منهنجو متو چڪرائيندو آهي. حساب ڪتاب جو سالو ٻڌي پيٽون ئي منجهي وينديون آهن. مون ڪيمپبل ڏانهن نهاريو. هن اشارو ڪري چيو، "کڻو فائيل؟ مان تو بجيٽ تيار ڪريان."

هن ٻنهي تيار ڪئي ۽ مهني بعد ئي اسان جو ٻگهار ستيتاليهن مان وڏي ڇهاوي رپيا ٿي ويو! ٿورن ڏينهن بعد اسانجي هيڊمسٽريس ڇئن هفتن لاءِ ٻمبئيءَ ويئي ٿي. اسڪول جي انڪٽنگ هيڊمسٽريس مونکي ٻڌائي ويئي جيتوڻيڪ مان سڀني ۾ جونيئر هئس!

اسانجي اسڪول ۾ سنسڪرت وشيه پاڙهڻ جو بندوبست هو پر مون مئٽرڪ امتحان پرشن ڪڍي هئي. اسڪول ۾ هندي ٻه سيکاريندا هئا ۽ هڪ ڏرمشت دادي گرمکي پڻ سيکاريندي هئي. گرسنگت ۾ شام جو ماستر گرمکيءَ جا ڪلاس هلائيندو هو جنهن ۾ امتحان ورتا ويندا هئا. انهي هوندي ئي مون گرمکيءَ جا امتحان ڏئي ٻاون اکري ۽ پنج گرنٿي وغيره پڙهي هئي. پر جڏهن ساڌو واسوانيءَ وٽ اسپيشل گيتا ڪلاس ۾ ويس تڏهين سنسڪرت ڀاشا جي خزاني کي ڏسي منهنجا ڪپاٽ کلي ويا!

ساڌو واسواڻي ودونا جي ناياب خزاني جو مالڪ هو. "يوگ معنيٰ ميلاپ، انگريزي لفظ يونين، يڪن جي ڳڇيءَ مٿان يوڪ (Yoke)، ابج ڏالو آهي - جنهن مان گريڪ لفظ هيءُ آهي وغيره ٻڌائي، لفظن جو الهاس، لفظن جو اصلي أرٿ ٻين ٻولين ۾ بدليل معنيٰ، لفظ جي مسافري، گيتا ۾ إن لفظ جي ٻين لفظن جي وچ ۾ اهميت، سڀ سمجهائيندو هو. ڪلاس ۾ ٻهراڻ ڏهه شاگرداڻيون هيون سين، ٻوءِ وچي صرف ٻي ٻڌبو ئسين پر هوُ ساڻئي ئي أتساهه سان سکيا ڏيندو هو.

جنهن چيز منهنجي هردي جي ساز کي لرزش ۾ آندو سي هئا گيتا جا لفظ:- پرم تپ! "أنشنهه! جاڳرتهه" (هي ارجن! مهاتپسوي! أٺ! جاڳ!)

سادو واسواڻيءَ جو آواز ڪومل ۽ مٺو هو. پر جڏهين
ساڃي همٿ جي آگر سان اشارو ڪري وري چوندو
هو اُٿهو! جاڳرتهو! تڏهين ان آواز ۾ للڪار هوندي هئي.
پراچين ڀارت جي رشين جي للڪار - غفلت ٽياڳڻ لاءِ هر
مهيمت آدميءَ جي غافل ڪي للڪار! انهن لفظن جي گونج
منهنجي هردي ۾ هردم پئي وڄندي هئي!
صبوح سويل تارن ڀري آڪاش جي هيٺان آڱڻ ۾ هون
ڀاري سادو سداتن پرارٿنا ڪندو هو: اَسٽوما سدگميه
تمسو ماجيوتر گميه......
سنسڪرت ڀاشا جي شبدن ۾ اها ڏوني منهنجي سرير
جي هرهڪ رڳ کي سوڙي لرزائيندي هئي ۽ مون پڪو
نشچيه ڪيو ته سنسڪرت سکي اهو سڀ پڙهبو جو منهنجي
اندر کي جاڳائي. پر ڪيئن سکان؟ ڪٿان سکان؟
خوشنصيبان مٿران اسڪول وارن ڇوڪرن لاءِ مٿران
ڪاليج کوليو. سادو واسواڻي جو مٽر هو پنڊت مدن
موهن مالويه، سو لکنؤ هلائي مٿران ڪاليج کي بنارس
هندو يونيورسٽيءَ سان اَفليئيٽ ڪيو ويو. مٿران ڪاليج
شام جو ٣ بجي کان ٧ بجي تائين هلندو هو جنهنڪري
مان صبوح جو ماسٽري ڪري، شام جو ڪاليج پڙهڻ لڳس.
شروعات ۾ ڪاليج ۾ ٨٠ ڇوڪرن داخلا ورتي پر پوءِ سڀ
ڪاليج ڇڏي ويئون ۽ ان مهڻ بعد ڪاليج بند ٿي ويو.
وري ٻئي سال ڪاليج کليو. هن دفعي صرف پنجويهه
ڇوڪريون آيون. حيدرآباد نئشنل ڪاليج جا سڀ پروفيسر
شيوا ڀاو سان مٿران ڪاليج ۾ پاڙهڻ ايندا هئا. پر منجهائن
صرف ٻه پروفيسر، انگريزيءَ جو پروفيسر ڪي.ايل. واسواڻي
۽ سنسڪرت جو پروفيسر ناراڻداس ٻنيجا ئي ريگيولر

هئا ۽ لگن ۽ اتساهه سان پاڙهيندا هئا.

اوچتو، خبر نه آهي ته ڇا ٿيو، نيشنل ڪاليج جي سينئر پروفيسرن ميران ڪاليج ۾ اچڻ بند ڪري ڇڏيو!

هاڻي ميران ڪاليج جو مئنيجر، جو خود ميٽرڪ پاس هو، اسانکي انگريزي پاڙهڻ لڳو ۽ سنسڪرت لاءِ چيائين ته پنڊت ڪالورام کان سنسڪرت پڙهو. ڪالورام کي انگريزي بنهه ڪين ايندي هئي ۽ اسانکي سنسڪرت انگريزي دواران ئي پڙهڻي هئي. ڪالورام کي ڪجهه سمجهائڻ بجهائڻ ۾ ڪونه ئي آيو.

اسان چئن ڄڻن سنسڪرت وشيه ڪنئي هئي. بنارس جي امتحان ۾ ڪن سوالن جا جواب سنسڪرت ۾ ئي ڏيڻا هئا. ويد ۽ اپنشد اسانجي ڪورس ۾ هئا. ان حالت ۾ اهو ڪالورام ته اسانکي پاتال ۾ پهچائي ڇڏي ها.

مون مئنيجر کي عرض ڪيو ته پروفيسر بنيجا کي وايه ڪري ڪيس واپس گهرايو پر مئنيجر مرڳو ئي ڪاوڙجي چوڻ لڳو ته ڪاليج مئنيجمينٽ جي ڳالهه ۾ تنهنجو دخل ٺيڪ نه آهي. مون تنهن تي چيو ته مونکي موڪل ڏيو ته مان ڪاليج ۾ سنسڪرت جا پيريڊس اٽينڊ نه ڪريان. مان پروفيسر بنيجا کي ونتي ڪري وٽس سنسڪرت پڙهڻ لاءِ وينديس."

مئنيجر هڪدم ڇڙڪي وڌائي ۽ چيو ته "ٻيون ڇوڪراون چپ آهن رڳو تون ئي ٿي گوڙ ڪرين. بهتر آهي ته تون ڪاليج ڇڏي وڃين!"

مان ڏاڪڻ لهي آيس ۽ پوءِ پنهنجو پاڻ پڙهڻ لڳيس.

جيتوڻيڪ ائين ڪرڻ پهاڙ سان مٿو ٽڪرائڻ مثل هو. چاڪاڻ ته بنارس يونيورسٽيءَ ۾ هندي ۽ سنسڪرت جو

اسٽينڊرڊ تمام اوچو هو.

شاگردن سان هميشه ظلم ٿيندو رهندو آهي ۽ مرهادا جي صدقي هنن کي هميشه چپ رهڻو پوندو آهي. مون کي اهڙي مرهادا کان نفرت آهي. هندستان ۾ اسڪول ۽ ڪاليج پاليڪارن جا ڪارخانا بڻجي پيا آهن، ڇاڪاڻ ته شاگردن ۽ ماسترن کي مرهادا جو واسطو پيل آهي. اسانجا نوجوان ڪارخاني مان نڪرندڙ جوراب ۽ رومال بڻجي بيجان ۽ نر اُتساهه بڻيل آهن، ڇاڪاڻ ته ڪين مرهادا سان نباهڻو آهي!

بمبئيءَ ۾ آياسين ته سنڌ ماڊل هاءِ اسڪول ۾ ماسترياڻي بڻيس. هڪڙي آکاڻي لکيم جنهن ۾ هڪ پئراگراف ۾ لکيل هو ته ”اسڪول جي ماسترياڻي اهائي ٿي بڻجي جنهنجي ڪنهن سبب شادي نه ٿي سگهي آهي. يا ته هوءَ وڌوا بڻجي پيئي آهي ۽ يا ته هوءَ ماتا نه بڻي آهي. ان ڪري هوءَ ننڍڙن ٻارڙن جي نازڪ جذبات کي سمجهڻ کان قاصر آهي.

اسڪول جي پرنسپال جي هڪ وڌوا مائٽياڻي ماسترياڻي هئي. هن پرنسپال کي ٻڌايو ۽ مونکي وائيس پرنسپال ياڻ وقت گهرائي ڌمڪائيندڙ نوع ۾ چيو، ”توکي نوڪري ڪرڻي آهي يا نه؟“ مون ان ڌمڪيءَ جو پس منظر چڱيءَ پر ڄاتو ٿي. ڇاڪاڻ ته ان ماسترياڻيءَ جي چوڻ تي لڳي ٽيچرس روم ۾ اڳ ۾ ئي گوڙ ٿيو هو پر مون اٿاڻ بڻجي ڪيس جواب ڏنو ته ”اوهين پنهنجي جملي کي واضح ڪريو.“ هن کي اڃا به گهڻو غصو لڳو پر مون پنهنجي طلب پٺهر دهرائي چيو ته ”ڪارڻ سمجهڻ بعد ئي ته نوڪري ڪرڻ نه ڪرڻ جو فيصلو ڪندس. ان ڪري اوهين

پنهنجو چيل جملو کولي سمجهايو.“

نوڪري ڪرڻي آهي يا نه، انجو فيصلو جڏهن هو مونکان پڇي رهيو، تڏهن هو مونکي ٽمڪائي ڪيئن ٿو سگهي؟ جڏهن منهنجي ڳالهائڻ مان نوڪري ڪرڻ جي مجبوري هو جاڻي نه سگهيو، تڏهن ڳالهائڻ جو رخ بدلي هن مون کي سمجهائڻ شروع ڪيو.

ان بعد اسڪول ۾ جنهن نه ماستريائيءَ کي ٽڪايو ويندو هئو نه هوءَ مون سان صلاح ڪرڻ ايندي هئي. ان جو اهو مطلب نه آهي ته مون ۾ جهجهڪ-ي سياڻپ آهي، پر مان بالادست اڳيان، پاڻکي مجبور ۽ لاچار ڏيکارڻ بدران پاڻ جتائڻ جو طريقو اپنائڻ جي ئي فائدي ۾ آهيان. جڏهن وقت بالادست زيردست جي مجبوريءَ جو فائدو وٺڻ ٿو چاهي تڏهن وقت ڏيڻي هيٺ ليٽڻ بدران اڪڙي ٽالپ وانگر قدمي مٿي ٿي بيهجي. چالاڪڻ نه ڀگهار انسان کي اجوري جي روپ ۾ ئي ملي ٿو. ان ڪري پيچ لوڏڻ جي ڪا به ضرورت ڪانهي. چوڌاري نظر ورائبي ته ڏسبو ته سڄي پراڻين جي ٻنيءَ جو ڪنڌو ڪنهن نه ڪنهن لموني لميل يا ورهيل آهي. هڪ انسان ئي آهي جنهنجي سڌي ڪنڌي جو چهرو آڪاش ڏانهن اشارو ڪري ٿو. اهڙو بلند مايه ناز انسان ڪنهن جي پيرن ڏانهن ڇو نهاري؟

ورق ٽيون

جوڳي جادو لڳائي ويا

"مون ٻڌو هو جي ٻاري ۾ پهاڙيءَ تي آيو
هڪ صبح، اگهاڙو ڪو الله لوڪ ڏٺو
وسمي ۾ ڏسي مون لڪي، ڇپائين مرڪي
ڇو عشق جي ڪوري تي ڪو نهي ٿو ڪپڙو؟"
— هرو سدارنگاڻي

حيدرآباد جي هيرآباد ۾ اسان کي پنهنجي جاءِ هئي پر نانيءَ چيو ته ننڍن ٻارن سان منهنجي ڌيءَ اڪيلي ڪيئن وڃي رهندي؟ ان ڪري اسين سڀ گڏ رهڻ لڳاسين. هيٺ منهنجي ماسي پنهنجن ٽن ٻارن سان ۽ ماڙي تي منهنجو مامو، سندس ٻه ٻار ۽ منهنجي ناني هڪ پاسي ۽ ٻئي پاسي امي ۽ سندس ست ٻار. منهنجو ماسڙ ڪوئيٽا ۾ نوڪري ڪندو هو ۽ منهنجي ماميءَ گذر ڪري وئي هئي. سچي هيڏي ٻڙ جي وڻ جيئان ڦهليل پريوار کي منهنجو وڏو مامو (منهنجي ماءُ جو مامو) گوپالداس پاليندو هو. هن شادي نه ڪئي هئي پر سندس ڌرمپتني گذاري وئي هئي ۽ هن وري شادي نه ڪئي هئي.

مامو گوپالداس وڏو ٺيڪيدار هو. گدو بندر واري اسپتال توڙي سول اسپتال ۾ هر هڪ چيز پهچائڻ جا ٺيڪا

ڪٽيندو هو. چـولا، سٽيون، ٻوا، ڪوٽ، ڪڻڪ، ميوو، ڏڌ، پاڇيون، گيهه، سڀ ڪجهه پنهنجي اسٽالن لاءِ پهچائيندو هو. اسانجي اڱڻ ۾ ڪير جا مٽ پيا ڳوهندا هئا، ڏڌ به مٽن ۾ جماءِ ويندو هو، باقي ماهل جا سڙهن ٽاڪيا آڻيندا هئا ۽ پاڇين جا نوڪر. مامو پاڻ صبح جو ليمن جو شربت پي ٻاهر نڪرندو هو ۽ وري شام جو دير سان گهر موٽندو هو. منجهند جو ٻوڏي پساريءَ وٽ گڏرو چانهين کائيندو هو يا ڏوڏي ميوي واري وٽ وڃي سنگتڙا ۽ سردا خلاص ڪندو هو. ميوي سان سندس ڏاڍي دل هوندي هئي. گهر ۾ چانهين گڏرن سان ڀڙال اَٽ گاڏيون، انبن جا ڀڙال مٽ (سنڌ ۾ پالي انب مٽن ۾ پچائيندا هئا) سمجهين سنگتڙن جون ڳوٿيون موڪليندو هو. ڪوئيٽا مان به ماسيءَ وٽ تازيون تازيون باداميون ۽ تازا اکروٽ، زردالو ۽ آلوچا، توت ۽ شهتوت جهجهي انداز ۾ ايندا هئا.

مامو دسهري تي باروت (ڦٽاڪن) جا نوڪرا وٺي ايندو هو. سندس نوڪر رام ڪرشن جو راجستاني هو، ٽي ڏينهن سانده شام جو اڱڻ ۾ اهو باروت ٻاري ڏيکاريندو هو. پاڙي جا سڀ ٻار اسانجي گهر ايندا هئا. پوءِ ڦٽو ٻرو ته تاڙيون وڄيون، هوائي مٿي وئي ”شررر.... جا آواز ٿيا، سر ڦٽ ڦٽ ڪئي ته اسان ڦيريون پاتيون!

اڄوڪن ٻارن لئي ته مونکي ڏاڍو قياس ايندو آهي. اسانجي پيٽ ۾ ته اُهين ڪجهه ڏٺو آهي نه ماڻيو آهي.

منهنجو وڏو ماسات هيرو لاهور ۾ واپار ڪندو هو ۽ منهنجون ماسائيون ڪاليج ۾ پڙهنديون هيون. باقي اسين ڏمو، ديدا ناٿ، گوبند، حشو، موتي، نارائڻ، جانڪي، شانتي، ڪملا، سندري، ساوتري، گنگا ۽ مان سڄو ڏينهن پيا

کيليندا هئاسين. شرطون پچائڻ، پرولون سلڻ، گڏجي بيت
چوڻ، اصل سڀ ڏينهن مستي، کيڏڻ ۽ راند ۾ مگن رهندا
هئاسين. اڏيرا چوُ چوُ ريل ٽڪجي هڪ ٻئي جي گهاگهري
يا ڇمڇس پکڙي هلندا، ٿورا وڏا ماچيس کي ڌاڳا ٻڌي
هڪ ٻئي کي ٽيليفون ڪندا، ڇوڪرون رانگين پتر کٽي
”اٻان کي پهريان، اٻان کي پيان“ ڪندو هون، ڇوڪرا
نڪري تي مٿهن وساڻا ڪولهڻ ويندا يا گولين راند
ڪري پڪاريندا - ”سچ!“ آواز جي ڪنن تي اچ اچ پيا
ڪندا هئاسين، پينگهي ۾ لڏي ”سڀ کان تنهنجي سارا هم-
قدرت وارا“ ڳائي، ڪراچي ۾ سکر اسٽيشن کي پاڻ وٽ
گهرائي ”هندو پاڻي! مسلمان پاڻي!“ جا هوڪا ڏيندا
هئاسين. ڏوڏا ۽ پيڊن جا بسڪوٽ جهولن ۾ ڀري خزاني
جا مالڪ ٿيندا هئاسين. هڪ ٻئي سان اوٺي ڪري پوءِ
”ڇئي مس ڻ....“ ڪري سائنس ڳالهائيندا هئاسين ۽ پڇڙا
ڪٽي اُن ۾ ڪنڊ وجهي، ان سان وات ڀري پوءِ ”پڪي“
چئي کلندا هئاسين! ڇوڪرون راند کان ”أتر آءِ آئوٽ؟“
نه ڇوڪرا مڃهائين ۽ جي ڇوڪرا راند ”لئن مئون -
پکٽ آر - ٻاٻريس“ نه ڇوڪرون مڃهائين. پوءِ گڏجي
راند ڪريون ”اسين ٻار ڇولڻ اچون ٿا.... اچون ٿا..
اچون ٿا..“

نوڪر ڪاڏي ڪاٺ لاءِ پيا سڏ ڪن، ماءُ پيئون ڏيون ڪيئن
نه وڃي ٻاهر راند ڪريو، پر اسين پنهنجن ڄڄهڙن ۾ ٿي
پورا نه ٿا موٽڪي ڇڙي ڇو ڇيو ۽ هن موٽڪي چور ڇو
سڏيو؟ موڪل ملي نه ماءُ اصل ڪڪ. ڪنهنکي ”هوم“
۾ وهاڙڻ جي ڌمڪي نه ڪنهنکي زوردار ٺڦر. پر اسانجي
”ٺئيا ٺئيا“ ۾ ڪمي اچي ٿي ڇو ٿي؟

ٻارن ۾ مائرن جا ڪم ۽ ايڪ پوندا هئا. پاڻ ڪڏ تي سڪڻ وجهي اچو، ٻنجل موديءَ کي چئي اچو ته ڏهه سير اٽو موڪلي، پاڙي ۾ سيٺا کي قيمي جا سنبوسا ڏيئي اچو، پڳل ٻيهن واري ڪان ڪٽورو ڪڻي اچين آني جا ٻيهه وٺي اچو، ٻسيءَ جو هوڪو ڀريو اچي، ٻهارئوس، ڏڏڙي وٺي اچو،... ۽ اهڙين شرطائي چوندا هئاسين "اندر ۽ ٽا اچون. تو چيو ۽ ته ٻاهر وڃ."

وڏي مامي جي شخصيت عجيب ته نيڊو مامو ۽ عجيب. ٻنهي جون زالون مري ويئون هيون ۽ ٻنهي جو نالو ۽ ساڳيو هو! ٻئي پنهنجين سرگواس ٽيل ٻتنين کي ٻروچيندا هئا. نيڊو هنجي فوٽي کي روز ٽازن گلن جو هار پائيندو هو ۽ وڏو من ئي من ۾ انهن ٻڙڻ ڪندو هو. اسين انيڊي کي گوپال ۽ وڏي کي "مامو" ڪري سڏيندا هئاسين. نيڊي جي زال مري ويئي تـه نوڪري ڇڏي آيو ۽ وڏو اڳي کان ڏهوڻو ڪم ڪرڻ لڳو. وڏو مامو جهڙو ٻروچ! نيڊي هوندي ٽنگ ۾ سوُر ٻوڻ ڪري، ڪنهن ڇڪي ٻئي ٻڌي هيس، جنهن ڪري هڪ اک مان جوت هلي ويئي هيس. سندس حجام مري ويو ته ۽ ٻئي حجام کان ڏاڙهي لهرايائين ۽ مٿي جا وار. هڪ اک ٽـي ڪارو ٻٽو ٻڌل، ٻٽئي جو چولو، ڪاري صدري ۽ ڪلهي ٽـي ڳاڙهي ڪنار وارو ٽرڪش ٽوال. ڪڏهين اٺ هزار گلاب جا گل وٺي آيو ته گلاب پاڻي ۽ "دڻاچو" (هڪ دفعو نڪتل گلاب پاڻيءَ ۾ وري گل وجهي ڪاڙهي گلاب پاڻي ڪڍبو ته اُن ۾ ٻيهد گهڻي سرهاڻ هوندي هئي، انکي "دڻاچو" سڏبو آهي جو شربت ۾ ڪم ايندو آهي پر اکين ۾ ئه وجهبو آهي) ڪڍي تـه ڪڏهين عرق جون سرهيون ڇيزون آڻي چوندو هـو عرق

ڪيو. اسان وٽ ڪرنل پارهوني چڙهيو پيو هوندو هو. ماڻهو چوندا هئا ته توهين عرق سان اَنو ڌوئيندا آهيو يا گلاب پاڻيءَ سان؟ ايترو عرق يا گلاب پاڻي ڇا ڪندا؟ پر اسين اونهاري ۾ مٽيءَ ۾ گلاب پاڻي اوتي ان کي ٿڌو ڪندا هئاسين ۽ جنهن ڏينهن بيماريءَ ۾ عرق پيئندا هئاسين.

اهڙي مٿل ميلي ۾ بالاپڻ گذاري اسين ٿورا وڏا ٿياسين ۽ وڃي پنهنجي جاءِ ۾ وِهناسين. اها جاءِ سادو واسواڻيءَ جي سٽسنگ واري جهوني جاءِ جي لڳولڳ هئي. اها جاءِ شري مدگهمل ساڌوءَ کي دان ڪري ڇڏي هئي ۽ اُن ۾ ميران اسڪول ٺهرايو ويو هو (جهونو-لڳون پوءِ جيل جي اڳيان ٺهيو هو.) اسانجي ڪڏ واريءَ پٽ ۾ سادو واسواڻيءَ جي ڪمري جون دريون هيون.

نانيءَ سان گڏ رهياسين ته مار ڪانڻ وقت ماسي ۽ ناني پڻ ٻچائيندا هون هيون. هاڻ ته اميءَ سختي ۽ پابنديءَ سان پالڻ شروع ڪيو. اميءَ جو حڪم هو ته صبوح سويل اُٿي سادو واسواڻيءَ جو سٽسنگ ۽ ڪرسنگت ۾ وڃڻو آهي. اُتان ٿي جيل واري روڊ تي پنڌ ڪرڻو آهي يا ڊوڙ پائڻي آهي. انهن جيڪو نه ڪندو تنهن کي نيرن نه ملندي.

۽ سنڌ ۾ نيرن ڪهڙي ڪبي هئي؟ سيئون پٽاٽا، يا مالپڙا يا پيهون ۽ مٿان شربت يا انب ماني ۽ مٿان لسي، يا چاش ۾ ڊبلروٽي.

اهڙين چيزن جو ٿيائي ڪيئن ڪجي؟ پر اونهاري ۾ ته خير، سياري ۾ سوڙ مان نڪري همت ڪري منهن ڌوئڻ ڏاڍيو ڏکيو لڳندو هو. ان ڏينهن ۾ سادو واسواڻيءَ جو سٽسنگ صبح سويل ساڍي پنجين بجي شروع ٿيندو هو. سو اسين

چوڪريون تہ ماءُ جي پٺيان اٿي ستسنگ ۾ پهچي وينديون هيون سين، باقي اسان جي پاڙن مان حشو سويل اٿي باغ مان گل پٽڻ هليو ويندو هو ۽ گرسنگت ۾ ڪڙاهہ پرساد ورهائڻ وقت ڪڙاهہ وٺي ٿانئي اچي ڏيندو هو تہ مان گرسنگت ۾ ويو هوس. سيدو نارائڻ اميءَ جي اچڻ جو آواز ٻڌي سڌو سدان جاءِ ۾ پهچندو هو ۽ وڏي واڪي سان "ايڪو اونڪار ستنام..." چئي جپ صاحب پڙهڻ شروع ڪندو هو.

ستسنگ ۾ سادو ڏاڍيون سٺيون آکاڻيون ٻڌائيندو هو. سندس ڀاشڻ، مثالن ۽ جيونين سان نهايت دلچسپ لڳندو هو. جڏهين هو آکاڻيءَ جي ڪلائيميڪس تي اچي چوندو هو تہ "اڄ مان اتي ڏاڍو ٿو رڪان." تڏهين من سڀئي ويندو هو پر ٻئي ڏينهن آکاڻيءَ جي ٽند جوڙڻ جي موهہ وچان ستسنگ ڏانهن ڇڪبو.

ڌيري ڌيري سادوءَ جي اپديش جي ڪشش فيلسوفيءَ کي سمجهڻ لاءِ آمادهہ ڪيو ۽ سندس ليڪچر ٻڌڻ لئي وري وري دل ٿيندي هئي. سادوءَ جي اکين ۾ الاهي نور هو. اپديش ڏيڻ وقت سندس اکيون بند رهنديون هيون پر مشڪڻ وقت اُهي کُلي پونديون هيون. ڀاشڻ ۾ چرچا ۽ لطيفا بہ شامل هوندا هئا تہ ڊائلاگس پڻ. ان ڪري سادوءَ جو ليڪچر نهايت وڻندڙ ٿي پوندو هو.

اونهاري ۾ اسين ڪُڏ لئي سمهندا هئاسين. حيدرآباد جي انوکي چانڊاڻي رات، چنبول پکيءَ جون ڪُهُون، پرهہ ڦٽيءَ جي ٿڌي هوا ۽ سادوءَ جي کليل دريءَ مان سندس مڌر گيت جو آواز! هو هڪ هٿ جي آڱرين سان

ٻئي هٿ جي آڱرين ٻڌيان ٽال رکي ڳائيندو هو:

”ناڪ ڌاڳا ليکن جا وٺي ڦٽيان
سنهڙا سڳڙا سٽ جا وٺي وٽيان.“

ڪڏهين اڌ رات جو گيت ٻڌي اکيون کلي پونديون هيون. هي ڪنهن کي ٿو سڏي؟ سندس ڪنهن سان لنهن آهي؟ ننڊ مان جاڳي ڇو ٿو پڪاري؟ سادو واسواڻيءَ جي عجيب شخصيت هئي. ڏاڙهيءَ کانسواءِ گهنڊيدار ڪارا اڇا وار، ڊگهو کاڌيءَ جو چولو، اڇو کاڌيءَ جو لنگوٽ ۽ پيرن ۾ چمپل. سندس اکيون بند هونديون، ڄڻ اندر پرکينديون رهنديون هيون.

سندس اپديش هرهڪ لاءِ هو. ننڍڙن ٻارن لاءِ آکاڻيون، وڏن لاءِ فيلسوفي، گهڻين ماڻهن لاءِ ڳوڙها ويچار، رواجي انسان لاءِ عمل ڪرڻ لائق چوڻيون وغيره. هو بلڪل سرل سادا لفظ ڪم آڻيندو هو پر ساڳي ڳالهه ڪئي گهڻن نمونن سان سمجهائيندو هو. گهڻي ڀاڱي دنيا ڀر جي مهان هستين بابت ڳالهائيندو هو. ڪڏهين سنتن جي ڀڳتيءَ بابت ته ڪڏهين ڪرم يوگين جي ڪرم بابت، ڪڏهين پريم ۽ شرڌا بابت ته ڪڏهين آتم گيان بابت. انهن تلسي، ميران، سورداس، ڪبيرداس، نامديو، تڪارام، گيانيشور، سڌو ڪاسائي، وويڪانند، رام ڪرشن پرم هنس، چيتنيه ديو ۽ ٻين جي جيون جا خاص واقعا ۽ آزمودا انهن بيان ڪندو هو، ڄڻ اهين سڀ ڏسون ويٺا. هر ڌرم ۽ هر گرنٿ مان مثال ڏيندو هو. اُتان جي نئين ڌرم ”ٻهائي الله“ بابت پڻ ڄاڻ هيس. بائيبل، قرآن، گيتا سڀني ۾ چيل گفتا ارٿ سميت سمجهائيندو هو. سندس ڄاڻ ۽ ابياس جو ڪو ڪاٿو ئي نه هو. هو سنسڪرت ۽ انگريزيءَ ۾ ماهر هو ۽

مهان ودوان هو. پوءِ ٻه انگريز اهڙي هوندي هئس جو هڪ انگريزي ٻالڪا اڳيان جهڪي پوندو هو.

منهنجو بابا صاحب جو سويل اٿي ٻلند آواز سان ڳائيندو هو:

مٺن انکلي کي نيڪ تيرا نام خدا کارا
مٺن غرباب مٺن مسکين تيرا نام هئه آڌارا....

بابا

"سنتان کي کارج آپ کلوها......"

۽ امي مرڻ گهڙيءَ تائين صاحب سوال اٿي پڙهندي ماءُ جيان سکنيءَ جو پاٺ ڪندي هئي. پر مون ڪڏهين نت نيم سان ڪنهن پستڪ جو پاٺ ڪين ڪيو. ٻچپڻ جي پيت ۾ مولڪي ڪلام وڌيڪ وڻندا هئا ۽ وڏي ٿيڻ تي "غزل" زبردست اموٽي ۾ موهيندو آهي.

پر ساڌو واسوانيءَ جي شخصيت مولڪي فيلسوفيءَ ڏانهن مائل ڪيو. ٿياسافي هال ۾ ليڪچر رکيا ويندا هئا. ڀائي پرتاپ جي منتري ٿيڻ ۾ هر جمع تي ڪٽ اُپديش تي سوامي رنگناٿن جو وياکيان ٿيندو هو. هر سومر تي گور سنگت ۾ ماستر فتحچند گورن جي جيون جو ورنن ڪندو هو ۽ هر ٻڌر تي سنتداس وڪيل گيتا جا اڌياءَ سمجهائيندو هو. مان سڀني جا ليڪچر ٻڌڻ ويندي هيس. جيئن جيئن ٿي ٻڌم تيئن تيئن ٿي پياس وڌي.

پر وري ساڌوءَ جي آواز جي گونج

اُستوما سد گميه
تمسوما جيوتر گميه
مرتيورما امرتم گميه

مولڪي چڪيندي رهي. تارن سان ڀريل آڪاش، هون

جي سڄڻ، مٺي وڻندڙ دونهون، شانتيءَ (ساڌو واسوانيءَ جي انڌي شِيا) جو پوڙ ڪاڙهو نيل چهرو؛ ساڌوءَ جو مڌر جي گهنڊ جهڙو مڌر آواز! ان آواز ۾ عشق جو خمار ۽ هو ۽ ماڻ جي مڌرتا ۽ سماڻل هئي!

ساڌوءَ جي من ۾ وهندڙ گيان جي گنگا جي هڪ بوند منهنجي سيني جي سر (تلاءُ) ۾ ڪڏهين سمائجي ويئي سا خبر ڪين اٿم.

ورق چوٿون

اسين پائر پينر سپ ست چڙها

نظر سان ٿي جن ٿي ڪيا دور دکڙا!
الا! سي هليا ويا، ڪٿي ويا ٻهارون.

— اندر پوچواڻي

امي چوندي هئي ته جڏهن سڪر ۾ هئاسين تڏهين ٻه-دفعا لون مٽان ڪڍ لان هيٺ ڪري پئي هئين. جڏهن ٻه پيرو مسلمان ڪنهن ڪان ٿنهنجو مڙال پير ۽ پنگل هڏو ٺهرائڻ وياسين، تڏهين هن چيڃيندي چيو ته نينگر ته ڪپهو ته هٿي چڙهي وڃوس! مان ڪيس ٻاليندس!

شڪارپور جي ته مونکي چٽي ياد آهي. اسان وٽ پاريءَ ماءُ ڪم ڪندي هئي جا ٻزار ۾ ڀاڄي وڪڻي ويندي هئي ته مان ساڻس ڳڙڪي پوندي هئس. هڪ دفعي هوءَ مونکان ليڪي ته پيئي ۽ مان رڙندي هلندي پئي وڃان ته ٻن سلوار ٺهرائيندڙ شخص مان هڪ، مونکي ڪٽي ورتو ۽ گڏهه تي وهاري ٻئي لڪڙو هڻڻ لڳا. مان لٺائين وڏيڪ رڙيون ڪرڻ لڳيس، جي ٻڌان ڪجهه هندو جوان شايد ٻڌيون ۽ اهي دوڙندا آيا. جت مونکي پٽ تي رکي وٺي ويا. جوان مونکي گهر ڪاڙيا ۽ پوءِ گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ هوڪو ڏيندا هليا "هيءُ ٻار ڪنهنجو آهي؟" دکيءَ تي پنهل اميءَ امالڪ ٻالهون ڏاني مونکي ڪٽي ورتو.

ڪراچيءَ ۾ مان ٻڍي ماسيءَ جي اسڪول ۾ پڙهندي هئس. ٻڍي ته الائي ڪيرهئي پر منهنجي مسلمان ماسترڻي مونکي سڏيندي هئي ”پيڙهِ نڪي!“ پيڙهِ! پيءُ کي ته چئجي ته ٻه ڏاڏڻ جون ڳوٺيون موڪلي ڏي.

اسانجي گهر جو پٺيون اڱڻ سدائين ڏاڏڻ ۽ ڪوئلن جي ڳوٺين سان ڀريل رهندو هو. ڀلا ٻيلن مان ڇا نه ملي؟ ماکيءَ سان ڀريل دٻا، سڄي گيهه سان ڀريل چاڏيون، ٻـڪرن جون ٽالهيون ۽ ڪونئر! اڱڻين اڱـڻ ۾ شڪار ۾ ماريل پکين ۽ ٻدڪن جون قطارون نوڙيءَ ۾ ٽنگيل رهنديون هيون.

اسين ٻار سڀ ٻـِڪڙا، پوءِ ڪاٽي ڪير؟ دوست پاڙيوارا، مٽ مائٽ حجت رکي شيون کڻي اچي ڪٽائي ويندا هئا. ”اَئي مينگهي! تازي ماکي آئي اٿئي ڇا؟ ٿيٿو کڻي آئي آهيان ڀري ڪري ڏجانءِ.“ اَئي اڄ ڪوئلن جا ٻه اٽ اچي لٿا هيئه، مٺي منهنجي ڪوئلن واري ڀور ڪري مکي آهي، ڳوڻ ڪٽائي ٿي وڃانءِ.“

سنڌ ۾ ته ماڻهن جون دليون نهايت وڏيون ۽ ڪشاديون هونديون هيون. پاڙيوارن کي ته هميشه مٽن مائٽن ۾ ڳڻبو هو. هتي ته منهنجي ماءُ ۽ پيءُ کي ته ڀرائو سمجهي گهر کان پري ٿا رکن!

اڄ گڏيل ڪٽنب ۾ دليون ڀريل ۽ ڪم جي ورهاست ته هوندي ئي هئي. نه رڳو وڏا ننڍا ان ڌاڳي جي ڇڳي ۾ ڳنڍيل رهندا هئا، بلڪ ڀريان مٽ مائٽ به پنهنجائي ڳڻبا هئا. جنهن جو رس ننڍڙن ننڍڙن ڳالهين ۾ ئي ته رهندو آهي. وڏيون ڳالهيون ته موقعي سارو آهن ۽ بس ويئون!

امي شڪار جي پکين کي هٿ به ڪونه لائيندي هئي. بابا کي چوندو هو ته آفيس جي ڀرواري کان اڱڻ ۾ لٽڙيا

چنبول رڌائي ڪائيندو هو. امـي هٿ جي ڏاڍي چوٽ هئي. هڪ دفعي شڪار آيو مس ته سڀ ڏيئي وٺي خلاص ڪري ڇڏيائين. منهنجو بابا پٽيوالو ۽ دوست وٽي آيو ته هڪ پکي نه نهي! اچي ٽٽو. هوائين ته بابا غصو گهڻو ڪندو هو. اسين پاڙي ۾ دوڙياسين. پاڙيوارن رتل ۽ ڪچيون چيزون کٽي هلي آهون. اڄ مٽي ڪلاڪ انـدر محفل لڳي وئي. اڄهو ائين پاڙو اوڙو هڪ ٻئي کي ڪم ايندو هو. اڏيءَ کٽيءَ هڪ ٻئي کان شيءِ گهرائي وٺبي هئي. گهر ۾ شادي ٿئي، تڏهين به پاڙيوارا ئي ڪم ايندا هئا. ان ڪري ئي ته چوندا هئا "پاڙو آهو اڱڻ".

اسين ست ڀائر ڀينر هڪ ٻئي جيڏا هئاسين. ڏيڍ ٻوٽي ٻي سالين جو هڪ ٻه تفاوت. منهنجو وڏو ڀـاءُ ڏمو. مونکان ڏيڍ سال وڏو ۽ مان ٻئي نمبر کان ٻوٽا ٻه سال وڏي. ان طرح واري سان جاوا هئاسين. ڀاءُ ڀيڻ، ڀاءُ ڀيڻ ۽ ڀاءُ. ڏمو جهڙو ساڌو! ڪڏهين به ڪنهن سان جهيڙو نه ڪيائين. ٻنڊڪ ۾ هيڊ ڪنشر، سنڌو ريسٽاميٽ ۾ اڪائـونٽنٽ، هانگ ڪانگ جي فرم ۾ منيجر، پر ڪڏهين به ڪنهن جي پائي مٽري نـه ڪيائين! هن جهڙا ٻيا جلد ئي اڪاپٽي ٿي ويا پر هن سالٽيڪي سادي انسان کي خود سنڌس سڻيو به انصافي اجورو نه ڏنو!

منهنجو ٻيو نمبر ڀاءُ حشو، هرقسم جي ڪارنه يا هلچل ۾ ٻهرو وٺندو هو. ڪسرتي اکاڙو هجي يا ٻهري ڏيڻ واري ٽوليءَ آزاديءَ جي هلچل جي بلين ڪڍڻي هجي يا ڪنهن کي مار ڏيڻي هجي، ڪاليج ۾ منصوبو رٿي پروفيسر کـي پٽائڻو هجي يا دوستاڻي محفل ۾ ڪا شـرط پڄائڻي هجي هو سڀني ڳالهين ۾ اڳرو هوندو هو.

شڪل شبيهه، ٽوڙي عادت سڀاءُ ۾ ڏمو ۽ حسُو هڪ ٻئي جي صفا اُبتڙ هئا. ڏمي کڏهين ڪنهن کي ڌڪي ڇماٽ به نه هڻي، پر حسُو زبردست لڙاڪ هو. حيدرآباد ۾ ڇوڪرا پاڻ ۾ ۽ ڇوڪريون پاڻ ۾ ٻه-ٻه، ٽي-ٽي ٿي شام جو مين روڊ تي چڪرجي ڏکڻ پنڌ ڪرڻ نڪرندا هئا. مارڪيٽ کان جيل ٽاڻين ڪلاڪ ڏيڍ اتي عجيب رونق ڇانئجي ويندي هئي. ڪي لچا ڇوڪرا، ڇوڪرين کي واڪا را ڏيندا هئا "اُئي اَلا! مان رومال نه وساري آئي آهيان!" ۽ سندن هلڻ جي اهل ڪندا هئا. اتين اُبوجهه ۽ اَلڙ ڇوڪر مستي ڪن پر جي ڪنهن لوفر ڪنهن ڇوڪريءَ کي ٽوڪ هڻي يا گندو لفظ چيو ته هڪدم حسوءَ ٽاڻين نياپو پهچندو هو! (حيدرآباد جو اهو حسو هتلر سڀني جو اُوان هو) بس پوءِ اهو لوفر اهڙي مار کائيندو هو جهڙي اُن ڪائي پٽڻ تي!

ڪڏهين موڪلن ۾ آيل ڪنهن ڪراچيءَ جي ڇوڪري کي ڪٽي ڪٽندي هئي ۽ هو ڪنهن ڇوڪريءَ سان مستي ڪندو هو ته حيدرآباد جا ڇوڪرا سندس شامت آڻي ڇڏيندا هئا. ڇوڪرن کي ٻاهر گهمندو ڏسي، سلاٽن جي پاڙي جا ڇوڪر ڇهه ست ڄڻا گڏ ٿي حيدرآباد ۾ ايندا هئا. اچا اهي گهڙندا مس هئا ته هڪدم پهر جي وڻ هيٺان وهٽن ڏانهن ڪو لڏيو ڇوڪرو ڊوڙندو هو. بس، جي سلاٽا جتي ڪٽي نه پڳا يا اماڪ معافي نه ورتائون ته ڪين قيامت جو وقت ياد ڪرڻو پوندو هو.

ڏمي کي صرف هڪڙو دوست هو ڪشو، پر حسوءَ جي ٽوليءَ ۾ سوين هئا، جي سڀ پنهنجي ڇيڙ واري ٽالي سان ٿي پرسڻ هئا. فقيرو، ٻب، شيدو، قاڙهو، ڪارو.... انهن مان ڪي مون ڏٺا به ڪين هئا. پر بدا ڏسڻ جي ٿي هڪ هڪ کي سندس چڱاين لڳائن سوڌو چڱيءَ طرح

سچائي سگهندي هئس.

حشو هٽلر جي پيڻ هٿڻ ناني اسانجو روب هو. ڪوبه اسان ڏانهن اک کڻڻ جو ساهس ڪري نه سگهندو هو.

ٽمو گهر ڏانهن جيترو ئي وڌيڪ جوابدار هو، حشو اوترو ئي لاپرواهه هو. صرف ماني کائڻ لاءِ گهر ايندو هو. رات جي ماني کائي به گم. الائي ڪيڏي مهل ايندو هو. ڇيڙي تي ڪير پيو ڪڙهندو هو، جو پي سمهي پوندو هو ۽ وري صبوح جو سوير به باغ ڏانهن ڪسرت ڪرڻ هليو ويندو هو.

ساڳيءَ طرح موتي ۽ نارائڻ جي قد بت ۾ به جهجهو فرق آهي، پر انهن ۾ ساڳيون ڳالهيون پڻ جهجهيون آهن. ٻئي راڳ جا شوقين آهن. اختريءَ جا غزل ٻڌندي سڄي رات گذري وڃين ته به پڪ نه ٿئين! چرچي گهڻي، ياري دوستيءَ جا ٻئي شوقين. ٻنهي مان ڪو اڪيلو ئي دوستن سان هجي نه محفل مچائي رکي، پر جي ٻئي گڏ هجن ته بس، هڪ ڪرسيءَ تي سڌو ويهي نه سگهندو. ڳائيندا، نقل ڪندا، ٽهڪ ڏيندا، هن کي پٽائيندا، هن کي ڪٽ ڪندا.

منهنجي وچين پيڻ شانتي منهنجي ناليءَ لئي وٺئي هئي. ناني پنهنجي وقت ۾ پنهنجيءَ سونهن لاءِ هاڪاري هئي. ٻڌي، هڪ ٿهڙي، وار لنبا، رنگ گورو، اک جهڙو انب جي ڦار ۽ اکيون شربتون. ننڍڙي ڪملا ۽ شانتي ٻئي ٿڌيون ۽ سانتيڪيون. شانتيءَ کي ڪجهه به، چؤ، سهي ويندي. ڪملا اهڙو جهيڙو ڳالهائيندي جو ٻڌڻ ۾ ويٺل به مشڪل ٻڌي! برڪت سڀ مون ۾ اچي پيئي آهي! هؤ ٻئي نهر ۽ ڏيرج سان ڪم ڪن ۽ مان هلان ٽڪڙو، ڳالهايان ٽڪڙو، سمجهان به ٽڪڙو ڪم نه ڪريان پر واڪا به ڏيا ڪريان!

اَمي گھڻو پڙهيل نہ هئي پر سندس خيال انقلابي هئا.
هوءَ ڇوڪرن کي ڇوڪرين کان مٿي سمجھڻ لاءِ تيار نہ هئي.
اسان جي گھر سامهون ٽن ڀائرن جي هڪ ڀيڻ سڄو ڏينهن
پيئي وهندي هئي. ڀــائر ٻسترن تان ڇولو چنبي آئي
ويندا هئا ۽ ڀيڻ اُنهن جا بسترا وڇائي ڪاهي تي رکي
ڪڍندي هئي. ڪـاڌو رڌي، پاڻي، پاٽي گلاس سوڌو هوءَ
پيءُ ۽ ڀـائرن جي اڳيان رکندي هئي، جيستوڻيڪ هوءَ
سڀني ڀائرن ۾ ننڍي هئي!
پر اَمي چوندي هئي ڪم ورهائي ڪڍو. ڇوڪري ڀـا
ڇوڪرو، سڀني کي ڪم ڪرڻو آهي. ننڍي هوندي هن
اسانکي ڏاڍي نيم، سنجم ۽ سختيءَ سان هلايو. چوندي
هئي تہ ٻـارن کي ڪارائتي هوڻ جيئڻ پر ڏاڍيءَ ڏانءَ
جيئان. ست ٻار ستن ٽمولن جي نمبرن طالبيندا هئا تہ هوءَ
هر ڪنهن کي سندن پسنديءَ جي چيز ٺاهي ڏيندي، پر
صبوح سوال اٿڻ، هوا کائڻ، جپ صاحب پڙهڻ ۽ ستسنگ
يا گرسنگت ۾ وڃڻ وارن جي پـالنا ڪـرڻ لازمي ٻڌائي
ڇڏيندي هئي. ٻهانو ٻڌائي اسان مان ڪڏهن بہ ڪنهن
اسڪول نہ گسايو.
سختيءَ سان پاليندي بہ هن اسانجي شخصيت ڪـي
ڪڏهين بہ ڪين گھٽيو. ان ڪري اسين سڀ هڪ ٻئي
کان گھڻو قريل آهيون. ڏمو بي. اي. پڙهيو تہ حشو انجنير
ٿيو. موتيءَ بي. ايس. سي. پاس ڪئي ۽ ناراڻ بي. ڪام.
مان ٻاجو ٻڌنجو سڪان ٻا دلرٻا وڃايان تہ موتکي مدح نہ هئي.
موتي ناٽڪ ڪري تہ اسين سڀ هنکي همٿايون.
وڏا ٿياسين تہ اَمي بہ اسان سان ساٿيءَ مثل ئي ڳالهين
ٻولهين ۾ حصو وٺي چوندي هئي تہ مان بہ توهانجو دوست

آهيان، انڪري اسين هڪ ٻئي جي ڏاڍو قريب ٿي ويا آهيون. منهنجا گهڻي ۾ گهڻا مِتر منهنجا ڀائر آهن. مون وٽ ڇا ڇا آهي ۽ مان ڇا ڇا ٿي ڪريان؟، هنن کي سڀ خبر آهي. هنن وٽ ڪيترو پئسو آهي، اهي ڪٿي ڪٿي ٿا وڃن، مون کي سڀ ڄاڻ آهي. مان ڇوڪري آهيان، انڪري مون کي بيباڪ ٿيڻ نه گهرجي، اهڙي ڳالهه مون کي نه ڪڏهين اميءَ چيو ۽ نه منهنجي وڏي ڀاءُ. هڪ ٻئي سان کليل ۽ سڌي نموني ئي پيش ايندا آهيون. لڪ لڪاءُ يا ڊپ ڊاءُ بنا هڪ ٻئي سان ڳالهائيندا آهيون. فلاڻو ننڍو آهي يا فلاڻي ڇوڪري آهي، ان ڪري هن ڳالهه کي وزن نه ڏيو، اهڙيءَ طرح اسان مان ڪنهن ڪڏهين به ڪين سوچيو آهي.

بابا چوندو هو ته اسان ته توکي گهري ورتو آهي. ساڌ ٻيلي جي سوامي هرنامداس کي چيوسين ته اسان کي نياڻي کپي ته ڪلهي چيائين ته گرڀ اندر ته پٽ آهي! جڏهين تون ڄائينءَ تڏهين اسين پڻ جيان تنهنجو منهن لهرائڻ ويا هئاسين ته سوامي هرنامداس چيو ته نالو رکوس نونڌ يعني نون قسمن جي خزانن جي مالڪڻ!

ڪڏهين منهنجو ڀاءُ ڄمو بابا سان گشت تي ويندو هو ته ڪڏهين مان. هڪ دفعي شڪار تي به ويئي هيس. اسين ۽ گورو صاحب مٿي ڪٺڙي ۾ وياسين ۽ هيٺ شڪاري ڪتن، نوڪرن ۽ ڍولن سان ٻيا ڪيترا ماڻهو. گوري بندوق مٿي ڪري هلائي ته وچارا ننڍڙا پکي آواز تي ئي ڦڙ ڦڙ ڪري هيٺ ٿي ڪريا! ڪتن هڪ سوئر پٺيان ڊوڙ لڳائي. جڏهين سوئر سهڪي ٿڪو، تڏهين سندس هڪ پير ۾ نوڙي وجهي ڪيس ٻڌي هڪ وڻ جي ٽڙ سان

ٻڌائون. اُن وقت سان ٻڌل سوئر جي مٿي ۾ گوري ڪولي
هڻي. رس ڦوهارا ڪري وهيو ۽ پوءِ ڏورو هيٺ لهي
سوئر جي پر ۾ اُتي بندوق جاهي فوٽو ڪڍائڻ لڳو!

ورهاڱي کان اڳ ئي منهنجي پيءُ شانتي مدي جي ٽپ
۾ گذاري وئي. ٻئي ڏينهن انٽر آرٽس جي امتحان ۾ هوءِ
پاس ٿي هئي. ائين ڪونجن جي قطار مان هڪڙي
ڪونج الڳ ٿي وئي!

ورهاڱي بعد منهنجا ئي پانـــر ولائت هليا ويا. هڪ
هانگ ڪانگ، ٻيو سينگاپور، ٽيون لنڊن! چوٿين حشوءَ
کي ۽ هانگ ڪانگ گهرايائون پر هن جي ڏرپتڻيءَ ڪيس
واپس ٻمبئي گهرائي ورتو.

١٩٧٥ ۾ منهنجو وڏو ڀاءُ اوچتو ئي اوچتو دوست جي
گهر ۾ ٽهڪ ڏيندي گـــذاري ويو! هاڻي ائين لڳو جڻ
منهنجا ٽهڪ ۽ هميشه سمهي پوندا.

ساڳئي ئي سال حشو ٿوري بيماريءَ بعد ٻمبئيءَ ۾
سرڳواس ڪري ويو. هن جي وڇڙڻ تي ائين لڳو ته اڄ جيڪو
ٻادل سرهائيءَ جو پيغام آڻيندو هو سو هاڻ اُلش ٻڻجي
ليٽي پوندو.

ڏٺو، مان ۽ حشو ڦليليءَ جـــي ڪپ تي اُفق وٽ
الٻلٽ جي پيڙي ڏسڻ ويندا هئاسين. ڪيترن دفعا ڪـڏ
تي اڇي ٽڪي "ٻيج جولا چاندي ڪا گولا" چئي واڪا ڪيا
هونداسين. ڪيترن دفعا مٽي ڳاڙهيءَ واري سان وهڻ لاءِ
ضد ٻڌي ها الب جي ڪور ٻئي کي ملڻ لي هـــڪ ٻئي
سان وڙهيا هونداسين. چار دفعا ڪٽ جي چوڪاري ڦري
هڪ ٻئي کان زيتون ۽ ٻير ڦريا هئاسين! هٿ ۾ هٿ ڏئي
هلڻ وارن جو ائين هڪ ٻئي کان هٿ ڇڏائجي ويو!

اسان گڏجي گهر جون جوابداريون کنيون. پاڻ ۾ ٻڌف
کيا. ڏکيائيءَ ۾ هڪ ٻئي کي ساٿ ڏنو ۽ خوشيءَ ۾ گڏجي
کليو هو، پر هاڻ اهو ساٿ ڇٽي ويو! امي ويئي ته ائين
سمجهيم ڄڻ گهر جي ڇت اڏامي وئي آهي. هي ٻه ويا
ته ڄڻ گهر جون ٿنڀون ئي ڀڃي پيئون!

باقي ٻچا اٿم ٻه ڀائر هڪ ڀيڻ. مان پنهنجن ڀائرن کي
تمام گهڻو گهرندي آهيان. زمانو ڀل ڪيتري به ترقي ڪري
وڃي پر ڀيڻ ڀاءُ جو هيءُ انوکو رشتو مون وٽ اڄ به هڪ
خاص معنيٰ رکي ٿو. مان اڄ به جهوني زماني جي ڀيڻ
آهيان ۽ اڳ وانگر ئي پرارٿنا ڪندي چوندي آهيان ”شل
منهنجي عمر به توهان ڀائرن کي ملي!“

ورق پنجون

ڀکي مڙدوئي نه هڻج

"واس موتين کي چڱن وارا نه ٻڌجن تا گهڻو
ڇائيپا ڪاتو ٿا هنسن جي وڃن محفل ۾"

— سگن آهوجا

جيون جي هن لمبي سفر ۾ ايڪ آدمي گڏيا اٿم. اسڪول پڙهندي، حيدرآباد ۾ ممبئي ۾ ماستري ڪندي، ڪاليج پڙهندي، واري سان ٽن ڪاليجن ۾ ڪم ڪندي، "سنڌيت" جي هلچل ۾ ڀاڱي وٺندي ۽ اکل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا جي عهدي لي رهي سرگرم رهندي، گهڻن ئي شخصن سان واسطو پيو اٿم. عزيزن خويشن، مترن ۽ ڪليگس جي پڻ لمبي يادداشت آهي مون وٽ. انهن مان صرف ڪن ڳاڻ ڳڻين شخصن کي ئي مون انسان ڪري ميڄيو آهي. گهڻي ڀاڱي دوکيبازن، لالچي ۽ سوارٿي ماڻهون ئي مليا اٿم.

حيدرآباد ۾ پروفيسر ٺيڄا وٽ هر روز سنسڪرت پڙهڻ ويندي هيس. متلڪ ۾ مون پرشن ڪندي هئي. بعد ۾ مٿيران ڪاليج ڪليو ته ٨٠ شاگردياڻين سنسڪرت ڪئي. پروفيسر ٺيڄا ٽورو ڪجهه سيڪاري امتحان ورتو نه مان ٻهراون لمبر ٻئيس. سياوڪ هن مون ۾ چاهه وڌڻ شروع ڪيو.

فيءَ جي حساب سان هن موڪلان هڪ پائي ٻه اڌ ورتي، پر اڄوري طور موڪلي پڙهڻ جي اسڪول ۾ سنگيت جي وشيه ڇڏي سنسڪرت پاڙهڻي هئي. انٽر پاس ڪرڻ بعد بي. اي. ۾ مون سڀ ”ڀاشائون“ ئي کنيون. انگريزي لازمي، سنڌي ماتر ڀاشا ۽ سنسڪرت ۽ هندي آپشنل. مون راشٽر ڀاشا جا امتحان ڏنا جنهن هنديءَ ۾ اڀياس گهرو ٿئي ۽ اُهن امتحانن ۾ پڻ فرسٽ ڪلاس کنيم. پر اهي امتحان ڏيڻ ڪري اسڪول وارن راشٽر ڀاشا جي امتحانن لاءِ ڇوڪرن کي تيار ڪرڻ جو ڪم مون مٿان مڙهي ڇڏيو! هاڻي ته ڪم منهنجي پٺيان ۽ مان ڪم جي ڪِيءَ، واري ڪار ٿي پيئي! گهر ۾ پڙهڻ جو پڙهڻ ۽ گهر جو ڪم ۽ اسڪول ٻئين درجي کان ٽئين درجي تائين هندي، چوٿين کان مئٽرڪ تائين سنسڪرت ۽ سڀني درجن مان چونڊيل شاگردياڻين کان مسمت ڪرائي ڪانئن امتحان ڏيارائڻ. پڙهڻ سکيا لاءِ بنارس جي پرسڌ ودوان پنڊت سيتارام چترويديءَ کان خط دواران هندي وشيه ۾ سهائتا وٺندي هيس ۽ سنسڪرت پروفيسر ٺيڪا کان پڙهندي هيس.

ٻن سالن جو بي. اي. وارو ڪورس پورو ڪري امتحان ڏنم. هنديءَ ۾ سٺ سيڪڙو ۽ سنسڪرت ۾ اٺهتر سيڪڙو مارڪون کنيم ۽ سڄي يونيورسٽيءَ ۾ پنجون نمبر آئي هيس. پروفيسر ٺيڪا ٿس ته اصل گدگد پيو ٿئي. هن منهنجن مارڪن وارو پنو ۽ سرٽيفڪيٽ پاڻ وٽ رکي ڇڏيو. گهڻن سالن تائين هو پنهنجن مٽن کي اُهي پنا ڏيکاري منهنجو نالو فخر سان وٺندو هو.

دڪشنا جي روپ ۾ جڏهن (پاس ٿيڻ بعد) مان وٽس ڪجهه پئسا رکڻ جي مراد رکي ويس، تڏهن خوشيءَ وچان

اکين ۾ پاڻي ڀري چيائين، ”تو جهڙي سمجهڻ ۽ سون ورت
پيري پري پڙهڻ آئي، ان لاءِ مان پنهنجا وڏا ڀاڳ ٿو سمجهان.“

گهڻا سال پوءِ سنڌيءَ جي اپيءَ جي سوال تي هو منهنجو وروڌي ٿيو هو، پر لڏڻ به نهايت سنيهه ۽ عزت سان پيش ايندو هو. هنجي سرڳواس ٿي وڃڻ بعد هڪ ڏينهن آمريڪا مان آيل سندس پٽ فون ڪيو ۽ چيائين ته بابا چئي ويا هئا ته جڏهن ڇوڪريءَ تي پيلي هٿ رکي اها وٺجي. مان شادي ڪرڻ آيو آهيان، مونکي ڇوڪري ٻڌايو.“

هاڻي منهنجو وارو هو اکين ۾ پاڻي آڻڻ جو! استادن جي اها پيڙهي جن ۾ ان قسم جي نمرتا، ادارتا، سچائي ۽ سنيهه هو، اڄ شايد گولهڻ سان به نه ملي. پنهنجا جهڙو هـڏڏوڪي ۽ نرلوڀي استاد مونکي ٻيو ڪو نه مليو. جيتوڻيڪ اسڪول توڙي ڪاليج پڙهڻ واري عرصي ۾ دادي ورُي، دادي پوپري، پروفيسر ڪي. اين. واسواڻي جهڙا سکيا ڏيندڙ مونکان ڪڏهين به نه وسريا آهن.

بي. اي. جي نتيجي ظاهر ٿيڻ بعد مهران ڪاليج وارن هڪ ليڪچرار الٽو ڪيو. ان ئي ڪاليج ۾ پـڙهي مون انٽر پاس ڪئي هئي پر پوءِ سنسڪرت وشيه پڙهڻ تان متيند ڪري مان اهو ڪاليج ڇڏي آئي هيس ۽ پنهنجي سر ئي تياري ڪئي هئم.

مهران ڪاليج منهنجي گهر جي لـڳو لـڳ هو پر هنن مونکي الٽو جي ليٽر به ڪين موڪلي! هنن ڪاليج ۾ نه پڙهندڙ هڪ ٻيءَ ڇوڪريءَ کي گهرائي ان کـي العام سان نوازيو ڇاڪاڻ ته هوءَ هڪ هلندي پڄندي واري شخص جي رشتيدار هئي.

لياقت جي ان قدري، انصاف جو خون ۽ سچ چئي ڏيندڙ کي سزا ڏيڻ وغيره. ڳالهين کي ڏسڻ ۽ محسوس ڪرڻ جو اهو منهنجو پهريون آزمودو هو. منهنجي من جو سرود درديلو آواز ڪري وڃي اٿيو هو ۽ منهنجو سارو وجود جهنجهلاهٽ ڪري ڏڪي ويو هو. اڄ به جيترو ئي وڌيڪ سچ ڳالهائڻ ڪري ستائي ويندي آهيان اوترو مان وڌيڪ اٽل ۽ محڪم رهڻ جو جتن ڪندي آهيان، جيتوڻيڪ پڪ به هوندي اٿم ته هن شخص مان انصاف ۽ قدر جي اميد ائين رکجي جيئن ٻٻرن کان ٻير گهرجن. عادت موجب مان هرڪنهن کي وڄائي ۽ کڙڪائي ڏسندي آهيان ۽ جلد معلوم ڪري ٺي وٺندي آهيان ته اُو جهنجهٽيا ۽ رانديڪا ئي آهن. ڪي پنهنجين زالن جي همٿ ۾ ته ڪي پنهنجي ناني يا پڻسي جي هٿن ۾! عهدي، انعام يا سنمان جي لوڀ وچان انهن لچ ۽ خسيس ماڻهن جي خوشامد مان ڪڏهين به ڪين ڪندي آهيان. ڪوڙ ۽ رسائيءَ کان سخت نفرت اٿم، ان ڪري جيڪي ڪجهه مونکي ملڻ کپي سو ڪين مليو اٿم، پر انجو مونکي ڪجهه ارمان ڪينهي.

اسڪول واريءَ جيون ۾ ڪل ڪل ۽ ڇهه ڇهه سالگي ئي ساهيڙيون مٽيون آهن پر بعد ۾ دک سک ۾ ساٿ ڏيندڙ، گهڻيرئا سان ڳالهه کي سمجهندڙ ساهيڙيون ڪٿيون آهن. ڪاليج ۾ پڙهندي هڪ ساهيڙي رکيم ۽ ڪيس اون لکي ڏنم، سمجهائي ڏيڻ، ڪاپيون ۽ ڪتاب ڏيڻ ۽ راتيون جاڳي ڪيس ڪوليانند، رام چرتمانس ۽ رگ ويد پاڙهيم پر هن خود ئي نن ڳالهين ۾ مونکي دوکو ڏنو. منهنجيءَ ڪچڙي دل کي ٺيس لڳي ۽ ساهيڙن مان منهنجو ايمان ئي اکري

وٺو. انهيءَ ۾ ماستري ڪندي ٻڌڻ هڪ هم‌پيشيور
ماسترياڻيءَ سان ساهيڙي پاتم پر حسد ۽ ساڙ وچان هوءَ
مون بابت عجيب و غريب افواهه اڏائڻ لڳي. زال کي شايد
ساهيڙي پائڻ نٿي اچي. شايد پنهنجيءَ ننڍڙيءَ دنيا ۾
ننڍڙين ۽ خسيس ڳالهين کي اهميت ڏيئي راڳه دوش
وهيٽي ٻڌجي هوءَ ساهيڙپ پائڻ جهڙي نعمت کان وانجهيل
ٿي رهي. يا شايد ائين آهي ته مان سوڪيمتا سان سچ
ٻرڪڻ جي عادي آهيان پر وهنواري لحاظ کان دنيا ۾ هلڻ
جو اهو عملي طريقو ناهي ان ڪري مونکي ساهيڙي هڪ
به ڪينهي. اسانجي سماج ۾ ساهيڙو رکڻ جو رواج به ته
ڪينهي ان ڪري مان بلڪل ئي اڪيلي آهيان.

حيدرآباد ۾ منهنجي گهر جي ارد گرد ماستر ئي ماستر
هئا. ماستر هاسومل، ماستر ليلارام، ماسترياڻي چندرا،
هيڊ مسٽريس، مس هري واسواڻي، هيڊ مسٽريس مس ڪيمچند،
هيڊ ماستر لڌارام موهنداس، ماستر درياناڻي، ماستر
منشاراماڻي وغيره. ماستر هاسومل ۽ سندس ڌرم‌پتني
ديوي ٻائي توڙي چندرا، ليلارام وغيره، آزاديءَ جي هلچل
۾ ڀرو وٺندا هئا. اهي ميٽنگون سڏائڻ سرگسون ڪڍڻ
جهڙا ڪارا، ڪندا رهندا هئا پر مون ڪڏهين انهن ڳالهين
۾ سرگرم ڀرو ڪين ورتو. ونان به ڪيئن ۽ ڪهڙي وقت؟
وڏي ڌيءَ هئڻ جي ناتي منائون، وڙا، آچار ۽ مربا به ناهيا
هئا، سوئن ۽ آر سان موڙهٽو به هو ته بادلو ۽ ڪشيدو به سگهٽو
هو، ماسترياڻي هئڻ جي ناتي پاڙهيٽو هو ۽ شاگرداڻي هئڻ
ڪري پڙهيٽو هو. ٻوءِ به منهنجو ٻاءُ حشو، ٻيٽون ڪڍڻ
۽ ورهائڻ جا ڪم ڪندو هو ته هنڪي لکڻ ۽ سائڪلواسٽائيل
ڪرڻ ۾ مدد ڪندي هيس، سلائي سان وڙهڻ لاءِ لٺ جي

منهن تي ڦوٽي جون سٽون اڀريون ڪري اٿڪائيندو هو، يا
والنٽيئر دوست پنهنجن در ڪان لڪائي آڻيندو هو ته پنهنجي
ڳالهين ۾ مان ڪيس مدد ڪندي هيس. لٺيون، مترڪا، ڪوڏر،
هٿوڙا سڀ منهنجي اوار واريءَ چادر سان ڍڪيل کٽ
جي هيٺان رکيل هوندا هئا ۽ اڌ رات جو ننڍڙو ڪڙڪو ٻڌي
سندس دوستن کي در کولي اندر آڻي کاڌو کارائڻ (اميءَ
۽ وڏي ڀاءُ کان لڪائي) منهنجو ڪم هو. فالتو ڪمن ۾
وقت نه وڃائي گهڙيال جي ڪانٽي جيان هر وقت ڪم
ڪرڻ منهنجي عادت ٿيل آهي. منهنجا ڀائر پيٽر وڪيشن
۾ ڪراچيءَ ويندا هئا، پتن موڪلن ۾ به گهمڻ ۽ راندين
ڪرڻ ۾ وقت ضايع ڪندا هئا پر مان ائين ڪري نه
سگهندي هيس.

دادي هري واسواڻي پهرين انسان هئي جنهن جي
هوشياريءَ ۽ سادگيءَ جو مون تي تمام گهڻو پرڀاءُ پيو.
پهرين هوءَ ميران ڪاليج ۾ اسانکي انگريزي نظم پاڙهيندي
هئي. هوءَ خود به شاعرا آهي ۽ انگريزيءَ ۾ ڪوتائون
رچيندي آهي. (اڄ تائين). سندس ڪوتائن ۾ روحاني ۽
ميٺاج آهي پر هوءَ روحاني راه جو پانڌيئڙو آهي، انڪري
نالي ۽ مشهوريءَ جي پرواه نه ٿي ڪري.

گرداسمل هاءِ اسڪول جو پرنسيپال شري لڌارام به انهن
تمام ٿورن سڄڻن مان آهي، جي پنهنجي جيون ۾
رواجي ڳالهين ۾ اوچ گڻن جي مالڪي جتائڻ بدا ئي هلت
ڪندا آهن. هڪ دفعي منهنجي ڀاءُ موليءَ کي ٽنگ ۾
ڦرڙي نڪتي. موتي لڌارام جي اسڪول ۾ پڙهندو هو ۽
کيس هوميوپٿي دوا ڏيندو هو. جڏهن هن جي ڦرڙي ڦاٽي
تڏهين لڌارام پاڻ اچي انکي صفا ڪرڻ لڳو اهو شخص

جنهن وقت هزارين شاگرد پڙهندا هئا ۽ جنهن جي هٿ هيٺ
سوين شخص نوڪري ڪندا هئا، ان ۾ هن نموني جي تڙت
۽ پلمانسيءَ جا گڻ هئا.

ان جي ابتڙ ٻمبئيءَ ۾ هڪ مٽر جو وهنوار ڏٺم. مان
۽ هڪ منهنجي پروفيسر ساهيڙي ٻانڌرا ۾ هڪ السؤ تي
ويا هئاسين. موٽڻ وقت منهنجو هو واقفڪار موٽر ۾ چڙهيو.
اسان ٻنهي جو گهر ساڳئي ئي پاسي هو پر موٽر واري مٽر
اسان کي ڏسي به چڙهڻ نه ڏنو. منهنجيءَ ساهيڙيءَ کي ڏاڍو
ڏک ٿيو. مان پڇيس ڪاوڙ ڇوانس، ”اڙي هو هزارن واريءَ
موٽر ۾ ويو آهي ته اسين لکن واريءَ بس ۾ ٿا هلون.“ پر
هوءَ پڇي چوي ته هي وڏا ماڻهو پاڻ کي سمجهن ڇا ٿا؟
اڙي پاڻ جنهن کي عهدي يا پئسي تي گهڻو چڙهي سو
”وڏو“ ٿيو ڪيئن؟ اهو نه پاڻ تي ۽ خسيس ماڻهو ٿيو.
پر منهنجي سکي اچايو پنهنجي من تي دک جو تيزاب
هارڻ لڳي.

ان ٿان هڪ ٻي ڳالهه به ياد ٿي اچيم. حيدرآباد ۾
نانڪ نوبس خانچند دريانڻيءَ جو نالو نه ٻڌو هوندو ڇاڪاڻ
ته منهنجيءَ جاڻ ۽ ٻڌيءَ جو وڪاس اڃا ٿيو ئي ڪين هو.
هن جي پيڻ ڀمگ دريانڻي مئٽرڪ ۾ موکي آلجبرا پاڙهيندي
هئي. بعد ۾ ساڳئي اسڪول ۾ ماستري ڪرڻ ڪري هوءَ
منهنجي واقفڪار ٿي. ورهاڱي کان اڳ ۽ پوءِ اهو ڪٽنب
تمام سکي ۽ آسودو هو. پر گهر جي ڪنهن به ڀاتيءَ کي
پئسي جو غرور نه هو. اهي سڀ پنهنجن غريب مائٽن سان
قرب ڀريو ورتاءُ ڪندا هئا. هونئن نه ته حيدرآبادي عاملن
۾ وڏي ۾ وڏي خامي آهي پنهنجي عهدي، خاندان يا
پئسي تي ڏاڍي مغرور ٿيڻ. جاگيرداري نظام هيٺ عامل

ديوان ۽ زميندار ٿي رهيا ۽ انگريزن جي راڄ ۾ به انهن
وڏا عهدا ماڻيان. اتفاق سان اسانجي گهر جيان جيڪڏهن
ٻيءَ جي گذاري وڃڻ تي اهو گهر لڏي پوي ته پوءِ عهديدار
يا پئسي وارا مائٽ انهن کي تمام هيٺ سمجهندا آهن.
ڪليڪٽر ۽ ڪمشنر بڻجي اهي انگريز بڻجي ويندا آهن ۽
ڏاڍي ٺٺ سان هلندا آهن. پر دريائيءَ جي ڪٽنب ڦلمن
۾ گهڙڻ ڪري لڪاپٽي بڻجي ۽ وهنوار ۾ اجائي وڏائي نه
آندي هئي. سندن گهر ۾ ٻاروهي جڻ لنگر پيو هلندو هو.
جيڪو به اچي، کيس آڌ ڀاءُ ملي ۽ آدرستڪار سان ڪٽنب
جا ڀاتي ڪلهي ڪيڪارين ۽ ڪارائين.

اسڪول ۾ اسانجو ماستر هو پهلاجراءِ. هوُ اسانکي پرشن
پاڙهيندو هو. هن ڳالهه ٻڌائي هئي ته ابوبڪر سوال صبوح
جو اٿي پاڙي ۾ سڀني کي کير پهچائيندو هو. جڏهين خليفو
مقرر ڪيو ويو تڏهين هڪ ٻڍيءَ ڏاڍي ڏک مان چيو،
”هاڻ مونکي ڪير کير ڏيندو؟ تون ته وڃين ٿو بادشاهه
ٿين!“

ابوبڪر کيس کلندي چيو، ”اما! بادشاهه ٿيان ته پاڻ
جهجهو کير ملندءِ نه؟“ خليفو بڻجڻ بعد ابوبڪر اڳي جيان
پنهنجي پاڙي ۾ کير پهچائڻ ايندو رهيو.

اسين ڀل ان کي آکاڻي سمجهون پر ان مان ڀليءَ پٽ
ثابت ٿئي ٿو ته اڳين ماڻهن کي، جن کي اسين سادا سوُدا
ٿا سمجهون، جيون جي رهڻي جي ٻڌوٻي ڄاڻ هئي.

منهنجي نالي روپي ڪٽوري ۾ پاڻي پيئندي هئي.
اُمي کي چانديءَ جي ٿالهي ڪٽوري ۾ کائڻ پسند ايندو
هو. جڏهين منهنجو ڀاءُ هانگ ڪانگ ۾ تمام گهڻو ڪمايو
تڏهين اُميءَ کي لکائين، منهنجي لاءِ سونو گلاس ٿو وٺان.

تون اچ ۽ ان گلاس ۾ اچي پاڻي پيءُ."

اميءَ ڪيس جواب ۾ لکيو ته پاڻي ته ٺڪر جي گلاس ۾ به پي سگهجي ٿو. سوني ڏاڍوءَ ۾ اوُ بدلجي ڪين ويندو. جن دوستن توکي چڙهڻ ۾ مدد ڪئي آهي، تون انهن سان ورهائي ونڊي کاءُ پي - ماڻ چوڻ. اسين شو مهراج کي مهاديو ٿا سڏيون. چاڪاڻ ته هن پاڻ زهـــر پيتو ۽ ٻين لاءِ امرت رکيائين. تون گهٽ ۾ گهٽ پيسن جو اوڄ ته دوستن ۾ ورهاءِ.

مون ته وڏي هوندي ڌرم ۽ ادهياتم بابت پڙهيو ۽ ان کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي. امي ته انهن فيلسوفين کان اڻ واقف هئي. سندس سادن سودن لفظن جي وهنوارڪ ڄاڻ ڏسي مون کي ڏاڍو عجب لڳو.

شاسترن ۾ ڌرم کان ادهياتم جي وڏي مهما ڄاڻايل آهي. جڏهين ڪرشڻ کان گوپين پڇيو ته سڀني ۾ سٺي پرارٿنا ڪهڙي آهي؟ تڏهين ڪرشڻ چيو ته پاڻ کان هيٺ بيٺل انسان جو پاڻ جهڙو ئي آدر ستڪار ڪرڻ کي اوچ ۾ اوچ بندگي ٿو چئجي. جڏهين يڌشٽر جو يڳيه سماپت ٿيو تڏهن ڪرشڻ جي اڳواٽ ٻڌائڻ موجب گهنڊ نه وڄندو ڏسي يڌشٽر سوال ڪيو ته ”ائين ڇو ٿيو آهي؟ اسان ته سڀ وڌيون پوريون ڪيون آهن."

ان تي ڪرشڻ ڪين چيو ته اوهان سڀني پاڙيوارن کي گهرايو آهي پر ساموهن رهندڙ چمار کي نه. اوهان نينڊ موڪلي ئي ڪينهي پوءِ گهنڊ ڪيئن وڄندو؟

ان تي پانڊون نوڪرن کي حڪم ڪيو ته چمار کي وٺي اچو. پر ڪرشڻ ڪين چيو ته اهڙو تفاوت ڇو ٿا رکو؟ ٻين پاڙيوارن کي ته دروپدي پاڻ نينڊ ڏيئي آئي آهي.

چمار کي اوهين گهٽ درجي جو سمجهي ان سان اڇوت و
وهنوار ٿا ڪريو ڇا؟ ڇا باقي انسانن کان گهٽ سمجها آهيو؟"

پيا ته ڇڏيو پر ڇڏهين ڪميونزم ۾ وشواس رکندڙ ماڻهن
کي پنهنجن دوستن سان بيدي ورتاءُ ڪندو ڏسندي آهيان
تڏهن مون ۾ خيال ايندو آهي ته هنن "ڪامريڊشپ" جي
معنيٰ پوريءَ طرح سمجهي ئي ڪانهي. انهي هوندي به
انسان کي سيکاريو ويندو هو ته رتن مهل داڻي جي ٻهرين
مالي گانءِ لاءِ آهي ۽ چانورن جي ٻهران چانٽي اگنيءَ لاءِ،
ته اڳيان آيل ٿالهيءَ مان ٻهران ڳٽي ڪانوَ لاءِ ڪڍي ۽
ڀاڙيءَ جي ڪتي لاءِ. ان طرح انسانن "ساٿين" ۾ ڪانوَ،
ڪتا، گائيون، ڪٺليون سڀ شامل ٿي وينديون هيون.
نه رڳو شامل ٿي ويندا هئا پر انسان جهڙا ئي ليکيا هئا.
ڪتي لاءِ ماني پچندي هئي ته ان کي گيهه ضرور لڳندو
هو: ڇو ڪتو اهو نه کائيندو آهي، ڪيس "سيٺو نکر"
وٺندو آهي. ويهاڳ ڪتيءَ کي سڀ ٻاڙ ٻوارا پچندا هئا.
فقير، مست قلندر، ٻنگي، سڀني کي ماند سارو انب، شربت
يا ڳڙ پيل لولي ڏني هئي.

پر هتي انسان مان اهو انسانپڻو عدم موجود ٿي ويو آهي.

ورق ڇهون

ڇا مون پيار ڪيو؟

جڏهين جڏهين آهي ڪانءُ اُڏڻ منهنجي لنوءِ
تڏهين تڏهين آهي نانءُ تنهنجو هريو هانءُ ۾

— ڪرشن ”راهي“

هڪ دفعي سرڳواسي هاسارام راليءَ چيو هو ته مون ڪٿي پڙهيو آهي ته حيدرآباد جا عامل يونانين جو اولاد آهن. سندن نڪ ۽ ڪاروبار هلائڻ جي لياقت اها ڳالهه اڄ ڀي ثابت ڪن ٿا.

خبر ناهي مٿين ڳالهه ڪيتري قدر صحيح آهي مگر اها سان خبر اٿم ته يونانين جيان حيدرآبادي پڻ ڌيئن پيئرن کي پيار ڪرڻ ڏيندا ئي نه هئا.

جتي جتي جاگيرداري نظام هو اُتي اُتي عورت جي حالت ته ڇا مگر نگاهه تي به سخت پهرو رکيل هوندو هو. عورت ان پهري کان جڏهين نه ٻاهر نڪتي ٿي تڏهين ڪيس، يا سندس نگاهن جي گهايل ڪئي موت جي گهاٽ اُتاريو ٿي ويو.

حيدرآباد دکن ۾ وڃڻ ٿيو هوم. هڪ مسلم پروفيسرياڻي اِتهاسڪ عمارتون ڏيکارڻ هلي هئي. هڪ هنڌ پهچي چيائين،

"هنن ديوارن ۾ نه معلوم ڪيترين حسين نازنين جا بت هڏا پوريل هوندا!"

اسانجي حيدرآباد ۾ به پيار ڪندڙن جو حال برو ڪيو ويندو هو. سانير اٺم ڏسي، هڪ بخمل جهڙي نينگر هئي. سندس نينهن هو حشن سان. ملاقات ڪندي پڪڙجي پوڻ تي ٻنهي ڪٽي قليليءَ ۾ ٽپو ڏنو. حشن جو پيءُ هو پوليس انسپيڪٽر، سو املاڪ ٻنهي کي جهلائي ويو. ٻنهي جي شادي ڪرائڻ بدران ڇوڪريءَ کي هڪ شيدي ٻڍُو لنگي دال ٻڍُو لنگي سان پرڻائي ڇڏيائون ۽ حشن کي لاوارث ڪري گهر مان ڪڍي ڇڏيائون. اهو حشن پوءِ حيدرآباد جو مشهور شودو ليکجڻ ۾ ايندو هو.

ان طرح ڪيئين نينگرين نينگرن سان ظلم ٿيندو ڏٺو ٻڌو هوم.

اسان تي وري اڳا به سخت پهرو هو. منهنجو ڏاڏو ڏاڏي سويل ئي پرلوڪ پڌاريا هئا. منهنجي هڪ چاچي (ڪندن لالي) کي ڪن مسلمان ڀڄايو هو. هڪ ڏينهن اٺ تي چاڙهي، اسڪول مان ڀڄائي، مسلمان مذهب ۾ داخل ڪيائونس. اهڙا واقعا سنڌ ۾ ٿيندا رهندا هئا. پر پوءِ اهي ڇوڪرا وري هندو ٿيڻ چاهيندا هئا، ته ڪين پنچايت جا مکي واپس هندو بڻجڻ ڏيندا ئي ڪو نه هئا. ڪندن ڏهن پندرهن ڏينهن بعد واپس اچي ڏاڍو ٻاڏايو، پر ڪيس هندو بڻجڻ ڪين ڏنو ويو. اهڙا مسلمان ٿيل هندو شيخ سڏبا هئا ۽ شيخ ٿيل عامل وري پنهنجين سوٽين کي ڀڄائي ساڻن شادي ڪندا هئا. اهو سنڌ ۾ هڪ خاص انديش رهندو هو. لڳيجي طور شيخ جي هندو مٽن مائٽن جون ڇوڪريون سخت پهري هيٺ رهنديون هيون. اسان لاءِ ڪڏهين

پنهنجو اهو چاچو ڏاڏو ۽ ڏاڏي وري سندس اولاد وغيره سان ڪنهن نہ قسم جي ڏيٺ وٺت آئي هئي. ناناڻي ورثي ڪري اسين پيڙهي سهڻيون نہ هيوسين ان ڪري اسان تي سخت پهرو هوندو هو.

هڪ دفعي گهر ڀرسان ڀڳت موڻ جي ڀڳت هئي. هن ڪافي ڳائي:-

حاڪم هوس هاي آءُ هڪڙي گهڙي
او جڏهين يار منهنجي ٿئي سينگار ڪيا
عاشق سڀ ٿي خائن ڪيا
نہ آءُ ڪيئن ڪريان، وئي آ دلڙي اڙي...

سندي ڪافي؟ ڄڻ رڻ ۾ ڪنهن ڪوڪ ڪئي. ان ڪوڪ جي هوڪ دل ۾ پيهي ويندي آهي. ان عمر ۾ دلڙي اڙڻ جي پوري معني نہ ڪين ٿي سمجهيم، پس اها رڻ جي رڙ ۽ واريءَ جو واقعو دل ۾ گهڙي ويو هو.

ماڙيءَ تي رهندا هئاسين. سدان پئي ڪيم ۽ ڪافي پئي ڳايم. سدان جاءِ ۾ هئا پڙڪڙا، سو آواز هيٺ هليو ويو. منهنجو آواز بہ هو بلند (اڃا بہ اٿم). هڪ دفعي حيدرآباد دکن ۾ مشاعري تي ڪافي پئي ڳايم تہ هڪ سفيد ريش بزرگ اٿي ٻيهي چوڻ لڳو، ”يا الله! آواز ڪيتري تندرست هئہ!“)

منهنجو پاءُ، جو هيٺ دوستن سان دوڪان تي ويٺو هو، سو اماڪ مٿي چڙهي آيو. سدان جاءِ جو ڪڙو ڪڙڪائي دب ڪيهائين، ”ڳائڻ هڪدم بند ڪر. اڳتي ڳائڻو هجيئي تہ ڪمرو بند ڪري اندر ڳاءِ ۽ هي دلڙيون ٻلڙيون ڪٿان آنديون اٿيئي؟“

پس ان ڏينهن کانپوءِ صرف ڪيئل جا پڻ ڳائڻ جي

اجازت ملندي هجي، سو نه اندر ڳايان نه واهه! نه نه نه! پر ٻهرو ڪيترو نه سخت هجي، دلين ۾ پيار جو سلو ته اُڀرندو ئي. ٻالاپڻ پڄاڻ ۾ پڪي ليگر جڏهين جوين ۾ قدم رکندي آهي، تڏهين سندس ڌڙڪندڙ دل، ڪنهن اِيءَ دل ۾ پنهنجو آشيانو ڳولهڻ شروع ڪندي آهي. ان وقت هوءَ هڪ گيت ٻڌجي ٻولدي آهي ۽ ڪنهن ساز جي آوازا ۾ هوندي آهي، جنهن تي وجي هوءَ جهان ۾ هڪ گونج پيدا ڪري. ان وقت هوءَ لهرائيندڙ ٻاٽيءَ جيان تي ٻولدي آهي ۽ ڪنهن ڳاتءُ جي تلاش ۾ هوندي آهي، جنهن ۾ ٻاڻ کي رکي هوءَ هڪ روپ يا آڪار حاصل ڪري. ان وقت سندس سپنن مٿان هڪ نوجوان جو ٻاجهو پيو منڊرائيندو آهي ۽ هوءَ هر نوجوان کي پسي چرڪ ڀريندي آهي ته ”هيءَ ئي نه نه آهي؟“

اسڪول ۾ پڙهندي، گهر کان اسڪول تائين ۽ اسڪول کان گهر تائين، بس دواران پهچبو هو، جيئن الڳوريءَ سان پڪڙي مونسپالٽيءَ جا ماڻهو ڪتن کي گاڏيءَ ۾ وجهي وٺي ويندا هئا. پر جيئن ئي ميٽرڪ پاس ڪري ماسٽري شروع ڪيم، تيئن ئي آزاديءَ جي هوا نه لڳي ۽ نئين زماني جي لهر نه آئي.

هاڻي ٻڌندا هئاسين ته ڪراچيءَ ۾ ڇوڪري ڇوڪرو پيار ڪندا آهن ۽ گڏ گهمندا آهن. حيدرآباد ۾ نه ڪاليج ۾ اها هوا لڳي. ڇوڪرين ڇوڪرن جون ٽوليون ڪٿي ڪٿي گڏ ڏسڻ ۾ ايندڙيون هيون، پر اهڙين ڇوڪرين کي ماڻهو سٺي نظر سان ڪين ڏسندا هئا.

اسين ٻه ماستريائيون گڏ هلندڙيون هيونسين. رادي ۽ سندري نه پيدر نڪري، مس پدواٽيءَ کي وٺي مون وٽ

ايندا هئون. مان پنهنجي گهٽيءَ جي منهن وٽ ٿي بيٺي
هوندي هيس. چارئي گڏجي اڳيان وڏي مارڪيٽ اڳيان
کلان ڏي گڏجندا هئاسين، جا اڱڻ جي دريءَ وٽ
اسانکي ڏسي امالڪ ٻاهر ايندي هئي. ٽيئي ۾ ڪالونيءَ
مان هري ۽ گومي به اچي سهڙندا هئون. تلڪ چاڙهيءَ
وٽ به ٻيون وشني ۽ پاپو بـ اچي اسين شامل ٿيندا هئون
هئون، جيئن هتان نهرون گڏجي وڏي ندي ٺهي
پوندي آهي! ڪل ڪل ۽ ٽڪ ٽڪ ڪندا هئون، اسين هڪ ٿي
وقت اسڪول پهچندا هئاسين.

۽ هڪ هو جو پنهنجي گهٽيءَ جي منهن وٽ بيهي
منهنجي راهه تڪيندو هو. انٽر سائنس پڙهندڙ، ڊگهو
قداور، سهڻو ملوڪ شهزادو! پهري ۽ پابندين ڪري صرف
پريان نظرون ٿي ملائيندا هئون. چپ مشڪڻ لاءِ ڇرڻ،
ٽهڪن کي به ڪٿين ڏينهن لڳا! پر اسين ان ۾ ئي خوش
هئاسين. اها ڳالهه ٻڌي ٻاهريءَ جي ئي هئي جو ٻين جون
نظرون بچائي، مشڪ ذريعي دل جو نياپو پهچائيندا هئاسين.

انٽر کانپوءِ هن کي ڪراچيءَ ۾ انجنيري ڪاليج لاءِ
وڃڻو پيو (هميشه موجب ساڳئي هنڌ نه ڏسي، پڇائون
ڪري اهو ڄاڻي ورتو هوم) پر حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ ۾
مفاصلو گهڻو؟ هر موڪل تي هو حيدرآباد ايندو هو.

مون سپنا ڏسڻ شروع ڪيا. خوشگوار ڳالهين جا ڏاڍا
ڪٽي، ڪلپنا جي سڻيءَ سان گهٽيئي پرت پرڙ لڳيس.
هرهڪ خيال دل ۾ لهرون پيدا ڪندو هو ۽ لهرن جي سطح
تي منهنجي زندگي ترڻ شروع ڪندي هئي.

ڌيري ڌيري هنجو بيهي انتظار ڪرڻ بند ٿي ويو.
موڪلي ڏک ٿيو پر انٽرو نه ٽهندڙ جواني هڪ عجيب اوستا

آهي. ان اوسٿا ۾ صرف روشن ذهن ئي ٿو، اولداهي راحت اُتان کسڪي گم ٿي وڃي ٿي.

سنڌ جي آب هوا ۾ ڇوڪرين جي ڳلن ۾ گلاب ٽڙندا هئا. خوش واري ڪاڏي ڪري ٿن ۾ تازگي هوندي هئي. باقي به جو شڪل شبيهه ۾ چڱي اوچي هوندي هيس، تنهن ڳالهائي ۽ ٻهرواهي ٻري چوندي هئي مون ۾. پاڙي ۾ سڏائيندا هئم ”ٻوڙن ڦٽي“. منهن مان رت پيو ٽمندو هو. مٽن مائٽن يا عزيزن خويشن وٽ منهنجيءَ سونهن ۽ ڳڻن جي چرچا هئي. اڪري مون ۽ هنکي وساري ڇڏيو. ٿورو پوءِ پيو ۽ سبب بڻيو. مان حياتيءَ جي ان موڙ وٽ پهتي هيس، جتي الوداعيءَ کي الوداع ڪرڻي پيئي هئي ۽ گهر جون جوابداريون ڪلهن تي پوڻيون ٿي پيئون. پانڻ پيدر اسڪول جي منزل طئه ڪري، ڪاليج ۾ داخلا ٿيڻ لاءِ تيار ويٺا هئا. ان ڪري پيار ۽ شادي اهي ٻئي لفظ پنهنجون معنائون ڪٽي مون کان دور هٽي ويا!

منهنجي وڏي ڀاءُ به ڪاليج اڌ ۾ ڇڏي نوڪري ڪئي هئي. هونئن هوُ به ٻه درجا گڏ ٽپندو ويو هو. هن ڇيو ته خيال ڪري فيصلو ڪر ته منهنجي شادي ڪريون يا هن سنهي کي پاڙهيون؟ مون شادي مهمل ڪرڻ جي فائدي ۾ فيصلو ڏنو، جيتوڻيڪ منهنجي اڄ ڏاڍي ناراض ٿي هئي.

هاڻي ڪم هئا ۽ مان هيس. جوابداريون ۽ ڪمن جي وچ ۾ پيار ڪٿي ڦاسي؟

ٿورو پوءِ ٻڌم ته ڪراچيءَ ۾ ئي ڪنهن سان پيار اٿس ۽ گهڻو پوءِ ٻڌم ته هن شادي ڪري ڇڏي آهي.

پهرئين پيار جا رنگ، انهن ٻوٽن جي پنن جي رنگن جيان جلد ئي مٽجي ويا. پر عورت پنهنجو پهريون پيار

۽ ڪڏهين به ڀلائي نه سگهندي آهي ۽ منهنجو به اهو پيار پهريون به هو ۽ آخري به.

اٺاويهن سالن بعد جڏهين هوءَ نانيءَ ۽ ڏاڏهن وارو بڻجي چڪو هو اچانڪ رستي تي گڏجي وئي! جدائيءَ جي لهر سيلاب بڻجي منهنجي دل ۾ وهڻ لڳي. منهنجي چنچل ڪشور اوستا جڻ مون وٽ موٽي آئي. زندگيءَ جو ڪو ڪٽيل حصو وري مون سان جڙڻ لڳو!

هوءَ هٻڪي ٿيو ۽ گهٻرائجي ۽ منجهي چيائين، ”تون ئي آهين نه؟“

مونکي پهرين گهڻو عجب لڳو. منهنجي زندگيءَ جي شام ٿي آهي هاڻ. منهن جو گهنڊهر بڻجي چڪو آهي. منهنجي طوفاني چال ڍلي پئجي چڪي آهي. اکين ۾ خمار بدران اڪيلي راهه تان هلندڙ گمڀيرتا جو پاڇو پيو پوي. پڇڻ چاهيم ته ”مونکي ڪيئن سڃاتئي؟“ پر پڇيم ڪين.

هن منهنجو سوال جڻ ڄاڻي ورتو. جواب ۾ چيائين ”اخبارن ۾ فوٽو ڏٺو اٿم. تنهنجا ليک ۽ ڪهاڻيون به سڀ جو سڀ پڙهندو آهيان.“

مان ڇا چوان؟ سمجهي ٿي نه پيو ته ڇا ڳالهايان؟ خير.... مون نه پڇيو، ڪيئن آهيو؟“

پر زندگي به هڪ عجيب چيز آهي؟ ٻه منٽ ٿيهي هڪ ٻن منٽن ڳالهائڻ بعد چيو مانس ”مونکي ته ڪاليج ۾ دير ٿي رهي آهي.“ هن مشڪي ڏٺو ۽ اڳتي وک کڻي هليو ويو. پاڻ کي جدائي ۽ ڪلپنا جي حوالي ڪري وهي وڃان ۽ چوان زندگي قهار آهي ۽ پوءِ ورهين بعد ٿيهي ڳالهائڻ جي واقعي کي سونهري اکرن سان وڙهي ڇڏيان. پر اها حقيقت نه آهي. عملي زندگي صفا ٻي آهي.

جيڪي ڪتابي جملا ٿا ڳالهائين، سي اُهي ٻين کي ٺڳيندا آهن. ڪيترين جوان ڏٺا اٿم جي ڪاليج جي زندگيءَ ۾ پيار ڪندا آهن ۽ پوءِ ان پريتما کي اٽين پلئي ويندا آهن، ڄڻ اها ٿيئي ئي ڪين! ڪيترا ته اڳين پريتما جي پيار ڀرين گفتن جو پوءِ مذاق پيا اُڏائيندا آهن. هڪ شادي شده مرد، پنهنجي زال کي پئي ٻڌايو ته "هوءَ اڃا به ڪنواري آهي." زالس کليءَ چيو "پوءِ وٺي اچيس ته نوڪرياڻي اٿين ته ملي ئي ڪين ٿي." ۽ پوءِ ٻئي ٽهه ٽهه ڪري کلڻ لڳا. هڪ ٻه نه پر اهڙا جهجهائي مرد ڏٺا اٿم.

پيار اَمر آهي، پيار هڪ پاڪ جذبات آهي، جو انڊڙ به انگريزي ڪوتا "ڪانسٽنٽ لوَر" (Contant Lover) رچيندڙ ڪويءَ جيان پيار ڪندا رهندا آهن، پر پريتمائون بدلائيندا هلندا آهن!

پيار عمر، طبعيت، حالتن، فرصت ۽ جذبات جي گهرائي وغيره گهڻين ئي ڳالهين تي مدار رکي ٿو. پيار جا رنگ به اليڪ ٿين ٿا. عمر جي حساب موجب اوُ سطحي يا گهرو پڻ ٿئجي ٿو. عورت ۽ مرد ۾ وڏي ۾ وڏو فرق اهو ئي آهي ته گهڻي ڀاڱي مرد، جنس جي ترپتيءَ کي ئي گهڻو ۾ گهڻي اهميت ڏئي ٿو. ان ڪري ئي شايد حسن ۽ جوانيءَ سان عشق جو گهرو تعلقات ڏيکاريو وڃي ٿو، پر استريءَ جي دل جو ماپو صفا ٻيو ٿئي ٿو.

ته، مون وري پيار سان ڪيو. منهنجو مطلب ان پيار سان آهي جيڪو منهنجي سوال ۾ سمايل آهي.

ها، ماڻهو ڪهاڻيون گهڙيندا آهن. ڇوڪري شادي نه ڪري ته ضرور افواهه اُڏندا. ڪڏهين ٻئي تي اکر ڏيکاري، ڪڏهن ڪنهن سان منهنجو نالو جوڙي، منهنجي مٿان پيار

ٽٽيو ويندو آهي. پر پيار ته دل ئي اڪرجندڙ چيز جو
نالو ئي آهي.

شايد ان ڪري ئي، ته ڪڏهين ڪنهن جي پرواهه رهي
اٿم ۽ ته ڪڏهين ڪنهن جو ڏيپ يا انتظار! ته ئي ڪنهن
کي پڇهائڻ، منهائڻ يا خوش ڪرڻ چاهيندو اٿم ۽ نه ڪنهن
جي خوشامد ڪري پيار جتائڻ.

نه، مونکي شادي ڪرڻ جو ارمان به ڪينهي. شادي
زندگيءَ جي منزل نه آهي، نه ئي شادي پيار جو مقصد
آهي. وواهه ته هڪ سمجهوتو آهي، سا به نهايت پراڻي.
شادي ڪرڻ جيون جيئڻ جو هڪ سهج ۽ آسان طريقو آهي.
شادي ڪيل پاڻ ۾ انهن ويجها مائٽ ٿيڻ جي وچن ڏنا، جيئڻ
ڪي ٻيا مت مائٽ پنهنجا ٿيڻ جي وچن ڏنا. ها، ساٿ آهي،
وچارن جي ڏيوڻ آهي، دک سک جي ونڊ سنڌ آهي، پر
ان ۾ ارزش وارو ۽ ڌڙڪندڙ پيار آهي؟ ان ساٿ ۾ انبلت
جي رنگيني آهي؟

ها، ڪڏهن من جي اندرئين تهه ۾ اڪيلائي، هڪ سڃ
جو احساس ڪرائيندي آهي. پر اهو به گهڙي پل لاءِ. پوءِ
ڪڻ ئي زندگي پنهنجي پيچيدي جار ۾ ويڙهي ڇڏيندي اٿم.

ورق ستون

جڏهين مون کي زندگي ۽ موت
جو ڳنڍيل احساس ٿيو

موت وس ۾ نه، زندگي وس ۾
ڪيڏو بي اختيار آهيون اسين

— لڇمڻ ڪومل

ريڊيو تي ظاهر ٿيو ته ملڪ کي ورهايو ويندو. اخبارن ۾ خبر آئي ته سڄي سنڌ پاڪستان کي ملي آهي. پناهگيرن سنڌ ۾ اچڻ شروع ڪيو هو. هڪ ڏينهن ٻڌوسين ته حيدرآباد ۾ پنج هزار مسلمان اچي لٿا آهن، جن مان ڪي مسلم هاسٽل ۾، ڪي سلاٽن جي پاڙي ۾ ۽ ڪي مدرسي ۾ رهايا ويا آهن. مسلم هاسٽل اسانجي گهر جي ساڄي پاسي واري رستي تي هئي. فضا ۾ ڊپ، هوا ۾ هراس ۽ دلين ۾ دهشت ڇانئجي وئي. باقي ته جو هاسٽل مان نڪري ڪن نوجوان مسلمانن نعرا هنيا ته ”حيدرآباد جون حورون اسان جي حوالي ڪريو“ تڏهن ته آئي باقي دلين جي ڌڙڪڻ تيز ڪري ڇڏي! هر هڪ گهر ۾ ڇوڪرين کي سيکاريو ويو ته مسلمان گهر ۾ گهڙي ته اڄايءَ واري پلنگ جي ٻن ٽنگن ۾ آڱريون وجهي ٻٽڻ هيٺ ڪري پاڻ کي ختم ڪجو.

گهرن ۾ ٽوڙ ڦوڙ - ڦر جون اڻڳڻيون ڳالهيون ٻڌڻ ۾ آيون ويون
جيئن ڏکئي وقت ۾ زالن کي ڪم اچي سگهي.

شام جا ڇهه لڳا ته لائوڊ اسپيڪر جو آواز ٻڌي مان پنهنجي گهٽيءَ جي منهن وٽ وڃي بيٺس. پوليس لارين جي قطار لڳي رهي هئي ۽ اهي ٻڌائي رهيا هئا ته ”دنگو فساد ڪين ٿيندو، پوليس پهري سجاڳ آهي ۽ ملٽري پڻ سچيت آهي.“ پر جتان جتان لاريون لنگهيون ٿي، اتي اتي در دريون بند ٿينديون ٿي ويون. ماڻهن اوسان ڪيو ته ضرور ڪجهه ٿيڻ وارو آهي. رستن تي چرڻ هارو گهمي ويو.

گهر ۾ اچي ريڊيو تي ڪوليم ته اهائي منع ڪئي، ”ممڪن سمجهندا ته اسين مزي سان ويٺا ريڊيو تي راڳ ٻڌون.“ هوائن سٽيون اچي ٿي گهر جي ٻاهرئين در جي ڀتان واري ٻتي ٻاري هئي، جا رات جو دير تائين پئي ٻرندي هئي. ٻاهريون در ٻڻ رات جو ٻارهين تائين کليل رهندو هو، پر اڄ اڳڻ ۽ وراندي جون ٻتيون به ڪين ٻاريوسين. در کي چڪي ٿن لموٺن جا ڪڙا هئا، سي سڀ پائي ڇڏياسين.

گهر ۾ سڀ اچي چڪا هئا صرف منهنجو ڀاءُ حشو ڪين آيو هو. پاڙيسرين جي فسادن جي اوسان ڪري، سڀ جوان ٽوليون ٺاهي، پنهنجن گهرن جو بچاءُ ڪرڻ سکي رهيا هئا. حشو اهڙيءَ هڪ ٽوليءَ جو مهندار هو. هُو دير سان ايندو هو ۽ سائيڪل تان لهي ٿلهيون سرڪائي وراندي واريءَ منهنجي ڪٽ هيٺان لڪائي رکندو هو.

(مان نوار واري ڪٽ تي سمهندي هيس، جنهن تي چادر پيل هوندي هئي، پر حشو اڳڻ ۾ واڻ واريءَ ڪٽ

تي سمهندو هو) ڪن ماڻهن جي منهن وٽ ڦڙواڻي جون سڄيون نوڪيل هيون ۽ ڪن تي ننڍڙا ڪپ اٽڪيل هئا. پنجاهه سٺ ماڻهون ته ڪٿ ني زنڃن ڪونـــي اُن ۾ پوريـل هيون، جيئن فساد وقت اسان جي گهر جي ڪن ڌران ماڻهون ڪٺي فسادن سان لڙي سگهجي.

نو وڳا، پر حشو نه آيو. سامهون گهرن جي ماڙين وارا در پٽ بند هئا. ٻاهر سناٽو ڇانيل هو. اها هيرآباد جتي رات جو ٻارهين هڪ تائين هوٽلن اڳيان فوٽي تي رڪارڊ پيا وڄندا هئا، ”ڪيا ڪارن هئي اب روئي ڪا... ڪيا ڪارن“، بــرف وارن کي پريان پريان سڏ پيا ٿيندا هئا ”او ڪارا! انهين آني جي برف ڏيئي وڃ“، جوان دڪانن اڳيان شرطون ٻڌائيندا هئا ته گهٽي ۾ گهٽا ڪيلا ڪير ٿو کائي، نانيون آڪاٽيون پيئون ٻڌائيندڙيون هيون ته ”ڪنو ڪنوار ڪٺي ڪيئن ڀڄو؟“، نانگي وارا لوڙاوا ڳائيندا ويندا هئا. ”عمر مارئيءَ کي کڻي ويو، کڻي ويو، ڍنارن کي ڌاڙو هڻي ويو، هڻي ويو“! اتي اڄ چنڊ راڪاس گهمي ويو هو!

در تي کڙڪو ٿيو. سڀ جا سڀ سڄيت ٿيا. اميءَ ڪنهنکي اڳيان وڌڻ نه ڏنو. ”ڪير آهين؟“ ”مان آهيان حشو، دروازو کوليو.“

اڄ حشو چپ هـو. اسان کي بيحد گهڻو عجب لڳو. هونئن هوُ اهڙي نئي گپ شپ هڻڻ شروع ڪندو هو. رجب اڄ ڇهه ڪچا پيدا کائي ويو! فقيري اڌ ڪلاڪ هٿ جي ڏريءَ تي برف جو ٽڪر جهليو! شيديءَ سلاني کي اهڙي مار ڏني جو ٻولانيون پيو کائي! نانوءَ اهڙي لت ڦيرائي جو اسين سڀ سمهي پياسين.“... پر اڄ سندس منهن

اداس هو. هن چيو:- ”حيدرآباد جي ڇوڏاري پناهگير
وسيل آهن. لاهور مان آيل مسلمان اڄ مارڪيٽ ۾ وچ
رستي تي گانءِ ڪُٺي.“

اسان جو سڄو بدن ڇرڪ حرف کن اٿجي پيو. آهستي
آواز ڪري هن چيو ته ”فيصلو ڪيو اٿن ته حيدرآباد مان
سڀ زالون ۽ ڇوڪريون نڪرن. ٻهرين ڪنوارين ڇوڪرين
کي ڪيڙ جو بندوبست ڪيو. اڄ ئي اڌ رات جو هڪ
لاري هتان نڪرندي ۽ ميرپورخاص رواني ٿيندي. اتان ئي
انهن کي ٽرين ۾ چاڙهي ڇڏبو!“

”پر اهي ته ڪٿي وينديون؟“ منهنجي ماءُ پڇيو.

”اهو ته بندوبست ڪيو. مون ته شام جو هڪ ماڻهو
جوڌپور موڪليو آهي. اتي ڪا نئي وڏي جاءِ مسواڙ تي
ڪري ايندو. پو پٽي ۽ ڪملا کي ته ٻهران هتان روانو ڪيو.
مون ڏانهن منهن ڪري چيائين، ”ٻهران منجهي سياڻي
رات. تمام ٿوريون ضروري چيزون کڻجو.“

ٻلا مان ڇوڪري! مون وٽ هٿ سان مٿيس پرال
ساڙهي هئي. ٻادلي سان ساڙهي ٻرڻ شروع ڪئي هئم،
ڇا اڃا اڌ تي هئي. ڪٽ تي رکي سان ٻريل پيئي هئي،
جنهن جي ڇوڏاري اميد ڪنديءَ واري جهالر هڻي هئي.
رڌني تي آر سان مڙهيل ڪوُر پيل هو. رنگين رٻنون،
داڻن سان ٻريل ٽوپي، نئين پاڻيءَ واريون ٻرڙيون، ڪنڊ
تي ٽالو ٻريل رومال، دل جا اڌ-ا ٻڌن تي آتارڪل واريون
ڪاپيون، مورتن وارا ڪتاب، پڙهڻ لاءِ ...ڪمرو جي مٿي
لڏڻ لاءِ پيڪو، ٻکل واري گهاگهري، ديئي تي چاري
تي ٽهيل مندر.... ٻلا ڇا ڇڏيان ۽ ڇا کڻان؟ منهنجون شيون
ڇا هٿي ڇڏي وڃڻ جهڙيون هيون؟

سڄي رات مان پاسا ورائيندي رهيس. منهنجي ساهيڙي ڪلان ڇا چوندي، ٻڌائڻ به ڪين! هريءَ ۾ ڇيو هو ته منهنجو ڀاءُ ٻاهر آهي، مولڪي ڪيرڻي ڪولهي. ٻپ جي ڪا ڳالهه ٿي ته مان ۽ پاپي ٿو وقت اڇي رهندڙواسين. اها ڇا چوندي ته لڪي ٻڌي ويندين؟ پلا مان ۽ ڪملا وڃون ۽ ٻنهيان ڪجهه ٿئي ته اسانجو ڪهڙو حال ٿيندو؟

منهنجو وڏو ڀاءُ ڪراچيءَ ۾ بدلي ٿي ويو هو. حشوءَ کان سواءِ ٻيا به ٻڌيا پانڻ هئا. اسين ڦوٽا ڪيائڻ وياسين. ڄدا ٿي الائي ڪٿي وڃي پيئون، ته هڪ ٻئي جا فوٽا اسان وٽ هجن. مون أميءَ سان گڏ فوٽو ڪيايو ۽ ڪملا منهنجي ٻڌي ڀاءُ سان. أمي پيئي روئي "مٺن ڪهڙو ڦهر ڪيو آهي؟" منهنجو ٻڌيو ڀاءُ پيو سمجهائيس "هندستان اسانجي وڏي ماءُ آهي. سمجهه ته أتي ٿيون وڃن." أميءَ چيو "ڏور پيئي وڏيءَ ماءُ کي، ڇانـي پيئي انهن مٺن ڪـي، جيڪي أباڻن کان ڌا اسان کي وڇوڙيان."

شام جو اسين ماسيءَ جي گهر وياسين ته أتي ڳوٺ ۾ باسڻ وجهي سيبائون پئي. جڏهن اسان ڇين ته اسين اڄ راٽ جو حيدرآباد ڇڏيون ٿا، لڏهين پاڻ به سابائون ته أهي به لڏڻ جي ٿياري ڪري رهيون آهن. منهنجي ماسي، سندس اڌهن، ٻه ڪنوارپون ڌيئر، ٽي پرٽيل، انهن جا ٻار سڀ پئي سڏريا. ماسيءَ چيو ته توهين ٻه اسان سان ٿي نڪرو، اڳو پوءِ ميڙگهي (أمي) به هلي.

گهر اچي أمي ٻــ سڏري. ڄيئن ٿي ٻڌيءَ پيئيءَ ۾ پنهنجا پڙا ۽ چادرون وڌائين، تيئن ٿي سندس سپ رڙون روئي پيئون! گهر جا سپ پائي سڏڪا پري روئڻ لڳاسين. ان رات نہ ڪنهن ڪجهه کاڌو، نہ پلڪ ٿي جهپڪي.

اها رات اسين ڪمرن ۾ گهمي، هڪ ٻئي کي
حسرت ڀريون نگاهن سان ڏسڻ لڳاسين. گهر ته ڇا پر آڳڙ ۾
ٻيهي مٽيءَ واري آسمان جي ٽڪري ڪان به موڪلايو.
پيارا جون پٽيون: آکيري ۾ وڻل جهرڪيون، ٽڪريءَ
جي ٿڌي هوا، گهٽيءَ ۾ وڻل اڇي ڪٽي، گهوڙن جي
لاءِ پاڻي پيئڻ وارو حوض، گهر جي ٻاهران ڪبوترن لاءِ
ٺهيل آکيرو، سڀئي ياد اچڻ لڳا. سترهين سيپٽمبر!
منهنجي جنم جو ڏينهن! پر اهو جنڊ وقت جو ڏينهن هو!
رات جو اياڻي ٻچي گهر مان نڪتاسين. منهنجا ٿيڻي پائر
۽ اسين ٿي جهڙيون. گهٽيءَ مان نڪري اسين ور ور ڪري
پٺيان پيا نهاريون "وري الائي ڪڏهن نظرن کي هي ڳالهيون
ڏسڻ لاءِ ملنديون الائي نه."

منهنجي ماسيءَ جو گهر ويجهو ئي هو. لاري گهر
ٻاهران ئي بيٺي هئي. ٻهرين سامان چڙهيو. سڀئي جون
نڪيون ٻگون ۽ پيٽيون ۽ ٻاسڻ جون ٻه گوٿيون، ٻوءِ
اسين چڙهياسين. مردن چيو "جلدي ڪريو. رستي تي
ڪجهه به ٿي سگهي ٿو. روئڻ ڌوئڻ وڃي ميرپور خاص
۾ ڪجو."

دل ته رنو پئي، پر اکين مان آنسو وهي نه پئي
سگهيون. دريون بند ڪري تمام تکيءَ رفتار سان لاري
هلي. پنهنجي ئي وطن ۾ چورن جيان لڪي هلي
رهيا هئاسين!

اڃا صبح ڪوني ڪين ڪيدي هئي ته اسين ميرپور خاص
پهچي وياسين. ميرپور خاص ۾ منهنجي ماسات جو گهوٽ
چڱي هلندي وارو هو. ڇپائين هڪ سٺو گاڏو ٻوڪ ٿو
ڪرايان، پر ساڻ اڻ جون ڪِوٽيون به کڻجو. ٻئي ڏينهن

منهنجي ماءُ جي سوٽ جون ڌيئر ۽ انهن ٻـ، الي اچي
پهتيون. منيرپور خاص مان رات جو ٽي ٻجي نڪتاسين ۽
رامانگس ٽي بيٺل ٻن ڏينهن ۾ اونده ۾ چڙهياسين.

ٽرين هلي، ٻه اڍ ڪلاڪ بعد مسلم آفيسر ٽرين بيهاري
اسانجن ڏٻن ۾ اچي چڙهيا. هڪ منهنجي مائٽياڻيءَ ڦڻن
ڪڍيو هو. ڦڻن جي ٻـڍن مٿان پاڻ چـڙهي ويٺي هئي ۽
پڙنپ باٿ روم ۾ رکيو هئائين. ٻي سڀڻ جـــي مٿين جو
هئنڊبل لاهـــي اُن کي ڪري ڪوڪـي ۾ ڪڍيو هو. آفيسرن
اڪڙي ڪڍي سڀ چيزون ٺـوڪيون ۽ سڀ ٻئـگون لاهي
ڪڍي ويا. اُن وارو ڏيو پڻ روڪي ڇڏيون هئائون. هاڻ نه
ڪپڙا ساڻ هئا ۽ نه کاڌو!

سوير صبوح جو جوڌپور پهتاسين. ڪل پنجاهه ڄڻا
هئاسين. سڀ زالون ۽ ٻار!

وهٽنگ روم ۾ ترسياسين، جو اسان کي خبر ٿي ڪين
هئي ته ڪٿي وڃي رهڻو آهي. منجهند جو هڪ ڇوڪرو
اسان کي وٺڻ آيو. ٽانگن ۾ چاڙهي هڪ بنگلي ۾ وٺي آيو.
بنگلي ۾ نه پهتاسين، پر ڪائون ڇا ۽ پهرٻون ڇا؟ ٻـ،
چـٽيون لڪري پـــاڙاوارن وٽ ويئون. هڪ پـاڙ-واريءَ
راجستانيءَ چيو ته اسين صرف ٻـارن کي کاڌو ڏينداسين.
هن جي گهر مان ڪلاڪ بعد زال ۽ انهن کاڌو تيار ڪري
ڪڍي آيون ۽ ٻارن کي قطار ۾ وهاري پنن تي کاڌو پرچي
ڏنائون. شام جو پڻ اهڙيءَ طرح ٻارن کي کاڌو مليو. وڏن
سڀني ورت رکيو.

رات جو سمهڻ لاءِ نه کٽون هيون، نه بستيون، نه هنڌ،
نه وهاڻو. ساڙهيءَ جي پلؤ سان پاڻ ڍڪي سڀئي سمهيون،
پر ننڊ ۾ اُنهن ڪٿي ٿي اچي؟

ٻئي ڏينهن ٻارهين ٻجي صبح جو ٽريل مڱڻ جي دال
ڪير وڪڻڻ آيو. سنڌي هڪ سير ۽ سير وٺي ڦڪ پريا.
انگاو شهر کان ٻري هو. رستن جي چارڻ اسانکي نه هٿي،
پئسا هٿيا پر ڪپي وچڙ جو ڊپ هو. ان ڪري خرچيون ٿي
نه پيا.

ٽئين ڏينهن صابڻ وٺي ڪپڙا ڌوتاسين، پر پا ساڙهي پا
بلائوز - پيا وري ٻئي ڏينهن ڌوتاسين. گاون بـــه پيا ۽
رونون به پيا. اسان ۾ هڪ برجستي مائي هٿي سنڌري.
اها ٽئين ڏينهن سنڌي کان پئسا وٺي چيزن جي لسٽ لکي
خريداري ڪري آئي. ڪٽڪ وٺي پيسائي آئي ۽ پاڃيون
وٺي آئي. اڍائي ڏينهن بعد اسانکي اُن ڪاٽڻ لاءِ مليو، پر
لڏهين ٻه سنڌري رنڊڪي جي دروازي تي اچي سنڌي کي
مليون ڳڻي ڏيندي ويٺي. ٻارن کي هڪ ۽ وڏي کي ٻه ۽
پرسان پاڃيءَ جو وڏو چمچو، وڌيڪ ڪجهه به نه.

پيٽ ۾ ڪجهه ويو نه دل ۽ دماغ کي چورڻ جو ساهس
ٿيو. سنڌي کي پنهنجي ڇڏي آيل پاڙين جي چنتا ٿي.
سنڌي خط لکيا ۽ ڪن تارون ڪيون. سٺين ڏينهن بعد
منهنجي ماسيءَ جو وڏو پٽ اچي جوڌپور پهتو. گهر جون
خبرون نه پهتيون، پر انهن پـــاڻ وڌيڪ لي چڱ ڪيو.
ڪراچيءَ ۾ ٽرين پهتي آهي، جنهن مان هزارين پنجابـــي
مسلمان لٿا آهن - لياٽن سڪن (سنڌي سڪن) کي مندر ۾ گڏ
ڪيو هٿائون، انهيءَ مندر جي چوڌاري گاسليٽ هـــاري
مسلمان مـــنـــدر کي باهه ڏئي ڇڏي ۽ اندر ويٺل هـــڪ
سؤ سٺ سڪ جلي ويا! حيدرآباد ۾ راس جو گهر گهر جو
دروازو ڪـــڙڪائين ٿا، جن گهرن کي ڪلف پيا آهن، اهي
ڪلف ڀڃي مسلمان انهن گهرن ۾ ويهي ٿا رهن.

اهڙيون ڳالهيون ٻڌي زالون سوچڻ لڳيون ته اسين اجايو نه ڪري آيون آهيون. ٻنهيان مردن کي ڪجهه ٿي پيو ته اسان جو جيئڻ ڪهڙي ڪم جو ٿيندو؟ منهنجو ماسات خبرچار لهڻ آيو هو. ٻن ڏينهن بعد اهو واپس ٿي ويو ته سڀني کيس ٻڌائي ڇڏيو ته "اسان جي گهر ۾ ٻيابو موڪلاءِ ته هتي هليا اچن. ٻيو اسان کي ڪجهه به نه کپي. ڀلي پيرن اگهاڙا ٿي هليا اچن."

ٻارهن ڏينهن بعد اسان وارو اناج جو ڳاڏو اچي پهتو. منهنجي ماسات جي گهوٽ ٿورا ڪپڙا به موڪليا هئا. ٻارهن ڏينهن هڪ سائڻي وٽ به گذاريا هئاسين ۽ هڪ ويلو کاڌو هئوسين. تيرهن ڏينهن سنان پاڻي ڪري پيٽ ڀري کاڌوسين.

آهستي آهستي ڇوڪرا ۽ مرد به ايندا ويا. پر سڀ هٿين خالي آيا هئا. منهنجو ڀاءُ حشوُ دهليءَ پهچي ويو هو. هن اتان پئسا ۽ ڪپڙا موڪليا. باقي منهنجو وڏو ڀاءُ ڪراچيءَ ۾ رهجي ويو هو. جڏهين خبر ملي ته اهو به سنڌ مان نڪتو آهي، تڏهين ڄڻ جشن ملهايوسين.

هاڻي بنگلي ۾ ڪل چاهٺ ماڻهو هئاسين. ڪچيون ٺهيل باٿ رومس ۽ ڪچا اڌيل رنڌڻا ناهي، هرڪو اڌ ڪمرو ۽ ڪمرو وٺي پنهنجو ڪٽنب سنڀالي رهيو هو. رات ٿيندي ئي محفل لڳندي هئي. آکاڻيون، پهاڪا، راڳ، چرچا، ٻارن جون مسخريون ڏسي ۽ ٻڌي اباڻو وطن ڇڏڻ جو ڏک حال وساري ويندا هئاسين. ٻار ته خير اڻ خبر هئا، پر وڏن جي دلين ۾ رکي هڪ سوئو چڀندو رهندو هو. ساڻيهه جي ڪا خبر، ڪٿان ڪو سنڌي لفظ يا سنڌيءَ سان وابسته ڳالهه ٻڌي، من مان ٻاهيءَ جي ڌارا وهي هلندي هئي.

ڇهنو ۾ اُتين ئي گذاريو. سڀني ٻُڌي سمجهيو ته اڄڙو تو
ليائو ملي ته ٻاهر تي آهي، سڪ سانت آهي، هاڻي هنيا
اچو، پر اهڙي خبر اچي ڇو ٿي؟

هاڻي سڀني آکيرو ڦٽائڻ جي تياري ڪئي. ڦٽڻ هڪ
ڪٽنب اٿي جوڌپور ڀرئي رهيو. انهن الي ٻسين هلائڻ جو
ڌنڌو شروع ڪيو، ٻاقي ڪي دهليءَ ويا ته ڪي ٻمبئيءَ.
ڪي ٻڙودي ويا ته ڪي ڪلڪتي ۾ وڃي نئين سر زندگي
شروع ڪيائون. منهنجا ٻه ڀائر ۽ ڀيڻ اچا پڙهيا پئي. ٻمبئي
او ليو رسٽيءَ جي ڪورس لاءِ ٻڙودو پڻ ڳنڍيال هو. انڪري
اسين ٻڙودي هلي آياسين.

ڏيان ۾ ڇڙهڻ وقت اُتين لڳو، ڄڻ جيئري هوندي ئي
پنهنجي زندگيءَ جو موت ڏٺو اٿم ۽ هاڻ هڪ اَنجان جيون
جي ٻنهي ۾ ٻيٺل آهيان.

ورق اٺون

ماں - ماسترياڻي

جهان ۾ جي رهڻ نہ رهہ تون جهان جي فضا کان فارغ
اڏام ڪڪرن جيان مٿاهون وسط مان نالو نهال رهندو
— ليکراج عزيز

منهنجو بابا اسان کان ڇهين ڇهين مهيني درجا ٽپرائيندو هو. هر روز رات جو ميز جي چوڌاري وهاري اسان کي پاڙهيندو هو. منهنجو ڀاءُ ڏيو ۽ مان ٻہ درجا ٽپيا هئاسين. ڏيو ميٽرڪ تائين درجا ٽپيو. ننڍو نارائڻ سال ۾ ٻي درجا ٽپيندو هو، تڏهين ٻہ هو سڀني حيدرآباد جي پرائيمري اسڪولن ۾ پهريون نمبر ايندو هو. تن ڏينهن ۾ هوشيار شاگردن جو ڏاڍو قدر ڪيو ويندو هو. ڇوڪرين تہ ٽئين درجي ۾ ئي پهريون انگريزي پڙهنديون هيون. ان ڪري مون چوڏهن ورهين ۾ ميٽرڪ جو امتحان ڏنو.

نتيجو ظاهر ٿيڻ کان اڳ ئي ليو ونڪنسي ۾ ٽن مهينن لاءِ حيدرآباد جي مشنري اسڪول مس پگٽ گرلس هاءِ اسڪول ۾ ماستري ڪيم. اسڪول جي هيڊ مسٽريس مس هينورٽ هڪ قدردان انسان هئي. مونکي چوي تہ تون انگريزي ۽ حساب پاڙهہ. حسابن سان منهنجي ڏريان ئي دشمني هئي، سو انسپيڪشن ٿي تہ ڊپ وچان مون ئي

ٻڌڻ تي حساب غلط ڪيو! انسپيڪٽر هو مسٽر نيڪچند، سو منهنجو ڏاڍو همٿ ۽ ڳاڙهو منهن ڏسي ڳالهه سمجهي ويو. هن رپورٽ ۾ لکيو ته:

The teacher was feeling very nervous

ڀڳت گرلس اسڪول ۾ عارضي طرح نوڪري ڪري پوءِ پنهنجي اسڪول ڪنداسال گرلس هاءِ اسڪول ۾ وڃي سيکاريندي هيس. بعد ۾ اُن ئي اسڪول ۾ هندي ۽ سنسڪرت پاڙهڻ شروع ڪيم، پر هڪ ٻن ڪلاسن کي سنڌي به پاڙهڻ ڏنائون. جڏهين انسپيڪشن وقت مسٽر هنگوراڻي منهنجي ڪلاس ۾ آيو، تڏهين ”انيڊ“ لفظ جي اُچار تي مون ساڻس بحث ڪيو. پهرين ته هنکي غصو آيو، پر پوءِ دلچسپيءَ سان هن منهنجا دليل ٻڌا. رپورٽ ۾ هُو منهنجيءَ المرتا ۽ بيباڪيءَ کي ساراهائي ويو. تنهن وقت تائين منهنجو حوصلو ۽ همٿ وڌندا ئي رهيا هئا.

سادو واسواڻيءَ جي سکيا اسوار مان هميشه. اڇيءَ وائل جي لسي ساڙهي ئي پهريندي هيس، پر پوءِ زماني روپ رنگ سارو مان بدلجڻ لڳيس. اُن وقت ماسترياڻي ۽ شاگردياڻيءَ جو رشتو نهايت پيار ۽ پنهنجائپ وارو هوندو هو. شاگردياڻيون ڪنهن به وقت ۾ مدد وٺي سگهنديون هيون. اوڙي پاڙي ۾ رهندڙ ٻار به پڙهڻ ايندا هئا ۽ شاگردياڻين جا مائٽ به گهوري قربان پيا ويندا هئا. جن ڇوڪرين کي مون حيدرآباد ۾ پاڙهيو هو، انهن مان ڪي اٺاويهن سالن بعد اسپين جي ڪئنري آئرلينڊس ۾ گڏيون. ”دادي، دادي“ ڪندي، آءُ ڀاءُ ڪرڻ مان ڍاپن ئي نه پيئون! مان اتي پئڪيج ڊيل جي ٽڪيٽ وٺي هوٽل ۾ رهڻ کائڻ جو بندوبست ڪري ويئي هيس، پر هنن مونکي

هوٽل ۾ پير رکڻ به نه ڏنو، نه ئي ٽوئرسٽ (سيلانيءَ) جيان سير ڪرڻ ڏنائون. "دڪان ۾ پير گهمايو" - "ٻارن جي مٿي تي هٿ رکو." - "نيرن منهنجي گهر" - "اڄ مون وٽ" ڪندي، اهي ئي ڏينهن هنن مونکي گهيري رکيو.

پر سنڌ جي فضا کان ٻمبئيءَ جي فضا بلڪل ٻي هئي. سنڌ ماڊل اسڪول ۾ هڪ شاگردياڻي عجيب نموني ۾ وار ڪٽائي آئي هئي. مون کيس ڇنڊيو ته ابالڪ جواب ڏنائين، "ان ۾ اوهان جو ڇا ٿو وڃي؟" جواب ٻڌي مون ڇرڪ ڀريو. حيدرآباد ۾ ته شاگرديائين جي هرهڪ ڳالهه ۾ اساتذه دخل هو. ڪپڙا ڪهڙا ٿيون پائين، ڪٿي ڳالهائين ڪيئن ٿيون، گهر ۾ ڪيئن ٿيون ورتن، سڀني ڳالهين جي اسان کي خبر هئي. انهن جا مائٽ به انهن جي گهرو وهنوار بابت اسان سان صلاح ڪندا هئا، "ناول ٿي پڙهي"، "چيو نٿي مڃي" - "اوهين ڇڙٻيوس" چئي ٻارن جي پالنا جي جوابداريءَ ۾ اسان کي به حصو وٺائيندا هئا. نه رڳو اهي ڇوڪريون جنکي مان ڪا نه ڪا وشيه پاڙهيان، پر اهي، جي منهنجي اسڪول ۾ پڙهنديون هيون انهنجي وهنوار لاءِ پڻ مان جوابدار پاڻ کي سمجهيس ٿي.

اهڙي ماحول مان واقف ٿي جڏهين ٻمبئيءَ ۾ مون شاگرديائين سان ننڍين ٻارن جيان هلت ڪئي، تڏهين ورهاڱي بعد شروعاتي دور ۾ اهي پڻ مون کي پنهنجي وڏي ڀيڻ ٿي سمجهي مون سان وهنوار ڪنديون هيون.

پر پوءِ بدليل هوا جو اثر انهن تي به ٿيو هو. انهن شاگرديائين مان ڪي ڪجهه ئي سال پوءِ هانگ ڪانگ ۾ ڏٺيون هيم پر اهي چانديءَ جا ڇڳا ڇيلهه ۾ لٽڪائي اهين نهارڻ لڳيون هيون جڻ مونکي سڃاڻن ٿي ڪين.

ورهاڱي کري سرڪاري نوڪري ۾ سرڪاري قاعدا
سخت ڪيا هئا. اسپاوڪ حالتن جو فائدو وٺي گهٽين
جي ماڻن چاچن ودوائن ۽ اڻاٺن جا پيسا ۽ ڏلتا هڙپ ڪيا
هئا. اهڙن ڇوڪرن جون مائر زار زار روئي چونديون
هيون ته اسانجين ڌيئرن کي ان چئن سالن ۾ ٿي لائق بڻاءِ
جيئن چوپڙا ڏسي سگهن. اهڙيون ڇوڪريون نيون انگريزي
پڙهنديون هيون ته مان انهن کي پنجين درجي ۾ وهاري،
سخت محنت ڪرائي، هڪ سال اندر ڇهين درجي تائين
پهچائي ڇڏيندي هيس. سنڌ ماڊل هاءِ اسڪول ۾ مان
ڇهون درجو، جنهنکي هاڻي نائون درجو ٿو چئجي، جي
ڪلاس ٽيچر هيس. پرنسيپال اجواڻيءَ جي ٻن ڌيئرن، آشا
۽ گوپيءَ کي ٻه مون نائون ڏهون گڏ ڪٽايو. اهڙيون ڪيئن
ڇوڪريون هيون جي منهنجي مدد سان ٻن سالن ۾ ٽي
درجا ڪٽي پاس ڪري ويئون.
ورهاڱي کري اسڪول ۾ وٺ وٺ جي ڪاٺي آئل
هئي. ڪي تمام جهونن خيالن واري ڪٽنب مان آئل
ڇوڪريون هيون ۽ ڪي تمام غريب گهرن مان. ڪن
ڇوڪرن جي مائٽن، ڏيتي ليتي ڏاڻي جي توفيق نه هئڻ
ڪري پنهنجون ڌيئر ڪنهن ويجهي شاهوڪار مائٽ کي
ڏنيون ڇڏيون هيون. اهي نهايت مايوس ۽ نروس زندگيءَ
جون شڪار ٿيل هيون. ڀلا ڏارين کي ڪهڙو سواد ايندو؟
اهي انهن ليگڙن کان هيٺان پاڻي ڀرائي مٿي ڪڍائيندا
هئا، رڌائيندا هئا، سپائيندا هئا ۽ مٿان ٻيو چار ڏک ٻه
هڻندا هئا. موڪلي حال پاڻي ٻڌائي سڀ ڪجهه ٻڌائينديون
هيون. پنهنجن سڳن ڀائرن پيئرن ۾ انهن جو موه هوندو
هو، انهن کان وڇڙي اهي دکي ٿينديون هيون. انهجي

ماڻهن کي سمجهائي مان ڪين واپس پنهنجن گهرن ۾ موڪليندي
هيس. هڪ ليمگر جنهنکي ماءُ پيءُ نه هو، سا موڪل بعد
ڪلاڪ ڏيڍ ترسي پوءِ گهر ويندي هئي. ڀائي ڇو؟ ڇ-ي
منهنجو پاءُ هن وقت گهر ۾ مانـي کائڻ ايندو آهي، مان
اُن کان ڊڄندي آهيان. اهو مانـي کائي آفيس ۾ وڃي ته
پوءِ مان گهر وڃان. هڪ ڏينهن روئـــي چوي تـه تون
منهنجي گهر هل.
مان به موڪل کانپوءِ بـه ٽي ڪلاڪ اسڪول ۾ ويٺي
هوندي هيس. ويهڻو ئي پوندو هو. منهنجو گهر هو اتڏيري
۾، سو ڪاپين جا پهاڙ پوئي ڪيئن کڻي وڃان؟ ۽ مونکي
پاڙهڻ لاءِ هيون چار ئي ڀاشائون! نـائين کي انگريزي ۽
سنڌي، مئٽرڪ کي هندي ۽ سنسڪرت! مضمون جاچـي
گرامر جاچيان، گرامر جاچي ڀاڪا ۽ اصطلاح درست ڪريان!
ماسٽر جي حالت تہ ڪنهن کان ڳجهي ڪينهي. اڄ هاڻي
سندن پگهار وڌيا آهن ۽ سندن مان ملهہ ڪجهہ قدر مٿي
ٿيو آهي پر تن ڏينهن ۾ هر روز اَسي نوي ڪاپين لـــي
ڳاڙهي مس جا چٽ ڪيندي ڇيلهہ ئي ڇڄي ٿي
ويندي هئي! ان کانسواءِ رپورٽ بوڪس، فيءَ جو حساب
۽ پنڻي پيل يا نئين آيل شاگردياڻيءَ سان مٿي ماري ڪرڻ.
ها - سو ڳالهہ ٿي ڪيم رو ننڍڙ شاگردياڻيءَ جي. انهن
اُس ۾، پگهر ۾ شل ٿي، وڏي چاڙهي چڙهي وڃي سندس
ننڍڙي گهر ۾ پهتيس. سندس ڀـاڄائيءَ ڇڳلي هٽي هـن
شاگردياڻيءَ جي ننڍڙيءَ ڀيڻ کي پاءُ هٿان مار کارائي هئي
۽ پاءُ پنهنجي زال جي چوڻ تي ٻارهن سالن جي ننڍڙي
ڀيڻ کي وانڻ سان کٽ جي پائي سان ڇڪي ٻڌي ويو هو.
انين رات گذري ڇڪي هئي ۽ مٿان اڃي منجهند ٿي هئي!

چوڪريءَ جو اندرو ڪير ڀلا اُلي وهي ويو هو. اڄ ۽
شرم وچان هوءَ پيٽ تي اُلي پيئي هئي. مون هڪل
ڪري ڪنهڙي گهري ۽ وارڻ ڪٽري ڪيس آزاد ڪيو.
سندس ڀاڄائيءَ کي مون شرمايو، پر اهڙا انسان سڌرندا
ٿورو ئي آهن! ٻه چار سال پوءِ ٿي ٻڌم ته اُها ننڍڙي نينگر
ٿوري وڏي ٿي ته هڪ ڊرائيور سان ڀڄي وئي!

ماڻهو اهڙين ڇوڪرين کي ڏوهي ٺهرائيندا آهن، پر
گهر مان اُها ڇوڪري ئي ڀڄندي آهي، جنهن کي ماءُ جي
پيار کان وانجهيٽو پوندو آهي. اسانجي هندستاني سماج
۾ نينگرن جو قدر ٿورو ڪونهي. اُهي ٻئي ٻيڻر ڏاڍيون
سهٽيون هيون پر قهار ڀاڄائيءَ کين پيار دلار کان بلڪل
وانجهيل رکيو هو جنهنڪري ئي ننڍڙي نينگر اُسياوڪ
جيون گذارڻ لاءِ مجبور ٿي هئي.

حيدرآباد ۾ ڇوڪرين جا مائٽ مون وٽ ڪهي ايندا
هئا. هتي ٻمبئيءَ ۾ مان ڇوڪرين جي مائٽن وٽ کين
سمجهائڻ ويندي هيس. گهڻو ڪري اُهي چوٿين درجي
(هاڻوڪي اٺين درجي) بعد ڪلاسن پڙهڻ ڇڏائي، کين
"روٽي ڪرڻ لاءِ" گهر ۾ وهاري ڇڏيندا هئا. ڪي مائٽ
ڌيئرن کي ماريندا ٻه هئا، پر گهڻي ڀاڱي مائٽ ڳالهه ٻڌي
سمجهي ٿي ويندا هئا انڪري مونکي خوشي ٿيندي هئي.
هڪ ساهيڙيءَ ٻالي ڇوڪري هئي. هميشه ٻهريون نمبر
ايندي هئي. نائين درجي ۾ پاس ٿي ته ماءُ چيس ته
"پاڻ لاءِ وهي روٽي ڪر."

حيدرآباد ۾ منهنجين شاگردياڻين جا مائٽ پڙهيل ۽
سمجهو هئا. هتي ته ماستريٽاڻيون ٻه عجيب هيون. هڪ
ماستريٽاڻيءَ ڪنهن نينگر کي اسڪول جي ڇوڪري سان

گهڻو ڏنو. ٻئي ڏينهن ٽيچرس روم ۾ ڇوڪريءَ کي، گهرائي سڀني ماسترياڻين اڳيان ڪيس بي عزتو ڪيائين. ٻي هڪ ڇوڪري هڪ وڌوا جي سڪيلڌي هڪ ئي ڌيءَ هئي. هن ڪنهن کي خط لکيو هو جو ڪنهن ماسترياڻيءَ جي هٿ چڙهيو. ماسترياڻيءَ سندس ماءُ کي گهرائـي اهـڙو ڏيکاريو جو ويچاري وڌوا ڊڄي ويئي ۽ ٽڪر ۾ پنهنجيءَ ڌيءُ کي هڪ شرابيءَ سان پرڻايائين.

گهڻي ڀاڱي اسڪول جا ماستر ماسترياڻيون پيٽ پاڻيءَ جي تلاءَ جيئان هيون. دنيا جي واءُ سواءُ جي ڪين ڪابه خبر ڪين هئي. بس سالن کان ساڳيا سبق، ساڳئي نموني پاڙهيندا ٿي رهيا. مون هڪ آکاڻي لکي جنهن ۾ هڪ پئراگراف ماسترياڻين بابت هئي. مون لکيو ته ماسترياڻي اها ٿي ٻڍڙي جا وڌوا آهي، يـا ڪنهن سبب سندس شادي ٿي نه سگهي آهي، يـا وڏيءَ عمر ۾ شادي ڪرڻ سبب کيس اولاد نه ٿيو آهي، انڪري اهڙيون ماسترياڻيون ڇوڪرين جي ڪشور اوستا واري الهڙائي، ڪلپنا ۽ زنده ٽهڪ ۽ بيپرواهه حالت سهي نٿيون سگهن.

ماسترياڻين ۾ هلچل مچي ويئي. ٻئي ماڙي تي ڇوڪرن جو سيڪشن هو. اهي ماسترياڻيون ماسترن وٽ ويئون ۽ انهن کي چيائون تـه پوپٽيءَ خلاف نندا جو ٺهراءُ پاس ڪرڻ گهرجي ڇاڪاڻ ته هن ماستريءَ جي پيشي کي بدنام ڪيو آهي. پر ماسترن ڪين ڇيو ته پوپٽي ماسترياڻين جي باري ۾ ڪجهه لکيو آهي ۽ نه ماسترن جي باري ۾، ان ڪري اسين ته ڪو به قدم نه کڻنداسين.

ڪلاس جي اندر مان پنهنجين شاگردياڻين سان نهايت سختيءَ سان پيش ايندي هيس پر ڪلاس کان ٻاهر مان هنن سان

گڏجي ٺهڪ ڏيندي هيس. ٻيون ماستريائيون ان ڳالهه تي
مون سان گهڻو حسد ڪنديون هيون. ڪلاس اندر ڪنهن
به ڇوڪريءَ چوٽيءَ يا وارن کي هٿ لاتو، يا ڏهاڳهري يا
درس ڏانهن ڌيان ڏنو ته مان کين سزا ڏيندي هيس.
يونيفارم جو رواج هاڻي پيو آهي پر منهنجي ڪلاس ۾
اصل کان يونيفارم هو. مان پنهنجين شاگردياڻين کي اُن
جي رنگ جهڙو ڪپڙو پهرڻ لاءِ چوندي هيس پر رائل
بلوُ رنگ جو ريشمي ڌاڳهرو يا اسڪرٽ هڪڙي هنڌان
سڀاڻي پائي اچڻ تي زور ڏيندي هيس. ڪلاس ۾ ٻڌي
اهڙي هوندي هئي جو شاهوڪار ڇوڪري پنهنجي غريب
هم ڪلاسڻ لاءِ فراڪ وٺڻ لاءِ ٻــدل رهندي هئي. ڪا
شاگرداڻي بيمار ٿي پوي ته سڀني کي وٽس وڃي ڏيس
وندرائڻو پوندو هو. غريب هئڻ جي حالت ۾ ڦوڙي ڪري
اسين سڀ گڏجي مسمبيون سنگترا وٺي وٽس وينديون
هيرائسين. هڪ ٿي ليمگر جو دڪ اٿم. پشپا ديارام نالي
هڪ ڇوڪري بيمار ٿي ۽ ڪي. اي. ايم. هاسپيٽل ۾ داخل
ٿي. هوءَ بوريوليءَ ۾ رهندي هئي، انڪري اسان کي جلد خبر
نه پئجي سگهي. جڏهين خبر پيئي تڏهين سندس هوڏي
پاءِ فارم لي صحي لـ ڪئي. ڇوڪري گهڻي بيمار هئي.
هن لاءِ خاص مهانگيون سيون ڪپنديون هيون. مون ڪنهن
سنستا سان بندوبست ڪيو پر پاڻس چوي ته فارم لــي
صحي ڪندس ته ماڻهو اسان کي غريب سمجهندا. مونکي
سڄي گهر جي ڇوڪري نه ملندي! وقت تي پوري دوا
درمل نه ٿيڻ ڪري هوءَ ڇوڪري گذاري وئي!

سنڌ مــادل اسڪول جي شاخ دادر ۾ به هئي، جتي
صرف ڇوڪرين پڙهنديون هيون. اتي جي هيڊ مسترس

مس وڌوامل ميرچنداڻي هئي. ڪاروبارين سان اٽڪلت ڏيڻ ڪري ٽي چار ماستريائيون ۽ هيڊ مسٽريس اسڪول ڇڏي ويئون. سنڌين پنهنجين شاگردياڻيون پڻ جهجهي تعداد ۾ اسڪول ڇڏڻ لاءِ تيار ٿي ويئون.

مان پنهنجي اسڪول ۾ سڀني کان جونيئر هيس پر ٽرمداس ڪشتورياڻا مونکي گرلس ماڊل هاءِ اسڪول ۾ هيڊ مسٽريس بڻجي اوڏانهن بدلي ڪرڻ چاهيو. آئي ڪي مهنا ٿي رهڻو هو چاڪاڻ تہ بابيڪارن جي پنهنجي مائٽياڻي جلد بگري ونئي أتي اچڻي هئي. پر مون اها آڇ قبول ڪئي چاڪاڻ تہ دادر منهنجي گهر جي ويجهو هئي ۽ اسڪول اسٽيشن جي بلڪل سامهون ئي هو. بس منهنجي "ها" ڪرڻ ۽ سنڌ ماڊل اسڪول جي ڪن ماستريائين جو مون سان وير رکڻ.

حقيقتن جي ڄاڻ تہ مونکي پوءِ پيئي، تہ گرلس ماڊل ۾ ڳڙ ٻڙ آهي، تہ أتي ٿورائي ڪي مهنا رهڻو هو وغيره.. مون صرف هڪ ئي خيال کان "ها" ڪئي هئي جو منهنجي مالڪ بيمار ٿي پيئي هئي ان ڪري مسافريءَ جو وقت گرانٽ روڊ لي وڃڻ کان گهٽو بچيو ٿي. عهدي جي لالچ مونکي ڪين ڇڪيو هو. پر سچ جي آڪاٽي ڪنهڪي بڌائجي؟ گرلس ماڊل اسڪول ۾ مون پنهنجو ڪم سرانجام ڪيو. اسڪول جون شاگرديائيون پوري ميزان لي آيون ۽ مان واپس پنهنجي گرانٽ روڊ واري اسڪول سنڌ ماڊل هاءِ اسڪول ۾ موٽي آيس.

١٩٥٧ ۾ ڪي. سي. ڪاليج ٿي کليو تہ سنڌي وياڳه لاءِ مونکي مقرر ڪيو ويو. پر ڪاليج کلڻ کان هڪ هفتو اڳ ليکراج عزيز منهنجي گهر آيو. هو منهنجي ماءُ جو مائٽ

هو. ڏاڍيءَ حجت ۽ هڪل سان اچي چيائين، ”مينگهي!
ڏٺئين ڪٿي آهي؟“ مان ڪمري کان ٻاهر آيس ته چيائين
”هندواسيءَ ۾ لکي ٽهاڪو ته گهڻو مچايو اٿيئي، پر ڪي.
سي. ڪاليج لاءِ اپائنٽمينٽ جو آرڊر ٻاهر هجيئي ته ڦاڙي
ڇڏ، ڇو ته پروفيسر مان ئي آهيان. جي منهنجيءَ جتيءَ ۾
پير پائڻ جي جرئت هجيئي ته منهنجيءَ جاءِ تي وري
ڏون ئي اچج.“

پر ١٩٦٠ ۾ نئشنل ڪاليج باندرا ۾ سنڌي اسپيشل
ڪورس شروع ٿيو ته ان لاءِ مونکي مقرر ڪيو ويو. پر
اتي سچي وقت لاءِ پروفيسر ناگراڻي اڳ ئي هو، سو مان
پارٽ ٽائيم باندرا واري ڪاليج ۽ پارٽ ٽائيم چرچگيٽ
واري ڪامرس ڪاليج لاءِ مقرر ٿيس.

جيئن ته مون ڪاليجي تعليم شخصي طرح ئي ورتي
هئي پر ڪاليجي ماحول مان چڱيءَ طرح واقف هئس.
اڪثر پنهنجين ساهيڙين سان حيدرآباد واري نئشنل ڪاليج
۾ پيريڊس ۾ اٽينڊ ڪندي هئس ته هر اتسو يا ڊبيٽ ۾
پڻ شامل ٿيندي هيس. حيدرآباد ۾ ڪاليجي شاگرد
صحتمند ۽ سهڻا چرچا ڪندا هئا، جنهنڪري پروفيسر ۽
شاگرد گڏجي انهن لطيفن ۽ چرچن جو حظ ماڻيندا هئا.
ڊبيٽ وقت تمام زوردار ۽ چرچن سان ڀريل تقريرون
ٿينديون. ”ماڪ پارليمينٽ“ وقت ڪارا جبا پائي شاگرد
لياقت ۽ هوشياريءَ سان ڪارروائي هلائيندا هئا. پڙهڻ
وقت اهي نهايت گمڀير ٿي ويهندا هئا پر هونئن
ٽهڪڙا ئي ٽهڪڙا پيا گونجندا هئا. ڇوڪرين جي هلڻ ۽
ڳالهائڻ جو نقل ڪرڻ، ڪنهن تي ”ٻگل ساز“، ڪنهن کي
”ٽيڏي ٽاور“ نالا رکڻ، پروفيسرن جي ذهن جي پرک ڪرڻ

نه ڪانهن عجيب سوال پڇڻ روزاني ڳالهه هئي. جتي
هندستان جي ٻين وڏن شهرن ۾ "رئگنگ" يعني نئون
۽ ابوجهه شاگردن کي بدني ۽ مانسڪ طرح بيحد ستائڻ جو
مرض ڦهليل هو اُتي حيدرآباد ۾ شاگرد پنهنجي جيون جي
ان انمول وقت کي ڀرپور نموني ۾ آننددايڪ بڻائڻ جو
يتن ڪندا هئا. ڪلاس ۾ ڪو ڇوڪرو ڪڪڙ جو آواز
ڪڍندو ته پروفيسر چوندو "بيضو لٿو آهي ڇا؟ مان پاڻ اڄ
ناشتو ڪري نه آيو آهيان." "مئٿميٽڪس جو پروفيسر هو
مسٽر شاستري. هو ڏاڍو حاضر جواب هو. پڙهڻ پاڙهڻ جي
وچ ۾ ٽهڪ ڏيئي اُهي پنهنجو دماغ تازو ڪري وٺندا هئا.
شاگرد چوندو هو ته اوهان جو نالو "مسٽر ڊارڪ" رکڻ
کپندو هو ۽ پروفيسر اُمالڪ پنهنجا سفيد ڏند ڏيکاري
جواب ڏيندو هو "غلط، 'مسٽر لائيٽ' آهيان." ٻنهي جو
هڪ ٻئي سان ناتو نهايت سنيهه پورڻ ۽ فخر ڀريو هوندو هو.
ڪاليج جو پرنسيپال هو مسٽر پارواڻي. جڏهن هو شيڪسپيئر
جا ناٽڪ پاڙهيندو هو، تڏهن اخبارن ۾ خبر ڇپبندي
هئي ۽ شڪارپور ۽ ڪراچيءَ مان شاگرد سندس ليڪچر
ٻڌڻ لاءِ هليا ايندا هئا. جڏهن هو پورشيا جو ڊائلاگ
پڙهندو هو تڏهن سڀ شاگرد ۽ پروفيسر "عش عش" ڪرڻ
لڳندا هئا.

پارواڻيءَ شادي نه ڪئي هئي. هو پنهنجو پگهار شاگردن
کي اسڪالرشپون ڏيڻ، ڪتاب خريد ڪرڻ ۽ شراب پيئڻ
تي خرچ ڪندو هو. هن انگلنڊ ۾ تعليم ورتي هئي ۽
انگريزي وشيه ۾ انگريز شاگردن کي جيتي انگلش لٽريچر ۾
پهريون نمبر آيو هو. شخصي جيون ۾ هو هڪ ناڪامياب
انسان هو. هنجو ڪنهن حيدرآبادي نينگر سان نينهن هو.

مون اڳم ئي پتاهو آهي ته حيدرآبادي عامل ڇوڪريءَ کي
پيار ڪرڻ جي اجازت بلڪل ڪانه هئي. ڇوڪريءَ جي
مائٽن پارواڻيءَ کي چيو ته تون انگلنڊ مان پڙهي اچ ته
پوءِ توکي ڇوڪري ڏيون. هو انگلنڊ ڏانهن اُسهيو ته پٺيان مائٽن
ڇوڪريءَ کي پرڻائي ڪلڪتي موڪلي ڇڏيو. ڇوڪريءَ
جي گهرواري کي ڏاڍي ۾ دشمنيءَ سبب ڪنهن قتل ڪري
ڇڏيو ۽ هوءَ پاسٽيومس ٻالڪ جي ماءُ بڻي. انگلنڊ مان
موٽي پاڻ سان دوکو ٿيل محسوس ڪري به پارواڻي ٻالڪ
۽ ماءُ کي اپنائڻ چاهيو پر مائٽن ائين ٿيڻ نه ڏنو. هن
شخص پنهنجي پيار جي ناليءَ ۾ زندگي قربان ڪري ڇڏي!
راڳ، شراب ۽ اڀياس انهن ٽن چيزن ۾ هن جون راتيون
وراهجي ويندڙون هيون. پنهنجي نوڪر 'موري' کان
هو سڄي رات سنڌي ڪلام ٻڌندو رهندو هو ۽ شراب پيئندو
رهندو هو ۽ صبح جو شيڪسپيئر جو روح ٻڌجي جاڳي
اُٿندو هو. هنجون آڱريون سگريٽ وچم جهلي جهلي پيليون
ٿي ويئون هيون. هنجون اکيون شراب جا پيڪ پي ٻاهر
ٿي نڪري آيون هيون پر جڏهين اهو قداور ۽ ڏبا وارو
شخص ڪارو جبو پهري ڪلاس ۾ گهرندو هو، تڏهين
سندس شخصيت جي چؤڌاري ذهن ۽ هوشياريءَ جي لاٽ
ڦرالدي رهندي هئي. مان سمجهان ٿي ته جنهن به شخص
پارواڻيءَ جو هڪوار ئي ليڪچر ٻڌو هوندو سو ڪيس يا عمر
وساري نه سگهيو هوندو.

ڪاليج جي اُنسؤن وقت به پارواڻي شاگردن ۾ دلچسپي
وٺندو هو. منهنجو پاڻ مولي تمام سهڻو آهي. اسڪولي
جيون ۾ هو "رڪمڻي" ۽ "رادا" جا پارٽ ڪٽندو هو.
ڪاليج ۾ اچي هنجو ڳائڻ تمام مشهور ٿي ويو. هڪ دفعي

هن بلند آواز ۾ ”آيا طوفان“ راڳ ڳايو ۽ پارواڻيءَ سندس نالو ئي رکيو ”مسٽر طوفان.“ مون پنهنجي اسڪول ۾ سنسڪرت ۾ ”شڪنتلا“ ناٽڪ پيش ڪيو هو. ناٽڪ ڏسي پارواڻي اُمالڪ پٺيان اسٽيج تي اچي مونکي واڌايون ڏنيون.

اسڪول هجي يا ڪاليج، سڀني ۾ ماسترن ۽ شاگردن، پروفيسرن ۽ شاگردن جي وچ ۾ هڪ خاص قسم جو ناتو هو. ”منهنجو اسڪول“، ”منهنجو پروفيسر“ ٻڌڻ يا چوڻ وقت اسانجي دل ڳد ڳد ٿيندي هئي. تعليمي کيتر ۾ جيڪي به پاڻ ۾ ڳنڍ هئا، سي هڪ ٻئي لاءِ وقت ۽ محنت خرچ ڪرڻ لاءِ هميشه تيار رهندا هئا. ڏيهين پئسي جو ملهه هو پر ان کي ايتري اهميت نه هئي. هوشياري ۽ لياقت جو وڌيڪ مان هو. رشتن ۽ ناتن جي اڻيسائي محسوس ڪئي ويندي هئي. سکيا ونڊڻ ۽ ڏيڻ وٽ هڪ قسم جي پوترتائي هئي. شاگردن ۾ اطاعت ۽ مروت هئي ته شاگردن وٽ پيار ۽ پنهنجائي.

ڀارت ۾ اچڻ تي پروفيسر خوشيرام ڪندناڻيءَ جي جفاڪشيءَ سان باندرا ۾ نيشنل ڪاليج کليو. ڪندناڻي صاحب هڪ عجيب شخصيت جو مالڪ آهي. جتي اڄ ڪاليج آهي اُتي هڪ سنسان جهنگل هو. ڪڏهين هو گوڏي جيڏيءَ گپ ۾ پٿرن جا پاچا مٿي ڪري مزدورن سان گڏ بيٺل ڏسبو هو ته ڪڏهين پٿرن ڀري لاريءَ ۾ ڊرائيور سان گڏ ويٺل. پٽ کٽائڻ کان وٺي پروفيسر کي اپائنٽ ڪرڻ يا شاگرد کي داخلا ڏيڻ تائين سڀ ڪم هُو پاڻ ڪندو هو. هنجي ئي ڪشالن ڪري بمبئيءَ ۾ هيترا سارا ڪاليج کليا آهن. سنڌي نه هجي هُو هڪ مرهٽو هجي ها ته سندس

شيوائن جو قدر ضرور ٿئي ها. پر هندستان جهڙي پرانڌڪ
پيڇ پاون ۾ ورهايل ملڪ ۾ ڪنڊناٽيءَ جهڙا شخص اي قدري
جو شڪار ٿين ٿا.

ڪنڊناٽي صاحب ئي پهرئون شخص هو جنهنکي صبح
وارن ڪلاسن هلائڻ جو خيال آيو. باندرا وارو نئشنل
ڪاليج نه رڳو سنڌين دواران کوليل پهريون ڪاليج هو پر
الي گهڻي ۾ گهڻا شاگرد ۽ پروفيسر پڻ سنڌي ئي هئا.
سنڌي شاگرد ڪلياڻ مان چئين بجي صبوح جو ٽرين
پڪڙيندا هئا ۽ ستين بجي ڊوڙون پائيندا اچي ڪلاس ۾
شامل ٿيندا هئا. ان وقت جي انهن سنڌي شاگردن جي
جيون عجيب ڍنگ سان گذرندي هئي. مون ١٩٦٠ع ۾
ڪاليج ۾ ڪم ڪرڻ شروع ڪيو هو انهن مون شاگردن
مان ڪن جي پيرن ۾ اُٺ سان ٺهيل چمپل، هڪ هٿ ۾
منجهند جي ماني ڪئبل ۽ ٻئي ۾ ڪانه ڪا وکري جي
چيز پويل ڏٺي هئي. هڪ شاگرد فرسٽ ايئر سائنس پاس
ڪري ڳم ٿي ويو ۽ ٻئين سال اچي انٽر سائنس ۾ داخل
ٿيو. پڇڻ تي چيائين منهنجو پاءُ اڳئين سال فيِ ڀري نه
پيو سگهي. سائنس پڙهڻ ڪري مان ڪٿي ڪم به ڪري
نٿو سگهان ان ڪري هڪ سال گهر ۾ ويهي ڪمايم.
ڪو صبوح جو کير جون بوتلون پهچائي، خالي بوتلن سان
پريل ڳوٺڙي کڻي ايندو هو نه ڪو ڳوٺڙيءَ ۾ ڪوپ سامر
وجهي ايندو هو جيئن وڃڻ وقت ڪٿي نه ڪٿي وڪڻي
رپيو ڏيڍ ڪمائي وجهي. ڪاليج مان پڙهي سب ڏهاڙو
ڪري ڪنهن نه ڪنهن دڪان يا آفيس ۾ وڃي ڪم ڪندا
هئا. ڪو اجمير مان چمپل گهرائي فوٽ پاٿ تي وڪڻي
ويهندو هو نه ڪو مامي يا چاچي وٽ ڪم ڪيو سگهندو هو.

مڪاني شاگرد ساڻن همدرديءَ جو ورتاءُ ڪرڻ بدران مٿن چڙهون ڪندا هئا ڇاڪاڻ ته ان ڪاليج ۾ ڪار ۽ سانتاڪروز جي بنگلن ۾ رهندڙ واپارين جا ٻار پڙهڻ ايندا هئا.

ڌيري ڌيري سنڌين دواران برپا ڪيل ڪاليجن جو رنگ روپ بدلجندو ويو. اڄ اُتي نه سنڌي شاگرد ڏسڻ ۾ ايندا، نه پروفيسر. صرف آفيس ۾ ڪم ڪندڙ ڪلارڪ ۽ ٻن سالن لاءِ مقرر ڪيل ايڊمنسٽريٽر ئي سنڌي هوندا آهن. پنهنجن جو ڳلو گهٽڻ، سندن لياقت جو قدر نه ڪرڻ، غيرن جي خوشامد ڪرڻ ۽ کين پروموشن ڏيڻ وغيره- جهڙا انيڪ مثال هنن ڪاليجن ۾ ملندا.

سچ چوڻ جي همت ٿورن ۾ ٿيندي آهي ڇاڪاڻ ته ٻڌندڙن ۾ سچ ٻڌڻ جي طاقت موجود نه هوندي آهي. خوشامد جو سهارو وٺي عهدو حاصل ڪرڻ وارا ته ملي ئي ويندا آهن. پوءِ ڀلا هي سچ ٻڌن ئي ڇو؟

چوڏهن سالن ۾ پاڙهڻ جو ڪم شروع ڪيو اٿم ۽ اڄ مان ڇاونجاهه سالن جي آهيان. پائيتاليهن سالن ۾ ڇا ڇا نه ٻڌو ڏٺو ۽ سٺو هوندم، ان جو اندازو صرف مون جيان ئي بيباڪيءَ سان ڪجهه چوڻ وارا لڳائي سگهندا. سچ سوريءَ تي چڙهندو آهي ۽ سچ وارا پڻ ڦاهيءَ تي چڙهندا آهن. سچ ته مرندو ناهي پر چوڻ وارا ڪن حالتن ۾ پنهنجو ڪجهه حصو مارائي يا کهائي ئي وجهندا آهن. منهنجي دل جا به ڪي حصا ڦاسي تي چڙهي چڪا آهن.

ورق نائون

زندگي هڪ ناٽڪ

"ڏاڍهن ڪهڙي ڪجي، ٿو ڪير ٻڌي؟
سڀ هتي ڪرڻو درگذر آهي"
— ارجن "حاسد"

ناني چوندي هئي ته "مون ناٽڪ ڏٺا هئا 'راجا هرشچندر'، 'نل دمينتي'، 'رڪمڻي - ستيڀاما' وغيره. ڇا ته انهن ۾ راڳن جو مزو هوندو هو. هرشچندر جو پٽ جڏهين ناڳ جي ڏنگ ڪري مرڻ تي آهي، تڏهين مٿن کي ٿو چوي:-

"ڪيول ميول پانرو، ماتا کي حال سڻائجو،
هاءِ! ته مونکي ناڳ ڏنگيو،
روهت پٽ ته هلي رهيو..."

اهي وري "رام ليلائون" ڏٺيون هيون. شادي ڪرڻ بعد ڪراچيءَ ۾ ڪجهه وقت رهي هئي، جتي رام باغ ۾ رام ليلا ڏني هئائين. گهڻي ڀاڱي اتر پرديش مان ڪانه ڪا ٽولي اچي رام ليلا ڪيليندي هئي، پر سنڌي به پنهنجي-ر ڪي نه ڪي نظارا ناٽڪ جي ڍنگ تي پيش ڪندا هئا. اهي ياد ڪندي امي ڳائيندي هئي:

هاءِ ڙي منهنجي ٻچيءَ کي ڪير ٿو ماري،

لڇمڻ! ڪيئن ڪندس مان هاڻ.......

لڇمڻ تنهن کي ڏنش اٺاهو،

ليکو ڪٿيا کـــي چـــوڏاري ٻاٽو،

هاءِ مائا! رهج اندر تون هاڻ.

ائين هڪ لنبي راڳ ۾ سيتا ۽ لڇمڻ جو ڊائلاگ سمايو پيو هوندو هو.

ڳائڻ اسانجي ناناڻي آکهه کي ورثي ۾ مليل هو. نانيءَ جو ڏاڏو ڪي الائي ڪر ڏاڏو ڳوئيو هو. رات جي وقت منهنجي ماسي مٺي ايندي هئي ۽ پوءِ قصا ۽ ڪهاڻيون شروع ٿينديون هيون. ماسي کي سندس نون (۹) ٻارن مان ڪنهن ۾ به اها ڪلا ڪانه هئي، پر اهي ۽ اسين سندس ستّ ئي ٻار ڳائيندا هئاسين. مونکي راڳن ۾ نانڪي پنـگ يا ڊائلاگ وڌيڪ پسند ايندو هو. ان ڪري اسين گهر جا ٻـار روا ۽ چادرون ڪٽي، ڪٿون اوڍڻيون ڪري، ڪڏهين نارد ۽ وشنو ته ڪڏهين سيتا ۽ لڪشمڻ ته ڪڏهن ڪرشن سدامه ٿي ڳـائيندي ڳـائيندي نچندا هئاسين. گهر کي ڊائوان ڊول ڪري ۽ ٿيا ٿيا جا آواز اٿارڻ ڪري آمي ڏاڍو ڪاوڙبي هئي، پر اسين رهون ڇو ٿا؟

اسڪول ۾ اسين ماسترياڻين کي به ڏاڍو زور ڀرينديون هيون ته اسين ته ناٽڪ ڪريون، پر ڪابه ماسترياڻي اسان جي ڳالهه ڪين ٻڌندي هئي. مئٽرڪ ۾ آهيس، تڏهين هڪ ننڍڙو نـاٽڪ پيش ڪيوسين، جنهنجو آڌار سروجني نائيڊوءَ جي هڪ ڪوتـا هئي. ان ۾ مون پارسياڻي عورت جو پارٽ ادا ڪيو.

ڇو تـه آهن ته مائٽ جيڪي ٻاڻ نـه ڪري سگهندو

آهي، سو پنهنجي ٻار کان ڪرائڻ جي خواهش رکندو آهي.
مئٽرڪ پاس ڪرڻ بعد مون جڏهين پنهنجي ساڳئي اسڪول
(ڪندنامل گرلس هاءِ اسڪول) ۾ ماستري ڪئي، تڏهين
هر سال اُتسو ڪرڻ جي ڪوشش ڪيم. جنهن ۾ ناٽڪ هڪ
اهم اسم جي روپ ۾ پيش ڪندي هيس. ان وقت
سنسڪرت ناٽڪ پڙهڻ شروع ڪيا هيم ۽ ناٽڪ بابت ڄاڻ
حاصل ڪرڻ لاءِ ناٽڪ جو اتهاس، ناٽڪ جو فن وغيره
اڀياس پڻ ڪيم. اسڪول ۾ ڪي اينگريون ڏاڍيون سندر
هونديون هيون. چندرا هر ڪشنداس، شيلا ڪشنچند
(لعل ڪرشن آڏواڻيءَ جي ڀيڻ)، ساوتري، شوپا وغيره
اپسرائن جي ڪنيائن کان گهٽ نه هيون. چندرا کي
شڪنتلا، ته شيلا کي پريم ودا، چندرا راڻي. پنگلا ته منجري
راجا ڀرتري، شيلا زيب النسا ته شيلا شواڄيءَ جو پٽ
شاهجي. ان طرح مون سنسڪرت، هندي ۽ سنڌيءَ ۾ ناٽڪ
لکيا ۽ پيش ڪيا. ٻه ٽي هفتا ڏهه ٻارنهن ڇوڪرين ۽ مان
اسڪول جي هال ۾ ڇوڪرين دوران آندل سڄڙهين مان
پوشاڪون وٺي سنبنديون هيونسين. ڪجهه وقت سبق ۽
ڪجهه وقت ريهرسل. وچ وچ ۾ اسانجي هيڊ مسٽريس مس
ڪيمچند، آفيس مان نڪري اُتساهت ڪندي ويندي هئي.
منجهند جو کاڌو ڪنهن نه ڪنهن شاگرديائيءَ جي گهران
اچي ٿي ويندو هو.

جڏهن مون سنسڪرت ۾ "شڪنتلا" ناٽڪ پيش ڪيو
هو، تڏهين حيدرآباد ڪاليج جو پرنسپال پارواڻي اُتي
اسٽيج تي آيو هو ۽ مونکي اچي واڌايون ڏنيون هئائين
۽ جڏهين "زيب النسا" ناٽڪ تي ڪيوسين تڏهين صبوح
جو ٿي اسڪول جي ٻاهين تي مسلمانن جون قطارون وٺي

ويٺيون هيون. "شيواجيءَ جي تاجپوشي" هنديءَ ۾ پيش ڪيم ته حيدرآباد جي مسلم ڪليڪٽر منع نامو ڪيائي موڪليو ته اهو ناٽڪ وري ڪٿي ڪڏهين به پيش نه ڪيو وڃي! بنهي ناٽڪن تي مسلمانن اعتراض ورتو. جيتوڻيڪ بئي ناٽڪ ڪجهه ڦيرڦار ڪري مون پيش ڪيا تڏهين به جيئن ناٽڪ ۾ ليڪن زندگيءَ ۾ زيب النسا پنهنجي محبوب کي ملي نه سگهي.

اسڪول جون ڇوڪريون تمام گهڻي محنت ڪنديون هيون. سنسڪرت جو هڪ هڪ لفظ مان ڪائين چاليهه چاليهه دفعا چوارائيندي هيس (ته جيئن لهجو ۽ اچار ٺيڪ ٿئي) ته به ڪين ڳرڪنديون هيون. ناٽڪي ڍنگ جا ڪپڙا ڪٿان ملندا ئي ڪين هئا، انڪري پوشاڪون سبڻ ۾ به چڱي تڪليف ٿيندي هئي. ان زماني ۾ اڄ ۾ رهندڙ ڪنيائن جيان ڪلها اگهاڙا ڪري گهيرڙو پوشاڪ پهرڻ ۾ ٻڙ جگر کپندو هو. پر اسان جي هيڊ مسٽريس ڪنهن کي به نااُتساهت نه ڪندي هئي. ڏول گهرائي ڪپڙا رڱينديون هيونسين. مشين گهرائي هال جي وچ ۾ فراسيءَ تي ويهي سبنديون هيونسين. اسڪول ڄڻ پنهنجو ئي گهر هو اسان جو! منهنجن ناٽڪن جي سڦلتا جو اُن وقت مکيه ڪارڻ هو اُستاد جي محبتا ۽ عزت.

شاگردياڻيون ته ٺهيو، پر انهن جا پيئر ماءُ به مون کي عزت ڏيندا هئا. چندرا جي پيتا ڊاڪٽر هر ڪشنداس بمبئيءَ ۾ اچي سالن جا سال منهنجين اکين جي علاج لاءِ مون کان ڪا في نه ورتي. پڇڻ تي هٿ جوڙي چوندو هو "گرو جي! اوهان کان پيسا ڪيئن وٺان؟" شيلا جو پيتا ڪشنچند گانڌيڌام ۾ پهچڻ يا وڃڻ وقت هميشه اسٽيشن

تي وٺڻ ۾ مون ڪلاڪن لاءِ اچي سهڙندو هو. مان هميشه کيس چوندي هيس ”بابا! هيڏو سويل صبوح جو تڪليف ڇو ٿا وٺو؟“ ته اماڻ چوندو هو ”ڌيءَ! ڇا تون مهنجي وڏي ڌيءَ نه آهين؟“

ورهاڱي بعد بمبئيءَ ۾ آيس ته سنڌ ماڊل هاءِ اسڪول، جتي مئيءَ ١٩٤٨ ۾ ٿي اچي ماستري ڪيم، انجو پرنسپال ڌرمداس ڪشٽريا ناٽڪن جو جنسي ڪوڏيو هو! هو جنم اشٽميءَ تي اسٽيج پيش ڪرائيندو هو ۽ ساليانو اتسو تي پيڪيدار پروگرام! ڌرمداس هونئن بين ڪن ڳالهين تي خرچ نه ڪندو هو، پر ناٽڪن تي دل کولي هزارن جا هزار خرچ ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويندو هو! سنڌي ساهت منڊل دواران ٽي چار سال پوءِ ٿي ناٽڪ پيش ٿيڻ لڳا هئا. پنجواٽيءَ جا ناٽڪ پڻ ١٩٥١ کان پوءِ ٽي رنگ منچ تي آيا. پر ڌرمداس جي چوڻ تي مون ١٩٤٨ ۾ ٿي ناٽڪ لکيا ۽ پيش ڪيا.

ڌرمداس کي مليو ”رام رسيلا“ جهڙو اتساهي هدايتڪار. ناٽڪن جي اسڪرپٽ مان لکندي هيس ۽ ڇوڪرين کي ريهرسل پڻ مان ئي ڪرائيندي هيس. پر پوشاڪون، لائيٽ ۽ اسٽيج جو سامان وغيره رام رسيلا جي ئي هٿ ۾ هو. ڌرمداس ڌرمي وشيه تي زور ڏيندو هو. اهي ناٽڪ مان هنديءَ ۾ لکندي هيس. انهن ۾ ”سداما“، ”ستيابما“، ”ڪرشن ليلا“ وغيره ناٽڪ لکيم. رام رسيلا کي تواريخي وشيون پسند هيون، ان ڪري ”پدمڻي“، ”مينا بازار“ وغيره لکي تيار ڪيم. مونکي اڪثر سنڌين جي حالت تي لکڻ وڻندو هو، ان ڪري ”خاموش فرياد“، ”زمانو بدليو آهي“ وغيره ناٽڪ (سنڌيءَ ۾) لکيم ۽ پيش ڪيم.

انهن مان سنڌيءَ ۾ لکيل ناٽڪ هندواسيءَ ۾ ڇپيا.

حيدرآباد جي پيٽ ۾ اهڙيءَ جون ڇوڪريون وڌيڪ مستيڪور ۽ ٻي ڇيون هيون. اهي ڏاڍا نخرا ڪنديون هيون، انڪري انهن کي تيار ڪرڻ ۾ گهڻي تڪليف ٿيندي هئي.

١٩٦٠ ۾ اسڪول ڇڏي، پارٽ ٽائيم نئشنل ڪاليج ۾، پارٽ ٽائيم ڪامرس ڪاليج ۾ ڪم ڪرڻ شروع ڪيم. انهن ڪاليجن پاران ”هيمون ڪالاڻي“ نالي شعبو پلي، مالهيءَ جو لکيل ناٽڪ ”لاڏلي“، ڪيرت جو ”سانوري ڪنوار“ ۽ پنهنجون تيار ڪيل ٻوليون ”سنڌي شادي“، ”نينگري“، ”راءِ ڏياچ ۽ سورٺ“ ۽ سنڌي ڳيت ”مومل راڻو“، ”سورٺ“ پيش ڪيم.

”سنڌي شادي“ ٻولي پيش ڪرڻ وقت ڳائڻيءَ ڪان پنهنجون لکيل ساکيون ۽ لاڏا تيار ڪري ڳارايم. ان ڪان اڳ ۾ ڳائڻي ناواڻي ساکيون ۽ لاڏا نہ ڳائيندي هئي، جاڪاڻ تہ پنهنجي آواز کي اڃا هن پروفيشنل ڪين ٻڻايو هو ان وقت. ”نينگري“ ٻولي لاءِ گوورڌن مهبوباڻيءَ ڪان ٻہ گيت خاص تيار ڪرايا هيم. نئشنل ڪاليج ۾ سدا ٽڪر نالي هڪ ماهر نرتيہ سيکاريندڙ هئي. هن جي مدد سان ٿي لاڏا يا رانديون ٻوليز ۾ گڏيجي ساز باز تي پيش ٿي سگهندا هئا. نينگري ٻولي ۾ هن جي مدد سان سنڌي رانديون نرتيہ جي نموني پيش ٿيون. ’ڇري ڇوڪري ڇم ڇي...‘ يا ’ننڍڙي ڙي ننڍڙي‘ يا ’پٽ پٽالي...‘ پرن جي ڇم ڇم سان پيش ٿيون ۽ ’ڇيڪلي ڇرو گلابي پڙو‘ پارڙو گيت هڪ نرتيہ گيت ٻڻجي پيو. راند، سنگيت ۽ نرتيہ جي سماڳم ڪري اسالدرا نئشنل ڪاليج ۾ پيش ڪيل ٻوليز

ڏٺيون سنڌ وانداڻون هيون. جڏهن نئشنل ڪاليج مان بدلي ٿي ڪي.سي. ڪاليج ۾ آيس، تڏهن اتي ديوڪا گدواڻي نالي ڇوڪري، ڪار ڳان مدد وٺڻ لڳيس. ديوڪا پڻ اوچ ڪوٽيءَ جي ڪلاڪار هئي، پر هنڪي جدا جدا اسم ڳائڻ جو ڏانءُ ڪين هو. ڪي. سي. ڪاليج جي اُتسون لاءِ ڀڳوانتيءَ جو آواز پڻ منهنجيءَ سهائتا لاءِ ملي نه پيو سگهي. هو نئين ساڪين ڳائڻ وقت زنالي گيت پڻيان ڀڳوانتي ۽ مرداني راڳ پڻيان منهنجو آواز گولجندو هو ۽ سيٺين جي چٽايتيءَ يا راندن جي شغل وقت پڻ اسان ٻن جو آواز ڪم ڏيندو هو، پر هي ڪاليج ۾ ائين ٿي نه سگهيو. ان ڪري ڪڏهن ڦوورتن جي گيت "ٻوڪ ٻڪي آ، جهار مڙي آ" جو سولو ڊانس پيش ڪندي هيس ته ڪڏهين ڪنهن سنڌي آواز واري ٽينگر کي تيار ڪري ڪانئس سنڌي ڪلام ڳارائيندي هيس.

وقت آيو جڏهين سنڌي پڙهندڙ شاگردن جو تعداد گهٽجي ويو. ٻمبئيءَ ۾ سنڌي وشيه پڙهندڙ شاگرد هر سال پنجاهه سيڪڙو گهٽجڻ لڳا! ١٩٦٠ ۾ فرسٽ ايئر ۾ ٻون وف هڪ سؤ شاگرد هئا، ١٩٦١ ۾ اُنهتر ٿيا، ١٩٦٢ ۾ پنجٽيهه. ان طرح سنڌا سنڌا وڃي ڏهاڪو کن بچيا! انهن منجهان ڇهن مان ڪلاوان ڳولهه ته ڪيئن ڳولهه؟ منهنجو شوق ناٽڪ، نرتيه يا ٻئي پيش ڪرڻ جو گهٽجي ويو! عجب اهو آهي ته سال ٻوءِ ٻه هڪ پنجابي شاگرد جسٽر نرتش ڪوچر نالي، منهنجي لاءِ ڪاليج ۾ "هيمون ڪالاڻي" شبد و ٻلي سنڌيءَ ۾ پيش ڪرڻ لي ضد ٻڌي مو لڪان مدد وٺڻ آيو پر سنڌي شاگردن مان سنڌيءَ لاءِ پيار گم ٿي ويو! ناٽڪ ۽ سنڌي، ٻنهي لاءِ منهنجي ليکن جي تڪ ۾

پوءِ به ڪمي نه آئي. مون پنهنجين ننڍڙين ڀاڻيجين کي ترتيب سيکارڻ لاءِ ماستر رکي ڏنو. دل ۾ آس هيم ته اهي سندي گيتن تي ترتيب پيش ڪنديون. ننڍي سنگيتا پيچدار قدم کڻڻ ۾ نهايت ڀرپور هئي، پر هوءَ ننڍڙي ۽ لڄاري ٻچڙي، اسٽيج تي اچڻ کان ڊڄ ڪندي هئي. وڏي رينوڪا ڇوري جي پاؤ پيش ڪرڻ ۾ نهايت هوشيار هئي. هوءَ اسٽيج تي آئي ٿي. وري ۾ پروگرام ڏنائين، پر پوءِ ڪائنس ڪلا جي ساڌنا نه پڳي.

پنهنجي شخصيت ۽ شوق جو بار مون مٿانئن وجهڻ نه چاهيو. زندگي ناٽڪ آهي ۽ الڳ زندگيءَ کي پنهنجا الڳ پڙدا ۽ سينس آهن. مون وارا پڙدا هنن کي وڻن، اهو ضروري ڪين ٿو ٿي سگهي.

ماسترياڻيءَ ۽ شاگردياڻيءَ جي وچ ۾ عمر جي کاهي پڻ وڌندي وئي آهي. ڀهراڻ ڀهرين ڀڳت اسڪول ۾ ماسترياڻي هئڻ ته گهٽي ڀاڱي شاگردياڻيون عمر ۾ مون کان وڏيون ٿي هيون. مان چوڏهن سالن جي ته اهي وري ايڪويهن سالن جون! ڇاڪاڻ ته ان اسڪول ۾ مسلمان عهديدارن جون ڌيئر پيئي پڙهنديون هيون. ترڪيءَ جي ڪائسل جي ڌيءُ فرخندا تاج، ايراني آفيسر سان مڱيل محبوب، وزير جي نياڻي فريدا، ان طرح مشنري اسڪول مان انگريزيءَ ۾ ڳالهائڻ سکڻ جي لالچ وچان وڏيون ڇوڪريون اچي اتي پڙهنديون هيون. هاڻي مان پڻ ٿڪندي پيئي وڃان. ناٽڪ يا ترتيب پيش ڪرڻ ۾ محنت ۽ جفاڪشي کپندي آهي جا مون کان نٿي پڳي، شاگردياڻين جا ماڻا ۽ نخرا سهڻا پوندا آهن، جي سهڻ جي مون توفيق ئي ڪينهي،

وقت ۽ زماني جي تقاضا موجب رنگ منچ جي ڄاڻ ۽ ڪلا
جي وڪاس مـــان واقف ٿيڻ ضروري ٿيندو آهي جي
ڳالهيون مولڪي هيئنر دلچسپ ٿيون پاسن. ان ڪري هاڻي
ناٽڪ ۽ مان الڳ ٿي ويا آهيون هڪ ٻئي کان انهن ڇڄجي
۽ پنهنجي زندگيءَ جي نـاٽڪ ڪيليندڙ ۽ ڏسندڙ ٿيڻ مان
ٿي آهيان!

ورق ڏهون

منهنجي پيرن ۾ چڪر آهي

"ڪونج اُفق ۾ رلندي رلندي
ساٿي ڳولهيندي - دڳ ڀلندي
لنوَندي لوَندي - ٿڪجي پوندي"

— شيخ اياز

لڳي ٿو منهنجي پيرن ۾ چڪر آهي. منهنجو پيءُ گشت تي ويندو هو. هڪ ٻه دفعو ان سان ڳوٺن ۾ ويئي هيس پر ان وقت مان تمام ننڍي هيس ان ڪري ڳوٺن جا نالا به معلوم ڪين اٿم.

پيءُ جي ديهانت بعد حيدرآباد آياسين ته سانده ڪي سال ڪٿي به وڃي نه سگهيس. منهنجي ماسيءَ جو گهوٽ راءِ صاحب پوڄراج ملڪاڻي ڪوئيٽا ۾ نوڪري ڪندو هو ۽ هر سال وڪيشن ۾ ماسي ۽ سندس سڀ ٻار ٽي مهنا ڪوئيٽا ويندا هئا. هڪ وڪيشن ۾ مان به انهن سان گڏ ڪوئيٽا ويئي هيس جتان "زيارت" ۽ "چمن" جون هل اسٽيشنس پڻ ڏٺيون هيم. ڪوئيٽا ۾ توُت ۽ شهتوُت رستي جي وڻن ۾ پيا لٽڪندا هئا. چمن ۾ تازن بادامن ۽ تازن اکروٽن سان جهنجهيل وڻ پڻ ڏٺا هئم. ٽنهي جڳهين

جي آب هوا تمام سٺي هئي ان ڪري هر قسم جو ميوو جهجهو ۽ سستو ملندو هو.

ڪنڊامل گرلس اسڪول ۾ ماستري ڪرڻ شروع ڪيم ته اتي ماستر ڪيمچند پڪنڪس جو شوقين هئڻ ڪري مهني ڏيڍ ڪنهن نه ڪنهن ٽنڊي ۾ ٻنين تي گهمڻ وٺي هلندو هو. حيدرآباد جي چوگرد هئا ٽنڊا: ٽنڊو قيصر، ٽنڊو محمد خان، ٽنڊو الهيار ... شام جو يا رات جو ٽانگي ۾ موٽبو هو ته ڪڏهن پڪل رانوڻ، ڪڏهين ڪمند جون لٺيون وغيره وٺي اچبو هيون. سڃاڻپ وارن جون ٻنيون ڏسي پوريون ڪيونسين ته پوءِ حيدرآباد جي باغن کي ورتوسين. مرويل جو باغ، مکي گوبندرام جو باغ، پولٽداس گارڊن، داس گارڊن، ڪڏهين ٻري جي جيلن جا مهمان ته وڃي ٿيندا هئاسين.

گهمڻ ٿي ڏات جو هري سو ماستريائين فيصلو ڪيو ته موهن جو دڙو هلي ڏسجي. ماستر ته هلڻ لاءِ تيار هئا پر مرد زالون گڏجي ڪيئن گهمڻ نڪرن؟ پڪنڪ جي ڳالهه ٻي هئي چاڪاڻ ته ان لاءِ صبح جو نڪري شام جو واپس اچبو هو. سو سڀ ڇوڪريون نڪتيونسين. گويءَ جي پٽڻ هئي شڪارپور ۾، وشنيءَ جي چاچيءَ جو گهر سکر ۾ ۽ گليءَ جي پڦيءَ جو لاڙڪاڻي ۾! پلا پيو کپندو ئي ڇا هو؟ سکر جو ساڌ ٻيلو، ٻراج، شڪارپور جا آچار ۽ مٺايون، سڀ ڏينهن چڙهي گهم، چڙهي گهم، ۽ رات جو ڪل ڪال ۽ بڪ بڪ! ڏاڍو مزو آيو. جڏهن ڏينهن لاڙڪاڻي جي پڙ ۾ ٽوڪري ڳوٺ ۾ پهتاسين، مونکي اچي ٻرو چڙهيو. مان ٻاهر جو کٽ ڪچرو تمام گهٽو کائيندي هيس، عادت هيم. باقي ٻه جو سکر شڪارپور ۾ سوادي چيزون مليون سو مون گهڻ

جو ڪاٺو ڪانئڻ ڇڏي صرف ٻاهر جا ٻيهه، ڇٽا ۽ پڪوڙا
ئي ڪاڌا، سو اڃي لمپ چڙهيم. پر موهن جو ڏڙو ڪيئن نه
ڏسان؟ ٽانگي ۾ منٽيءَ جي ڏڙن ۽ ڪچن رستن جا جهوٻا
کائي پهتاسين ته سهڻن پرمان گهٽو ڪجهه ڏسي نه سگهيس
جو هلي ئي نه پئي سگهان! اڄ ڏينهن تائين اهو ارمان دل
۾ رهجي ويو آهي ته وجهه ملندي ته موئن اها ناياب جڳهه
ائين نه ڏٺي، جيئن ڏسڻ گهرندي هيم.

موهن ڪلپنا هڪ دفعي چيو هو ته سنڌين جي مهمانوازي
کي ساراهيون ٿا، پر سنڌي ضرور شاهوڪار هوندا تڏهن ئي
مهمانن کي پڇندا هئا. پر منهنجي آزمودي موجب سنڌ جا
غريب ڳوٺاڻا به اهڙي آءُ ڀڳت ڪندا هئا جو پڇو ئي نه.
جيڪي وس ۾ هوندو هين، وٽ آڻي آڇيندا هئا. چانهه (لسي)
جو مٽ ڀري، منٽيءَ ۾ پاٽي ڇڪائي آڻي ۾ ڪڏ ڪوني مٽ
ڀري ڇڏيندا هئا ته برف جي ضرورت نه پوندي هين،
کلاڪ ڏيڍ بعد لسي تمام ٿڌي ٺهي پوندي هئي، ٻاجهريءَ
جو ڍوڍو ۽ مکڻ آڇيندا هئا ۽ پئسا ڏٻا هين ته تمام پرهان
ڏوڙي وڃي گوشت وٺي ايندا هئا جو مصالح مرڙا پنهنجا
ڪم آڻي رڌي ڏيندا هئا. تمام اوچتو ٿاسي ته ڪڏهن
نڪري ويندا هئاسين ته انڙان کي پڇنهي، لوڻ ٿانڙها مرچ
وجهي ڍوڍي ساڻ کارائيندا هئا. شاهوڪار ميزبان هجي ته
ٻاهر ئي ٻي ٺهي پوندي هئي. ڏوڪريءَ ۾ جنهن وٽ
منهنجي جي ماني کاڌيسين سو ڪنهنجو مٽ مائٽ يا
واقفڪار نه هو تڏهن به پنهنجي ڇنهنجي چنزون ميز تي
آنديون هئائين. لاڙڪاڻي ۾ (ڪمار شهاڻي جو هينئر مشهور
ڊائريڪٽر آهي) جي گهر ۾ ڇوڪراڻون زالون به هيون ته
اُتي سيني ڇوڪرين رڌي کارايو! شام جو رستي لاءِ سنهن

پکوڙن جي نوڪري به پري ڏنائون.
ورهاڱي بعد به اهڙو ئي هڪ آزمودو مليو هئم. ڪڇ
جو دؤرو ڪري رهيا هئاسين. سڄو ڏينهن ملون گهرون ۽
ڪارڪون ئي ڪائڻ لاءِ مليون هيون. شام جو جيپ پرسان
ڪو لنگهي ويو ته واڪو ڪري جيپ کي بيهاريائين.
"توهين پوليس هيرانداڻي آهيو نه؟ بس، مون سان روٽي
ضرور کائڻي اٿوَ. مان پوجواڻي آهيان. هتي ڳوٺ ۾ نوڪري
ڪندو آهيان." جيپ مان لهي اسين اندر گهڙيوسين ۾ سندس
پنيان وياسين. هڪ "پاڻي" رسوائي کي چيائين، "جيترو
جلد ٿي سگهيئي پنجن ڇهن ڄڻن جي روٽي تيار ڪر.
سڄو ڏيهه ڪم آڻج." گرم گرم ڪاڌو کارائي مٿان سيني کي
اڌ اڌ سير "ميسوُپاڪ" به ڏنائين. چي: "هتي ڏاڍو سٺو
ٺهندو آهي!"

هي آهن منهنجا مارو ٽڙا! پوجواڻي عمر ۾ ننڍو جوان
هو ۽ هڪ روايتي ڪلارڪ هو! نه چاڻ نه سڃاڻپ. پر دل
ڪيڏي وڏي، جگر ۾ ڪيڏي درياهه دلي ۽ من ڪيڏو قرب
سان ڀريل! هتي بمبئيءَ ۾ ڀڻ ڪو لکنوءَ مان انب جا
ٽوڪرا موڪلي ٿو. ڪو خاص طرح جا ڪير پورا ٺهرائي
ڪڍي اچن.

بنارس ڪاليج جي ڪيزوئل (Casual) شاگرداڻي
هئڻ سانگي ٻه دفعا اُن طرف ڀڻ وڃڻ ٿيو. ٻهرئين ڀيري
مان اچا ميران ڪاليج جي شاگرداڻي هيس، سو شري
ايسرداس جڳتياڻي اسان سڀني کي ڇڏڻ هليو ۽ لاهور ۽
امرتسر ڏيکاريندو هليو. ٻئي ڀيري وقت پروفيسر شاهداس
واسواڻي وٺي آيو ته هن مسوُري ۽ هردوار گهمائي.
هندستان ۾ اچڻ بعد ٻهرئين جودهپور ويا هئاسين. اتان

ٻڙودي ۾ اچي رهياسين ۽ پوءِ رڳي ممبئيءَ آياسين.
ممبئيءَ مان هر سال هڪ مهنو مهابليشور ۾ وڃي رهندا هئاسين ۽ ڪڏهين مٿيران يا لوناوالا وڃڻ ٿيندو هو. مهابليشور وڃڻ لاءِ پوني ۾ پڻ وڃڻو پوندو هو.

١٩٦٠ع کانپوءِ اکل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا سان تعلق رکڻ ڪري دورا ڪرڻا پوندا هئا يا سميلن، ليکڪ سيمينار ۽ ناٽڪ اُتسو ڪرڻ سانگي ڪنهن نه ڪنهن شهر ۾ وڃڻو پوندو هو. انڪري گانڌيڌام، احمدآباد، ڄئپور، اجمير، اُڄين، اندور، ڀوپال، ٻڙاڳڙهه، جهوناڳڙهه، لکنو، ڪانپور، ڪلڪتو، بئنگلور، الهاباد، مائونٽ آبو وغيره طرف وڃڻو پيو هو. دورا ڪرڻ وقت نه مڌيڙو ٻڌڻي ڦرڻو پوندو هو. رات جو بس ۾، ڏينهن جو ميٽنگ ۽ شام جو اُتسو. گهڻي ڀاڱي مون دورا ڪيرت ٻاٻاڻيءَ سان گڏ ئي ڪيا. اُتم ۽ مالهيءَ سان صرف سميلن سانگي ممبئي کان سميلن واري شهر تائين وڃڻ ٿيو هو. مالهي هروڀرو ڪم ڪين ونندو هو پر ڪيرت کي ڪم کانسواءِ پيو ڪي سڃهندو ئي ڪين هو. سنڌيت جي هلچل سانگي جيڏانهن به ڪيرت سان گڏ وڃڻ ٿيو آهي اُتي شهر گهمڻ ته ڇا، سنگهيو به نه هوندم. ڇاڪاڻ ته اُتي صرف ميٽنگ واري جڳهه ئي ڏسڻ لاءِ ملي ٿي.

غير سنڌين طرفان ليکڪ - ڪانفرنس جي ليکڪ ايندي هئي ته مان صرف پيپر لکي ڏياري موڪليندي هيس، ڪڏهين ڪڏهين استري ليکڪ سيمينارس ۾ شامل ٿيندي هيس، جنهن سلسلي ۾ نئنيتال ۽ حيدرآباد دکن ۾ وڃڻ ٿيو. غير سنڌي ساهتڪارن طرفان سنمان ملڻ جي حالت ۾ هڪ دفعي ٻوڙي، ٻيو دفعو اچل ڪرنجي (ڪولهاپور) ۽ ٽيون

ڊئمو اسپتال ۾ وئي هيس.

شخصي جيون ۽ ڪم واري جيون کي مان ڪڏهين به ڪين ڇڏيندي آهيان. مونکي گهڻو عجب لڳندو آهي، جڏهين ڪي ليکڪ - مئر، انهن ٻنهين کي علحدو ڪري ٿا سگهندا آهن. خاص ڪري هڪ عورت جي جيون کي.

مان مٿي چئي آئي آهيان ته جڏهين به سڀا جي ڪم سان ڪٽي وئي آهيان، ته هڪ به گهمڻ جي جاءِ نه ڏٺي اٿم. احمدآباد ۾ انڪل پرجوالا ٿيهه، ڏٺا ويئي هوندس، پر الي صرف دهال موٽوائيءَ جي گهر ۽ ڌرمشالا (جتي ميٽنگ يا سيمينار رکيل هوندو) کانسواءِ ٻي ڪا ٿين جڳهه ڪين ڏٺي اٿم.

انڪري گهر جي ڀاتين سان جدا گهمڻ اڪرندي آهيان ۽ پوءِ ڪڏهن به ان ماڻهوءَ سان ڪو نه گڏجان، جيڪو مونکي ”ڪم“ سان ڇنڊيندو آهي. شخصي طرح گهمڻ اڪران ته پوءِ ڪشمير، سملو، اوٽي، گوئا وغيره طرف ٿي گهمڻ ويندي آهيان.

١٩٤٩ع ۾ منهنجو پرڻو مولي سينگاپور ويو ۽ ١٩٥٥ ۾ منهنجو وڏو پاڻ ڌمو هانگ ڪانگ ويو. مان ١٩٦٠ ۾ پهرين سينگاپور ۽ پوءِ هانگ ڪانگ ويس. ان وقت مان سنڌ ماڊل اسڪول مان ماسٽري ڇڏي وئي هيس. سوچيم ٿي ته ٻنهي مان هڪ هنڌ رهڻ جو بندوبست ڪريان، پر مان هانگ ڪانگ مان مديلا وڃي ٿي رهي هيس ته پرنسيپال اُجوائيءَ جو خط (اُتي) پهتو ته اچي انٽرويو ڏي. منهنجن ڀائرن گهڻو ٿي روڪيو، پر مان هندستان هلي آيس ۽ اچي پارٽ - ٽائيم باندرا نئشنل ڪاليج ۽ پارٽ - ٽائيم ڪامرس ڪاليج چرچگيٽ ۾ نوڪري ڪيم.

اُن بعد هندستان کان ٻاهر گهڻيئي ڀيرا ويئي آهيان. اوڀر پاسي سنگاپور، هانگ ڪانگ، بئنڪاڪ، جپان، مليشيا، انڊونيشيا وغيره پاسي ۽ اولهه پاسي انگلينڊ، پئرس اسپين جا ڪئناري آئرلينڊس وغيره ملڪ پڻ ڏٺا اٿم. هوائي جهاز، پاڻيءَ جي جهاز، فيري، ٽرالي، ڪوچس وغيره دوران پڻ سفر ڪيو اٿم.

گهڻيئي دفعا ويچار ايندو اٿم ته هاڻي بس، هن کانپوءِ ٻاهر ڪين وينديس. پر هڪ ته پير ۾ شايد چڪر اٿم ۽ ٻيو ته هڪ نه ٻيو پاڻ ٽڪيٽ موڪلي هرکائيندو آهي، جنهن ڪري ٻيهر ٻاهر ويندي آهيان.

گهمڻ مهل ڇوڪرن وانگر سڀ هنڌ ۽ سڀ ڳالهيون پاڻ سان گڏجي ڏسندي آهيان. هڪ دفعي جپان ۾ مون کي هوٽل ۾ ڇڏي، منهنجا ڀائر ٻاهر مُوويس ڏسڻ ويا. مون کي ٻڌايائون ڪين ته ڪيڏانهن ٿا وڃون. بس اوچتو اچي ٿي اوساڪا جي رايل هوٽل ۾ مون کي ڇڏي ويائون، "تون پنهنجيءَ روم ۾ وڃي سمهي پئو." مان اچي روم ۾ گهڙيس ٿي بس ته مونيءَ جو فون آيو ته فلاڻي چيز ڏسندينءَ؟ "ها" ڪرڻ تي مون کي وٺي ويا، پر مون کي خاص مزو ڪين آيو. مون کي عجب لڳندو آهي ته هي ڏسن ڇا ٿا؟ ڪڏهن ڇوڪرين جون ننگون ته ڪڏهن.... پئرس ۾ نائيٽ ڪلبس جون ٽڪيٽون ليکيون وٺيون آهن ته سستيون پونديون آهن. اسان سان ٻن ڀينرن ۾ آمريڪن سنڌلائي هئا. جڏهن چوٿين ڪلب واٽي ڏٺيسين، تڏهين اُنهن مان گهٽا ڏسڻ ۾ انهيءَ دلچسپي ٿي نه پيا وٺن! پنجين ڪلب ۾ ته ڏسڻ بدران سڀ ڪانڻ کي لڳي ويا! فرينچ شراب يا شئمپئن جا وڏا پيالا، هر ڪلب ۾ سنڌلائيءَ کي مفت ملندا آهن. پڇاڙيءَ

واريءَ ڪلب ۾ عاليشان ڊانس. مون انهن کي ڇيو ڏ ساڻهون ڇوڪرين ۾ ۱۵-۱۶ سالگيون ليڊگريون پڻ ٿيون، انهن ۾ توهانجو ڌيان نه ٿو ٿئي؟ نه هو ڪلڪ لڳا. ڇاڪاڻ آمريڪا ۾ هن نموني جون ڪلبون نه آهن، پر هي سڀ اسان ڏنو نه آهي ڇا؟

هڪ اسڪول-ٽيچر هئي. مون ڪلاس پڇيو ڏسون ڇو آئي آهين؟ چيائين، "جيئن تون آئي آهين. دنيا ۾ جيڪي ڪجهه وهي وايرائي ٿو، ان ڏسڻ ۾ ڇا آهي؟"

مان به سڀ ڏسڻ چاهيندي آهيان. ماڊلس ڪيئن ٽا ٽريننگ ڏين. لائڪن ۾ ڇا ٽا ڏيکارڻ، ڊانس جا ڪهڙا نمونا آهن، وغيره. لنڊن جو "او ڪئلڪٽا" هجي يا اسپين جي "فلامينڪو"، ڏسندي سڀ آهيان.

پر هڪ ٻه ڏنهو ولائت گهمڻ بعد، وري ساڳي چيز ڏسڻ ٽي دل ڪين ٿيندي آهي. پهريون ڏنهو لنڊن جا دڪان ڏٺا هئم ته اکيون چرغ ٿي ويون هئم، پر ٻيو ڏنهو لنڊن واس ته مان ڪنهن دڪان تي چڙهيس به ڪين. ڪن ڪن ملڪن ۾ جهڙوڪ سينگاپور ۾ ته ريسٽارنٽس ڪالسواءِ ڏسڻ لاءِ ڪجهه به ڪينهي. ريسٽارانٽ يا هوٽلس ۾ به ماس-ڪاٺو لڌو ون ونئي سگهي ٿو، مون جهڙي ويشنو ماڻهوءَ لاءِ ته اتي ڪجهه به ڪينهي. جپان ۾ ڏهه ڏينهن رهيس ته صرف آئيسڪريم، ڪافي ۽ ميوو ٿي مليو. جيتوڻيڪ ميوو اتي ڪائيندي هيس جو نرشميت اسٽرابيريز مقان ڪريم يا ڪريم ۽ صوف، لڌهين ته جڻ ورت رکيو هئم سڀ ڏينهن!

ورق ٻارهون

مون شادي ڇو نه ڪئي؟

"اسين پاڻ امير - دل جي ولايت جا!
تارن جي تدبير - الي هلي ڪانڪا."

— ڪلياڻ آڏواڻي

مان حيدرآبادي عامل گهراڻي ۾ پيدا ٿي آهيان. ائين ٻڌائيندي فخر به ٿئيم ٿو ۽ لڄ به ٿي اچيم. اسانجي ايات ۾ ڇوڪريءَ کي هر طرح لائق بڻايو ويندو آهي ۽ کيس ذهني يا سماجڪ ڳالهين ۾ وڪاس ڪرڻ جو هرڪو وجهه ڏنو ويندو آهي. پاڙهي ڳاڙهي ڊگريون حاصل ڪرائي علم ۽ لياقت سان سينگاريو ويندو آهي. رڌڻ پچڻ جا سڀ نمونا ۽ طريقا سيکاري کيس گهر هلائڻ جي هنر مان چڱيءَ طرح واقف ڪيو ويندو آهي، شاديءَ بعد عورت جي درجي کي هيٺ نه ڪري، مرد پنهنجي ڪم ۽ ڪمائيءَ بابت هنکي هرڪا ڄاڻ ڏيندو آهي ۽ هر ڪم ۾ کانئس صلاح وٺندو آهي، پر شاديءَ ڪرائڻ وقت ڇوڪريءَ جي پر ۾ يا مٿي تي ناڻي جي ڀاري ڳوٺڙي رکڻ لازمي سمجهي ويندي آهي! ڄڻ ڇوڪري ناهي، پر ڪا عربي گهوڙي آهي، آهي، جنهنجي سوار لاءِ گهوڙيءَ کي سونا سنج پاتا آهن،

نه ته سواري ان گھوڙيءَ کي سويڪار ڪرڻ ۾ پنهنجي بي عزتي سمجهندو!

هن وقت عامل ڇوڪريون به شادي ڪرڻ کان انڪار ڪنديون آهن يا غير سنڌين سان ئي وواهه رچائينديون آهن. هڪ واقفڪار جو قصو ياد اٿم. هُو ڌيءَ کي اڌ لک ڪئش ۽ ايترن ئي پئسن جو مٽيو ڪپڙو ڏيڻ لاءِ تيار هو، پر ڌيئس ضد ڪيو ته مان ڏڪاڻين جيان شاديءَ ۾ سوديبازي پسند ڪين ڪنديس. هن کي پٽس گھڻو ئي سمجهايو، ڪئي ڀان نيو ڏيئي پاڻ ختم ڪرڻ جي ڌمڪي ڏيڻائيندس، پر ڌيئس نه مڃيو ۽ وڃي هڪ انگريز سان شادي ڪيائين. ائين دن به دن عامل لياقت جو تعداد گھٽجندو رهي ٿو. ڇوڪريون غير سنڌين ۾ ٿيون پرڻجن ته سياڻيڪ ڇوڪرا به ائين ئي ٿا ڪن.

پر اسانجي وقت ۾ صفا ڳالهه ٻي هئي. ڇوڪريءَ جا مائٽ وڻڻ ۾ ئي پنهنجو شان سمجهندا هئا. نقد هزار رپيا ويندا هئا ۽ ساڻ ساڻ ٻولڻ کانسواءِ ڇوڪريءَ لاءِ مٽيا، وهاڻا، هنڌ، چادرون، رگيون، گھر ۾ پائڻ جهڙا ڪپڙا اُنسو ۾ پائڻ جهڙا ڪپڙا، ساڙهيون بلائوز، گھوٽ لاءِ ڪپڙا، سُوٽ، ٽايون، رومال، شيونگ سيٽ، لپڪنس، ٽوال، چمچون، منڊي، واچ، خميسون، ماٽس لاءِ ساڙهيون، چادرون، ٽوال، چانديءَ جو گلاس، ڪٽورو، پٽس لاءِ سوٽ، ڀيڻس لاءِ سوڪڙيون، ڀاٽس لاءِ سوٽ دوستن لاءِ ڀيون جا ٽوڪرا..... وغيره وغيره سڀ ڏنو ويندو هو.

عجب لڳو ٿي آهي ته هڪڙي پاسي گھوٽ کي راجا ڪري مڃجي ٿو ۽ ٻئي پاسي هن کي اهڙو فقير سمجهيو وڃي ٿو، جنهن وٽ ڪجهه به ڪينهي! ان فقير کي پنهنجو

علم يا ٻگهار ٻڌائي واڪ ڏيئي پنهنجو ملهه ٻڌائيندو هو ته منهنجي ڊگري هيءَ آهي، ان ڪري مان هيترن ۽ هيترن هزارن ۾ وڪامي سگهان ٿو.

۽ مون پنهنجيءَ ماءُ کي چئي ڇڏيو، ”مونکي پنهنجي لاءِ گهوٽ خريد ڪرڻو ڪونهي.“

حيدرآباد ۾ هڪ ٻه موقعو اهڙو آيو، جڏهين منهنجو وڏو ڀاءُ جاهه وڪڻي مونکي شادي ڪرائڻ لاءِ تيار ٿيو. پر مون کيس ميڄائي چپ ڪرائي ڇڏيو، جڏهن ورهاڱي بعد منهنجي ڀاڄائي گهر ۾ آئي، تڏهين هن وڏي هٿڙ جـو حق ڄمائي منهنجيءَ ماءُ کي چيو، ”ڇوي ٿي ته شادي نه ڪندائس، ان ڪري کيس ڇڏي ڏنو اٿوَ؟ ائين ڇورين کي پنهنجي وٽ ڇڏيو آهي ڇا؟ ماڻهو ڇا چوندا؟“

مونکان ”ها“ ڪرائڻ بدائي گهر وارن وري ڳولها ڪرڻ شروع ڪئي. اُن وقت منهنجي عمر ٽيويهه سال هئي ۽ مون ۾ جوانيءَ جو جوش هو، پـر حالتن اُنوسار گهڻو ودروهه ڪري به نه پئي سگهيس.

ڏيٺي ليٺي نه وٺڻ جو آدرش ميڙڻ وارا گهڻائي ڇوڪرا هئا، پـر اُنهن مـان ڪي گندا، ڪي گانڌي ٽوپيءَ وارا، ڪي آريه سماجي ... هئا. هندستان جهڙي ملڪ ۾ ”آدرشي ۽ سماج سڌارڪ“ سڏائي پنهنجو ڪو نه ڪو مطلب سڌ ڪرڻ وارا جهجهائي هوندا آهن. مان انهن ٻاهرين ٽهـن ۽ ٻڙدن جي سخت برخلاف آهيان. ان ڪري مون ڪٿي به ”ها“ ڪين ڪئي. عورت سان شاديِ ڪري مٿس مهرباني ڪرڻ جو ٽپو هڻڻ واري خيال کان ئي مونکي نفرت آهي.

مون سمجهي ورتو ته جي ڏيٺي ليٺي ڏيان ته من-پسند گهوٽ ملندو ۽ جي نه ڏيان ته اهو ملندو جو پنهنجي تن کي

پسند ڪندو هو ليو. ڳالهه ته مڙوئي ساڳي ٿيندي. ايڪسپلائيٽيشن صرف پنهنجو روپ بدلائيندو. مونکي، نه مارڪيٽ ۾ وڪامجندڙ گهٽيو پسند ۽ هو نه مندر ۾ پاليل طوطو. مونکي ته هڪ ٻبر شير ڪپندو هو، جنهنکي سماج جي اولڙن اٽڻ ليکن ۽ ٽپکن جي ڪابه پرواهه نه هجي.

مان هندو ڌرم جي قائل آهيان. پراچين رشين جي فيلسوفيءَ لاءِ بيحد گهڻي عزت آهن. ويد، سمرتيون، اپنشد، پراڻ، رامائڻ، (اصلوڪو) مهاڀارت، انهن تي ٽيڪائون- اڳيون ۽ هاڻوڪيون سڀ پڙهيون اٿم ۽ انهن مان ڪن جو گهريءَ ريت ابڀياس به ڪيو اٿم. پر جيڪي گيان جو اکري ارٿ ڪم آڻيندا آهن. جيڪي سماج جي ڊر ارٿ ليکن تي هلڻ لاءِ زور ڀريندا آهن، جيڪي سمجهڻ بنا ٽي ڪرم ڪانڊ جي ودهن جي پوئواري ڪرڻ لازمي سمجهندا آهن، اهي مونکي ڏنا به ڪين وڻندا آهن.

خير... مون جو 'ها' يا 'نه' تي زور ڪونه ٿي ڏنو، سو هڪ ڏينهن منهنجي گهر وارا هڪ انجنيئر کي ڳولهي آيا. ويهه هزار نقد ۽ پندرهن هزارن جو ٿيو ڪپڙو ٻوليو ويو. امڙ مونکي ننڍيءَ ڀيڻ جي شاديءَ جو واسطو وڌو. امڙ کي ڊپ هو ته مان شادي نه ڪنديس ته منهنجيءَ ڀيڻ ڪملا جي پڻ شادي نه ٿيندي. خاص ڪري منهنجي ڏيتي ليتيءَ واري شاديءَ کان انڪار ڪرڻ جي حالت ۾ هن جي شاديءَ ۾ رنڊڪ پئجي سگهي ٿي. ڇاڪاڻ ته ماڻهو چوندا ته "هي ڏيءَ کي ڪجهه ڏين ئي ڪين."

پر منهنجي من ۾ زبردست هلچل مچي وئي. پڇا ڪندي مان ان ڇوڪري کي وڃي گڏيس. ان وقت هوءَ رستن جون ماپون وٺي رهيو هو. مان اسڪول پوري ٿيڻ

بعد اتي هيس. انهن اُس ۾ موڪلي اتي ڏسي هُو واٽرو
ٿي ويو.

مون کيس چيو، "مان جهڳڙو ڪرڻ نه آئي آهيان. صرف
ٻڌائڻ ٿي چاهيان ته موڪلي شاديءَ ۾ سؤدي بازي پسند
ڪانهي. توکي پيڻ ڪانهي، ان ڪري تون اهو ٻهانو نه
ڏيئي ته تو سگهين ته توکي هن جي شاديءَ لاءِ پئسا گهرجن.
آخر ته منهنجا مت مائٽ پئسا ڇو ڏين؟ مان توکان ته وڌيڪ
ڪمائيندي آهيان، پڙهيل مان ته آهيان، پوءِ ڇو نه منهنجا
مائٽ موڪلي پئسا ڏين؟ ائين ٿئي ته واهه، نه ته هيءَ
شادي نه ٿيندي."

هُو هڪو ٻڪو ٿي ويو. پهران ته هن اشرافي ايـ
ڪين ٻولي. نيٺ چيائين، "هي رواج آهن. مان پنهنجن
مائٽن کي ڪجهه چئي نه ٿو سگهان. جيئن تنهنجي مرضي
آهي تيئن ٿي ٿيندو."

شام جو هن جي گهران مصريءَ تي ڏنل سؤمت ۽ واچ
موٽي آئي. امي ۽ پيءُ ٿي آگريون ڪري پنهنجي ملامت تي
رکيون! گهر ۾ جڻ ڪو طوفان مچي ويو، پر مان هڪڙن ۾
آگريون وجهي گهر کان ٻاهر هلي ويندي هيس.

شادي؟ هندستان ۾ "ڏاج" ۽ "شادي" لفظن سان جيئي
مذول ڪيو ويندو آهي. ڪهڙي ڇوڪري آهي جا وواهه
ڪرڻ نه ٿي چاهي؟ مان به ته هڪ ايندگر ٿي نه هيس.
وواهه جو خيال ڪندي ئي ڪماريءَ جو هرهڪ انگ ڦڙڪي
اٿندو آهي، هڪ انوکي آتمڪ خوشيءَ جي رهڪا سندس
دل ۽ دماغ مٿان ليڪجهي ويندي آهي. سندس رڳ رڳ ۾
امـرس جي ڌارا وهي اٿي هلندي آهي، سندس خون
تيزيءَ سان وهڻ شروع ڪندو آهي ۽ سندس امنگ آنند ۾

تبديل ٿي ويندو آهي.

سياڻا چون ٿا ته وواهه جنس جي ڪشش جو نتيجو آهي. انهن ۾ جي چالاڪ آهن سي چون ٿا ته شرير جي بک مٽائڻ لاءِ وواهه هڪ قسم جي رزرويشن جو نمونو آهي. گهڻو اڳ، رشين چيو ته هيءُ پوتر آشرم آهي، پراڻن ۾ لکيو ويو ته سرشٽي قائم رکڻ لاءِ ٿي وواهه روپي سنسٿا قائم ڪيل آهي. اڄ هپي هن سمبنڌ جو مذاق اڏائين ٿا، پر وواهه بندڻ هڪ اعليٰ نمونو آهي ۽ جيوت جيئڻ جو هڪ سهج طريقو آهي. پر ان لاءِ صرف جنس موافق ڪي ٿي قيمت ادا ڪرڻي پوي ٿي ته ان کان وڌيڪ وڏي نتولي ان سمبنڌ سان ٻي ڪهڙي ٿي سگهي ٿي؟

وواهه روپي ناتي پاڻ کي جوڙي، هڪ ڪماري مت مائٽ، سرتيون سکيون، ٻالپڻ، يادگيريون ۽ ٻيا انيڪ قسمن جا موهه ۽ ڳنڍ ڇاڳي ٿي. هوءَ پنهنجو نالو ۽ هستي پنهنجي پتيءَ جي نالي ۽ هستيءَ ۾ گم ڪري ڇڏي ٿي، وواهتا استري پيار جو هڪ جهرڻو اٿڇي پوي ٿي. شايد سندس هرهڪ عضوو پيار ڏيڻ لاءِ ٿي خلقيو ويو آهي. شاديءَ بعد هوءَ ڏيندي ٿي ڏيندي رهي ٿي. لوڪ لڄا ۽ ممتا جي شڪن جي ڄڀري قلعي ۾ بند ٿي، هڪ لڄڪيدار ۽ اڏڻي شرير واري ڪماري، شاديءَ بعد نهايت مضبوطيءَ سان قدم کڻي ٿي.

پر اهو سڀ تڏهين ٿئي ٿو، جڏهين پتيءَ وٽان کيس پيار ملي ٿو. ۽ پتي؟ هوُ پيار جو اميداد اوٽن، ٻگن ۽ مليل سوٽن تي رکي ته پوءِ شادي طوطيءَ جي ڳنڍ رهڻ وارو هڪ پڃرو ٿي ته اٿجندي؟

ها.... مان اداس ٿي هيس. توري نه، نهايت ٿي گهڻي

پر مون شادي نه ڪئي - ان لاءِ مونکي ڪو به ارمان ڪونهي.

عجب ۽ حيرت جي ڳالهه آهي ته مون پنهنجا پئسا ”پنهنجيءَ ڏيتي ليتيءَ“ لاءِ ڪم نه آندا، پر پيءُ جي شاديءَ ۾ مونکي اهو سڀڪجهه ڏٺو پيو ۽ ان نفرت آميز لمولي ۾ ٿي ڏٺو پيو، جنهن کان مونکي چڙ هئي. هنجي ساهرن مصريءَ ۾ گهڻيون گهرايون، ڳڻي ڳڻي نوٽ ورتا ۽ ڇڪي ڇڪي چيزون، پئسا ۽ مڙيا حاصل ڪيا. پنهنجي آدرش تي مان پاڻ ڪنواري ويهي سگهيس ٿي، پر ٻئي ڪنهن کان ڪيئن ٿي قرباني طلبي سگهيس؟ افسوسناڪ ڳالهه اهائي آهي ته سماج جي زنجير ان لمولي بڻيل آهي، جو عورت زنجير جي هڪ ڪڙي پنهي ته پيءُ ۾ جڪڙي ٿي وڃي ٿي!

ورق ٻارهون

مان هڪ عورت

"اڄيان ٻيڙي ۾ رهيو - ڪنڌن جو اُڪاءُ
پڇيان لتاڙيل ڦول ٿي - ٽنڊيا رهيا هڳاءُ."

— نارائڻ شيام

منهنجي گهر ۾ جنس موئنث جي ڪڏهين به ڀي عزتي نه ٿيندي آهي. امي انقلابي خيالن جي هئي. هن منهنجن ڀائرن کي ڪڏهين به ڀيڻن کان ڀاڻ گهٽي مٿي سمجهڻ جو غلط خيال نه ڏاو. ڪم ڪارڙي وهنوار ۾ اسين ڀائر ڀيڻر بلڪل سمان سطح تي هڪ ٻئي سان ورتاءُ ڪندا هئاسين، ڪندا آهيون. پر اسانجي اسڪول ۾ ڇوڪريءَ کي فضيلت سان پيش اچڻ واري "ڪلا" سيکاري ويندي هئي. ڏاڪڻ تان لهڻي ته ٻئي کي هلڻي، کلڻي ته گهوڙي وانگر نه، بلڪ هلڪو ٽهڪ ڏجي، ڀاڻ وڏي سان ۽ پرش سان هميشه توهان ڪري ڳالهائجي، هلڻ وقت سڌو ٿي ٻنڌوقون جهلي نه، پر تورو لمي ۽ جهڪي هلجي وغيره.

شام جو باغ ۾ گهمڻ ويجو هو ته اُتي کهڙي ٻه، ماڻي اتي اسانجي مڪت ۽ ڪلپل ٽهڪ ڏيڻ تي اسانکي جهيڙيندي سگهندي هئي ۽ گور سنگت ۾ مٿو نه ڏيکي اچڻ لي کهڙو ٻه شخص ڇوڪرن کي دٻ ڪيڻ جو حق رکندو هو.

وڏي ٿيڻ تي جڏهين مون سنسڪرت پڙهي ته معلوم ڪيم ته شاسترن ۾ ته استريءَ جو درجو هيٺ ٻڌايل ئي ڪينهي، پراڻن ۾ زالن کي مڙسن مٿو ٽيڪڻ جي هدايت ڪيل ڪينهي، اپنشدن ۾ استرين کي گيان حاصل ڪرڻ کان محروم رکڻ لاءِ ڪونه چيل آهي، ويدن جون رچنائون استرين جون رچيل آهن، "ودلا" نالي استريءَ خود راجا جنڪ کي گيان ڏنو. آترئي نالي استري رشين کان سکيا ورتي وئي؛ ميتري، گارگي ۽ لوپامدرا ڪي برهم وديا حاصل ڪيل هئي، ليلاوتيءَ حساب تي ڪتاب لکيو هو ته پوءِ زالن خلاف هي سڀ ڪڏهن کان شروع ڪيو ويو آهي؟

هنديءَ ۾ ٽيڪا ٽپڻي ڪندڙ پستڪن ۾ پڻ لکيل هو ته والميڪيءَ سيتا کي بن موڪلڻ واريءَ ڳالهه کي پسند نه ڪري، رام جي چرتر تي ٽڪتچيني ڪئي هئي. سيتا پڻ لڪشمڻ هٿان رام کي هڪ ودروهي ڏوراپو ڏياري موڪليو هو. دروپديءَ کليل درٻار ۾ ڀيشم پتامهه ۽ دروڻ کان ڌرم پتنيءَ جا حق ۽ پتيءَ جا فرض ڄاڻڻ چاهيا هئا. هن پڇيو، "پتيءَ کي حق آهي ڇا ته— هو پنهنجيءَ زال جي عزت جو داءُ لڳائي؟" جواب مليس ته "پتنيءَ تي پتيءَ جو هر قسم جو اڌڪار آهي." تنهن تي دروپديءَ پڇيو "اهو پتي پاڻ هارائي چڪو آهي. يعني ته مان پڻ اُن سان گڏ اڳ ئي هارائجي وئي آهيان. هاڻ هو ٻيو دفعو مون تي داءُ ڪيئن ٿو رکي سگهي؟" درٻار ۾ ويٺل لاجواب ٿي ويا. هن کي جواب سمجهيو ئي ڪين. سنسڪرت ۾ ويدن تي ٽيڪائون پڙهيم، سمرتيون واچيم، منوءَ ۽ نارد جا استريءَ بابت خيال ۽ سندس ڇوٽيون سمجهاڻيون سوڌيون پڙهيم ۽ ڏٺم ته جيئن وقت گذرندو رهيو آهي، تيئن مريادا

۽ تهذيب جي نالي ۾ زال کي وڌيڪ ۽ وڌيڪ هيٺ ڪيرايو ويو آهي. استريءَ جا گڻ ئي هنکي وڌيڪ ۽ وڌيڪ ڪيرائڻ جو سبب بڻيا آهن. هنجي ممتا ڀري دل، هنجي پرش کي سنمان ڏيڻ واري عادت، هنجي گهر گرهستي سنڀالڻ واري چاهنا وغيره ئي هنکي پرش جو قيدي بڻائي ڇڏيو آهي ۽ پـوءِ پرش نيم ٺاهيا آهن تـہ جيڪا زال ڪمند وانگر پيسجي، ٻين لاءِ رس ميسر ڪري يـا چندن وانگر گسجي، ٻين کي سرهاڻ ڏئي، سائي آدرشي ناري آهي!

جڏهن بہ استريءَ ظلم خلاف آواز اٿاريو آهي، تڏهن پرش "مريادا.... مريادا" پڪاري هنجي سسي ڪٽڻ لاءِ تلوار کنئي آهي. عجب آهي، پاڻها آواز اٿاري سگهن ٿا، مزور ۽ ڪڙمي "انقلاب" پڪاري سگهن ٿا، پر زال ڪهڙين بہ حالتن هيٺ چيخي بہ ٿي سگهي!"

هيءَ ئي ملڪ آهي، جتي مرد راوڻ کي اخلاقي ڏوهي سمجهي، هنجو پتلو هر سال جلائيندو آهي، پر عملي جيون ۾ هو پاڻ هر سيتا جي عزت لٽڻ لاءِ چاهنا رکندو آهي! آفيسر، ڊاڪٽر، پوليس وارو سڀ جا سڀ، زال کي هڪ رانديڪو سمجهي، ان سان کيلڻ جو بہ حق رکن ٿا تہ اُن کي پيڙڻ جو بہ شوق پالين ٿا!

رڳو بيوقوف ۽ جاهل ائين نہ ٿا سمجهن، پر پڙهيل ۽ سمجهو بہ استريءَ کي نا چيز سمجهي، ٽپي ٽپي سندس بي عزتي ڪن ٿا. بمبئيءَ ۾ سنڌي ساهت منڊل ارپـا ٿيو هو، پر مان ڪڏهن بہ انجي ميٽنگن ۾ شامل ڪين ٿيندي هيس. جڏهن لوڪنات جيٺلي سيڪريٽري ٿيو، تـڏهن ڪنهن مٽر جي زور ڀرڻ تي هڪ دفعي منڊل جي ميٽنگ ۾ وئي هيس. هڪ آڪاڻيءَ تي ٽيڪا ٽپڻي ڪندي، جيٺلي

چيو، ”ولايت ۾ ڇوڪريون پاڪيءَ سان ٽنگ جا وار لاهينديون آهن...“ مان وائڙي ٿي ويس. مون ڪيس چيو ته ولايت وارا گهٽ ۾ اهڙا سڀئي ضرور آهن، جو اهي ڪنهن زال جي حاضريءَ ۾ اهڙا لفظ ڪم ڪونه آڻيندا آهن. ”هيءَ ساهت منهل جي ساهتڪ ٻٽڪ آهي، ڪنهن لفنگي جي اوطاق ناهي.“ ان بعد مان وري ڪڏهين به منهل جي ميٽنگ ۾ نه ويس.

منهنجون پسنديون ۽ ناپسنديون نهايت تيز آهن. ڪو به مرد ڪنهن به زال جي عورتپڻي جو مذاق اڏائي ته مونکي سخت ڪاوڙ لڳندي آهي. منهنجي چرتر ڏانهن ڪير آڱر کڻي ته مان سندس هٿ ئي وڍي ڇڏڻ چاهيندي آهيان. آخر هو منهنجو ڪير ٿئي؟ سمجهه کڻي ته مون ڏنگو پير کنيو به هجي، ته هڪ ڌارئي شخص کي ڪهڙو اڌڪار آهي جو هو منهنجي اهڙي شخصي زندگيءَ ۾ دخل ڏئي؟ ڇا مان ان مرد کي چئي سگهان ٿي ته هو پنهنجيءَ زال لاءِ فلاڻي ساڙهي خريدي نه ٿو سگهي؟ جيڪڏهين مونکي اهڙو اڌڪار نه ٿو ملي ته هنکي حق ڪيئن ٿو ملي سگهي؟

ٻئي دفعي ڀوپال ۾ سميلن هو. رهڻ جو بندوبست هڪ اسڪول ۾ ٿيل هو. ٽانگي مان لهي اڃا هٿن ۾ سامان کڻي مان زالن لاءِ ڪيل بندوبست ڪمري ڏانهن ويس ته اتي مرد پنهنجين زالن سوڌا رهيل هئا. مونکي ڏسي، لوڪناٿ جيٽلي، جو به اتي رهيل هو، کلي چوڻ لڳو ”هتي سڀ جوڙا رهيل آهن. توکي کپي ته تون به ڪنهن کي وٺي....“ هن قسم جي بيهودگيءَ کي، ٻيا جيڪي رهيل هئا، ڇرچو سمجهي کلڻ لڳا، پر مونکي سخت غصو

آئون ۽ مون سندس ڪل لاتي.

سڀ چئا بائيڪار بڻ زالن جي رهائش جي بندوبست طرف هميشه بي پرواهه رهندا آهن. عام ماڻهن جيان شايد اهي به انهن ئي وسهندا آهن ته، پبلڪ جيون ۾ گهرندڙ زال، زال بڻجي بند ڪري ڇڏيندي آهي، جنهنڪري هن کي ڪنهن خاص سهوليت جي ضرورت ئي ناهي. چانڊو، آرام، فضيلت، نرمائي، سهوليت، آسائش وغيره تي صرف گهر ۾ ويٺل استريءَ کي يا سندس پتنيءَ کي ئي حق آهي، انهن سمجهي زالن لاءِ مقرر ٿيل ڪمري مٿان لڳل بورڊ، يا پڙهي، سميلن شروع ٿيڻ کان اڳ، ئي اهي لهرائي ڇڏيندا آهن! ڇو ته وچان مان سميلن وقت هميشه هوٽل ۾ وڃي رهندي آهيان، جاڪاڻ ته هيءَ وهنوار مون کان برداشت ٿي نه سگهندو آهي.

ڪيچ جي دوري تي اڪيلا هئاسين. رات جو انهن بجي پهتاسين. سندي پنڊال جي هڪ ڪاري ڪرنا سان گڏجي، اوهان جي ميٽنگ سڏائڻ لاءِ ڪيس چئي، هي سڀ ڊرمسالا ۾ سامان رکي هليا. ڪيرت، ڪرشن راهي، ڀڳوان اپيچنداڻي ۽ هڪ ڪچي شاگرد، جنهن جيپ پئي هلائي ۽ مان ڪل پنج ڄڻا هئاسين ۽ هدن ڊرمسالا ۾ ڇئين آئي تي هڪ ئي ڪمرو ورتو! سندن خيال هو ته ميٽنگ لي بارهن لڳي ويندا ۽ وري ڇئين بجي صبوح جوڌپوري لي نڪرڻو آهي، سو به چار ڪلاڪ ئي ته. ننگون سڌيون ڪرڻيون آهن! پر هڪ زال ذات ساڻن گڏ آهي، جنهن کي کي ڀيون سهوليتون به کپنديون. اهو هدن کي ويچار ئي نه آيو! (ڪم ڪندڙ عورت جو قدر اجهو اهو آهي هدن وٽ!)

خير... مون ته ڊرمسالا ۾ رهندڙ هڪ ماءِ ڊيءَ کي ڳوليو

ٿي ورتو، پر هنن جي خيال جي وهڪري جي ڳالهه ٿي ڪريان. اهنڪار يا وڏپڻ جي هتي ڳالهه ناهي، اهنڪار ڪريان ها ته ڪيئن چوان ها ته مان لنڊن جي هلٽن هوٽل ۾ رهي چڪي آهيان، سو هن ڌرمسالا ۾ ڪيئن رهندس؟ پر هتي زالن ڏانهن رخ جو ذڪر ٿي ڪريان، جنهن کي پيش ڪرڻ ٿي چاهيان ۽ رخ به ڪن جو؟ سمجهو ۽ سياڻن ماڻهن جو!

هڪ دفعي سنڌي ساهت سنگت پاران پرسيپال اجواڻيءَ ميڙ ڪوٺايو هو، جتي مونکي "ڪاليداس" تي ڳالهائڻو هو. ميڙ ختم ٿيڻ بعد هڪ جوان اٿي واجهو آيو. پوءِ ٺٺوليءَ طور کلي چوڻ لڳو، "اوهان مس آهيو؟ توهانجي ڄاڻ مان لڳي ٿو نه ٿو؟ هه ... هه ... هه! زال جي چرتر ۽ اخلاق تي "اهي" آڱر کڻندا آهن، جنجو من کن ڪچري مان ٺهيل هوندو آهي. پنهنجي. گندي من جي قيمت سان پرائيءَ زال جي اخلاق کي ماپي ۽ ڪڇي، اهي ان ڪمت کي "مريادا ۽ تهذيب" جو نالو ڏيندا آهن. انهن هندو شاستر پڙهيا ته چار، ڪڏهين ڏٺا به ڪينهن. پوءِ بـ، اهي انهن پستڪن جي چوٽين تي پڏندا آهن! مونکي تـ اهڙا ماڻهو اڌ چريا لڳندا آهن.

گهر کان ٻاهر نڪري، جيڪا عورت مردن سان گڏ ڪم ڪري ٿي، انکي ڪيترا عجيب وغريب آزمودا ملن ٿا. سيا ۾ ڪم ڪندي ڏالهي، آءٌ ۽ ڪيرت سان واسطو پيو هوم. انهن ٽنهي مان ڪنهن هڪ جي اک ميري نه هوندي هئي، باقي ڊؤرا ڪرڻ وقت هر شهر ۾ قسمين قسمين جي ماڻهن جون نظرون ڏسڻ لاءِ ملنديون. هر شخص جي نگاهه مان سندس سيرت يا اسيرت جي ڄاڻ اسان استرين کي جلد ٿي پوندي ويندي آهي.

زندگيءَ جي هر موڙ تي هندستاني مرد کي جاچيو اٿم. ننڍي هوندي کان ئي کيس اهڙي ڪا تربيت ملي ٿي، جو هو عورتڙي کي هڪ تماشو سمجهي، ان جي کل اڏائي ٿو. ڪو جوان اديب آهي، ان ڪري عورت ذات ڏانهن سندس تعصب رخ هوندو، ائين به ناهي. ڪو هندو آهي ۽ هندتو تي فخر ٿو ڪري، ان ڪري هو سڀئه هوندو، ائين به ڪونهي. ڪن حالتن ۾ ڪي اديب گهڻا بي ادب ۽ بداخلاق ٿيندا آهن. گهڻي ڪٽرتا ڏيکاريندڙ ۽ "ڌرم-ڌرم" پڪاريندڙ وڌيڪ خراب روش اختيار ڪندا آهن. پنهنجي پنهنجي گهر جي پالنا انوسار هنن وٽ زال بابت ڪي دقيانوسي يا عجيب و غريب خيال هوندا آهن.

مرد سمجهندا آهن ته، زال ۾ ئي حسد آهي ۽ هوءَ ئي جهڳڙالو آهي. مان به پهرين ائين ئي سمجهندي هيس. پر پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ هڪ سيمينار ۾ پيپر پڙهيو، جو بعد ۾ اخبار ۾ ڇپيو هو، جنهن ۾ هن پرنسپال اجواڻيءَ جي مضمون اوسيءَ سان گڏ منهنجي مضمون اوسيءَ جي پڻ ساراهه ڪئي هئي. منهنجي حيرت جي حد ئي نه رهي، جڏهين ڏٺم ته اجواڻي صاحب ان تي اصل ميڙجي ويو هو!

ائين هيڏي زندگي ڪاٽي اٿم- گهڻائي مرد ڏٺا اٿم، جي تمام ٿورن پئسن تي اڇلا آهن، خسيس ڳالهه ڪري ڪوڙ ڳالهيندا آهن، تمام ننڍي عهدي ڪري تمام وڏا دوکا ڏيندا آهن، وشواس گهات ڪندا آهن. ڪنهنجو وڏو نقصان ڪري پنهنجو ننڍڙو فائدو حاصل ڪندا آهن. مون کي عجب لڳندو آهي ته هيءَ دنيا جو مرد صدين کان مالڪي ماڻيندو آيو آهي، اهو ايترو تنگ ۽ ننڍن جگرو انسان ڇو بڻيو آهي؟

انهن کان جي مون جو ڇور مان سڃاڻندي آهيان. انهن جي لالچي مراد مان ڀاڃي وڃندي آهيان ۽ مون کي من ۾ مٿن ترس ڪائيندي آهيان. مونکي لڳندو آهي ته جنس مذڪر مان ته گهڻا وڏا ٿيندا ئي نه آهن، عمر ۾ وڏي ڀل آهي ٻارن جهڙا نادان ۽ بيوقوف ئي هوندا آهن!

سال ٿيا، مون ٻهراڻ جڏهين ماستري شروع ڪئي ته اچانڪ هڪ ڏينهن پنهنجي هڪ ڪليگ ماستر دوران، پنهنجي ٻهراڻين نالي سان ڪيس سڏ ڪندو ٻڌم. ٻئي ڏينهن مون ڀل سندس نالو ورتو ۽ ساڻس "تون" ڪري ڳالهايم. هن ڇرڪ ڀريو ۽ عجب ظاهر ڪندي پڇيائين ته توکي ڇا ٿي ويو آهي؟ مون چيو ڪجهه ڀل نه، جيئن تون ٿو ڪرين، تيئن مان ٿي ڪريان. هن چيو ته زال سان ته هميشه "تون" ڪري ڳالهائبو آهي ۽ پيو ته تون موڪان ننڍي آهين." مون چيو "جي زال سان 'تون' ڪري ڳالهائبو آهي ته مرد وري ڪٿان مٿان لٿو آهي؟ ڇا تون سمورو پرڀت آهين، جنهن جي چوڌاري سڄ ٿو ڦري؟"

مون سان گڏ ڪم ڪندڙ، منهنجو بيباڪيءَ وارو رخ ڏسي عجب کائي چونديون هيون "تون ڊڄين نه ٿي؟" جواب ۾ مان چوندي هيس ته "ڪنهن کان ڊڄان؟" ياد اٿم ته ننڍڙا هئاسين ته منهنجي مامي سڀني ٻارن کي چيو ته مٿي ٻارڻ ٻنا جهڪو ڪڏ واري منگهه وٺ پڇندو، تنهن کي انعام ملندو. ڪير به وڃڻ لاءِ تيار نه ٿيو. مون چيو "مان ٿي وڃان." مامي چيو، توکي رپيو نه، صرف ٽڪو ملندو. مان ڊوڙ پائي، اڱڻ لنگهي، ڇوٽيهه پنجٽيهه ڏاڪا چڙهي، ماڙيءَ واري ٻالڪني، پوءِ ورانڊو، اُن ڪانپوءِ اڱڻ، ڏيڍي، وري مٿي ننڍو اڱڻ ۽ پوءِ ننڍي ڏاڪڻ چڙهي ڪڏ

واري منگهه وٽ پهچي ويس! ۽ اُتان آواز ڪندي چيم
"هيٺ اچان؟" هيٺ لهي اچڻ تي مونهنجي ماروٽ پڇيو
"توکي ڊپ ٿي نه لڳو؟" مون کلي ڏنو.

تڏهين بـــه وڏي ٿيڻ تي هڪ عـورت کي سماجڪ نقطه نگاهه کان پنهنجي چوڌاري هڪ ليڪو پائڻو ٿي پوندو آهي ۽ هڪ لـــوڙهو رکڻو ٿي پوندو آهي. استريءَ جتان پانهنجيون وجهڻ ناداني آهي، پر ڪيس سمجهڻُ ٻڌائي صحيح ۽ غلط جي پاڻهي پڇاڻ رکڻ جي ضرورت آهي. رات جو ڪٿان مان اڪيلي موٽڻ نـه چاهيندي آهيان تـه شادي ڪيل زال ڪلهندي چوندي آهي "تون ٿي ڊڄين؟" ۽ مرد چوندو آهي "تون نه مرد آهين!"

مونـکي اُنهن ٻنهي جي عقل تي کـــل ايندي آهي. جيڪا زال چوي ته مان زال نه آهيان، يا انهن ظاهر ڪري تـه مان مردن جـو مٽ آهيان، سا حد درجي جي ٻوُرڪ آهي. عـورت جي جاءِ کي هڪ خاص اهميت آهي ۽ مان ان اهميت کي ٻڌائي رکڻ جي فائدي ۾ آهيان. عورت ۽ مرد ٻنهي کي پنهنجو پنهنجو ڪيٽر آهي ۽ اُهي پنهنجي ڪيٽر جي فرض کي نڀاهين ته سٺو ٿي آهي.

مون شادي ڀرابر نه ڪئي آهي، پر تنهن جو اهو مطلب هرگز ڪينهي ته مان زال نه آهيان. جيئن مرد کي پنهنجي مـرد هئڻ تي فخر آهي، تيئن مونـکي به پنهنجي استري هئڻ تي ناز آهي.

مونکي چڱيءَ پر ڄاڻ آهي ته شادي هڪ سهج سڀاوڪ سنسٿا آهي ۽ هندستان جهڙي ملڪ ۾ ان سنسٿا کان ٻاهر رهي جيئڻ مشڪل آهـي. وواهت زال کـي سندس پتي آس ۽ ميڻهن کان بچائي، سندس عـزت جي رکيا ڪري،

سندس آڏو ڪي مشڪلات دور ڪري، هرهڪ ڳالهه ۾ هن
جو رکوالو بڻجي ٿــو، تنهن جو مطلب اهو ناهي ته هوءَ
شادي نه ڪيل عورت جو مخول اڏائي. ڪيترا ئي مرد
هڪ ڪنواريءَ تي قياس جي نظر اُڇليندا آهــن. اهي
پنهنجيءَ سمجهه ۾ سخت پليل آهن.

نه عورت هجڻ گناهه آهي ۽ نه شادي نه ڪرڻ سان
ڪا ڪاڻ رهي ٿي. اُلٽي سمجهه وارا ڪجهه ته پيا چون،
منهنجي سمجهه سلٽي آهي، انڪري انهن جي چوڻ جي
پرواهه ڪرڻ جي ڪڏهين به ضرورت نه پيئي اٿم.

ورق ٽيرهون

ڪالھ جي ياد - اڄ جو سپنو

منهنجي سنڌ جو نقشو
ڪاغذ جو نقشو نہ آهي
اهو منهنجي دل جي خون ۾ چٽيل نقشو آهي
- ارجن شاد

ڪالھ جي ياد ايندي ئي هڪ ندي اُڀري ٿي پوي... ندي، جنهنجي چانديءَ جي ڌارا ۾ ٻادگيرن جون سوليون ٻڙڪيون پيئون ترنديون آهن. ڇٽي پاسن کان شوخ ۽ چنچل ڇورون ٽپڪ ڏينديون "ٽا ٽپي ٽہ ٽہ ٽپي" ڪنديون، ڇنڊيون هڻيون اڇنديون آهن ۽ "گ ۾ پ ... ۾ پ گ" اُڀرنديون هلنديون ۽ وهنديون آهن.

ٻالڪپڻ جا اهي ڏينهن جڏهن اُمي اچا ۽ لفظ چوندي ٿي تہ ۽ ڳـوڙها اکين مان اُڀن ٽپڪي پوندا هئا، ڄڻ گل ميوا آهن. ڪشور اوستا ۾ ماستريائي ۽ منا ٻـول ليندي هئي تہ اهي اُڀن دل تي چنبڙي پوندا هئا، ڄڻ ڪي ماڻهو آهن جي گلي ٿا لڳن.

هر آرتوار تي اسين سڀ ٻار ٻچڙ ماءُ سوڌا وڪٽوريا ڏيءَ ۾ چڙهي، سنڌوءَ ڪناري گدو بندر تي گهمڻ ويندا اسين. سنڌو - جا ندي بہ آهي تہ ساگر بہ آهي، تنهن

به آهي ته پراڻي به آهي، منهنجي به آهي ته پرائي به آهي.

حيدرآباد جهڙي وڪٽوريا گاڏي ٻيو ڪٿي ڏٺي اٿوَ؟ ڇا ته اُن ۾ تندرست ۽ شاندار گهوڙو ٻڌل هوندو هو! فاڪ سان هٽڪار ڪري، پنج ڦيرائي اڳين اڀاريندو هو، ڄڻ ته گهوڙو نه پر ڪو راڄا آهي! گاڏيءَ وارا به ڪيس ڏاڍو پيارينداهئا. مکڻ لڳائي سندس چمڙي چمڪائيندا هئا ۽ ڳاڙهو گاهه کارائي ڪيس رشت پشت بڻائيندا هئا. گاڏيءَ اندر مان، منهنجون ڀينر، اُمي ۽ رڌا به، پائر ۽ گاڏيءَ واري سان ٻه ٻڌا پائر، مولي ۽ نارائڻ. اسين ڇوڪرائون اکيون پوري ڪئن ٻه رسان لنگهندڙ هوا سان رهاڻيون ڪرڻ جو لطف وٺنديون هيون سين ۽ مٿي به وڻل، واري سان هٿ ۾ چهبوڪ ڪٺي، پير سان گهنٽي وڄائي، دوستن اڳيان پنهنجو رعب ڏيکاريندا هئا. مارڪيٽ پرسان لنگهندي ڪو ڇوڪرو گاڏيءَ جي پٺيان واريءَ سيٽ (جڳهه) تي پيٺ رکي چڙهندو هو ته ٻيا ڇوڪرا پڪاريندا هئا ”گاڏيءَ وارا! پٺيان ڇوڪرو!“ ۽ گاڏيءَ وارو اُمالڪ چهبوڪ هٿ ڪري ”زيٽ“ وارو آواز ڪري زور سان چهبوڪ ڦيرائي ڇوندو هو ”خبردار! خبردار!“

لاهور جي تيز هلندڙ ٽانگن، بنارس جي اڪن (جن ۾ پلٿي ماري گديءَ تي ويهبو آهي)، هردوار جي سائيڪل وارن رڪشائن، دهلي ۽ پوني جي آٽو رڪشائن، اندور جي جهوليندڙ گهنٽين ۽ گلن سان سينگاريل گاڏين، مسوريءَ جي ڏولين ۽ بمبئيءَ جي ٽئڪسين ۾ گهمي ڏٺو اٿم، پر جيڪو لطف حيدرآباد جي وڪٽوريا گاڏيءَ ۾ گهمڻ مهل ٿي آيو، سو انهن سوارن ۾ گهمندي ناحق ٿو ملي!

۽ حيدرآباد؟ روءِ زمين تي منهنجيءَ جنم ڀوميءَ جهڙو

شهر ڀيو ڪو ناهي. اسڪول ۽ باغ، چٽڪار ٿيل رستا ۽ هوا موڪليندڙ منگهه، قلعيءَ جو واهه ۽ گندو بندر وارو درياهه، بيسنت لاج ۾ فيلسوفيءَ تي ڀاشڻ ۽ پرائيويٽ پارڪ ۾ نوجوانن جون شرطون - اهڙو ڪهڙو آنند هو جو حيدرآباد ۾ ميسر نه هو؟

ڪشور اوستا ۾ ڪلاڪارين پري جو ڪلندي هيس ته ساهيڙين نالو ئي ڪٺي رکيو "ٽهڪن جو فوهارو." حيدرآباد جي هيرآباد واري هير کائي ۽ مامي د وازان آندل قنڌاري ڏاڙهن جي رس پي، گل ۾ گلاب ٽڙي پيا هئا سو جوانيءَ ۾ پير ڌريم ته پاڙي وارن سڏيو "پوڦٽي".

هڪ دفعي اسڪول جي ناٽڪ ۾ "زيب النساءِ" جو پارٽ مليم. ننڍي هوندي کان ئي مونکي شاعره بڻجڻ جي ڏاڍي چاهنا هئي. ناٽڪ جي سين جو وشيه هو زيب النساءِ جو شيواجيءَ جي پٽ لاءِ پيار. مون ڪئين بيت ياد ڪيا ۽ سُر ۾ ڳايا. صبح جو حيدرآباد جي ڪليڪٽر منع نامو ڪيئي موڪليو ته اهو ناٽڪ نه ڏيکاريو.

بس... نه منهنجي شاعره بڻجڻ واري چاهه کي راهه ملي ۽ نه منهنجي پيار کي منزل. نه اسٽيج ٿي ۽ نه زندگيءَ ۾ مان پنهنجي سماجيءَ کي ملي سگهيس ۽ نه شاعره بڻجي سگهيس.

هتي هندستان ۾ حيدرآباد دکن ۾ ٻه دفعا شاعرائن طرفان ٿيل مشاعرن ۾ شرڪت ٿي آهيان ۽ مونکي گهڻو عجب لڳو آهي ته جتي هندن کان گهڻيل مسلمان عورتون شاعرائون بڻجڻ جو سؤڀاڳيه حاصل ڪري سگهيون آهن؟ اتي مسلمان کان گهڻيل سنڌي عورتون شاعرائون ڇو نه بڻجي سگهيون هيون؟ مجبورن سنڌيءَ ۾ لکي ٻر مان هنديءَ ۾

ٿي ڪوٺائون رچيندي هيس جي هندستان جي ڪن
ميگزينن ۾ ڇپجيون هيون. انهن ۾ شاعراڻي جذبات جهڙيءَ
طرح مادري زبان ۾ ڏٺم سان اُتي وهي هلي ٿي، اوتري
ئي زبان، پوءِ چاهي اُن ۾ ماهريت ٿي چوندي هجي، ڪٿي
ٿي وهي سگهي؟

پوءِ آئي ڦوهه جواني. ڪنهن سهڻي يا قداور رشت
جوان کي ڏسي ڇهري تي لعل رنگ جا سپ تهه واري
واري سان اڀرندا ويندا هئا، جيئن پاڻيءَ مان هوا لنگهندي
ويندي آهي ته لهرون ٻه ترڻ لڳنديون آهن. پل ڇوڪ ۾
ڪو اهڙو پرسان لنگهي ويندو ها اکيون مٿي کڻي گهوريندو
هو ته اکين ۾ نشو پرجي ويندو هو ۽ لڱ نڙيون گرم ٿي
وينديون هيون.

ماڪ جو ورهاڱو ٿيو.
زندگيءَ جو سونهري سمو گذري ويو.
ڇهري تان اندرينءَ خوشيءَ جو رنگ ائين گم ٿيو،
جيئن اُس ۾ ماڪ جو قطرو.

هتي اچي ڏاڍي جهد و جهد ڪرڻي پيئي. منهنجا
ٻه ننڍا ڀائر ۽ هڪ ڀيڻ اڃا ڪاليج پڙهي رهيا هئا. هڪ
دهليءَ هليو ويو هو ۽ هڪ سنڌ ۾ ئي هو. اسين ڏاڍيون
ڀٽڪياسين.

هاڻي ٺانيڪا آهيون ۽ چڱا آسودا به آهيون. مان
۽ منهنجا ڀائر ولائتن جا خوب چڪر به هڻندا آهيون. پر
منهنجي من ۾ هڪ عجيب بي آرامي هئي.

هند ۾ اچي اسين سنڌي راڄنيتيءَ طرح الاٽ ۽
سنسڪرتيءَ جي لحاظ کان فقير بڻجي پيا آهيون. هر راڄنيءَ
۾ اسين ڇڙ غلام آهيون. سنڌي شاعر جي آواز کي دادا نه

ته ملي ۽ هو پنهنجو آواز ڪوهي رهيو آهي؛ سنڌي ليکڪ آئينده اولاد ۾ ته ڏسي ۽ هو منجهي پيو آهي. هند ڪان ٻاهر رهندڙ سنڌي پنهنجو زمين - ٽڪر لاءِ ڏسي، ٿانئون ٻڌي پيو آهي. هندستان اندر رهندڙ سنڌي پڻسي جي ڪڙ اچي لڳو آهي.

جيڪي پاڻ کي ناڪيا ٿا سڏائين، سي ب پنهنجي اولاد کي ٻوليءَ، ساهت سنسڪرتيءَ جو ورثو ڏيڻ بدران جاءِ ۽ ناڻو ڏئي وڃڻ جي پيا سوچين.

ان عجيب اسٿتيءَ منهنجون پلڪون خــواب ڪيئن اڻي سگهنديون؟ منهنجي دل پنهنجين ڀاونائن سان سازگار آهي، ان ڪري ”بي گهر“ ۽ ”بي وطن“ جو احساس منهنجي من کي وڪوڙي ويو آهي.

ايندڙ بهار جـــي اميد ۾، دل، سياري جي ٿــڌ کي سهاري ويندي آهي. پر هت اهڙي آس ئي ڪٿي آهي؟

ڪالهه جي ياد تـــ تازي آهي، پر سڀاڻ جو ڪوئي سپنو ڪينهي مون وٽ. مان انهن ئي ٿي چوان ته :-

اڪبر اعظم جي دربـار
۽ حسن جي سرڪار
پوءِ بـ
انارڪليءَ کي جيئري ئي دفـن ٿيڻو پيو
پارس جي دلهن - دهلي
۽ منهنجي گهر جوڙڻ واري اعليٰ موئن جـي دڙي
واري سڀيتا
پـوءِ بـ
مان - سنڌڻ
بي گهر ٿڻجي در در ٺوڪرون کائي رهي آهيان.

ورق چوڏهون

زندگيءَ جي شام

زندگيءَ جي شام آئي آهه.
ٿو وڻن ۾ زرد پن ڪڙڪڙ ڪري
بس هوا ۾ مان به ٿي ويندس هوا

- پريو "وفا"

پنهنجيءَ ڀونءِ جي ڀوءِ ڪٽي اسين هيلتائين زنده رهيا آهيون. پنهنجيءَ ٻوليءَ لئي دست رس رکي اسين ساهتڪار سڏائي رهيا آهيون. لاڏا ڳائي ۽ جهمر هڻي اسين سنڌ جي ڳوٺن جي تهذيب جي همڪار سان اڃا تائين واسيل آهيون. پر ڄاڻ يا اڻڄاڻائيءَ ۾، چٽيءَ طرح يا ڏنڌليءَ ريت پنهنجي هستيءَ کوهڻ جو ڀؤ اسان جي من جي ڪنهن نه ڪنهن تهه ۾ موجود ٿي رهيو آهي. ڪڏهين ملڪ جي عجيب فضا ۾ اهو ڀؤ اندران نڪري ٻاهر اچي هڪ سوال جو روپ ڌاري اسان اڳيان ڪڙو ٿي ٿو وڃي ته ڪڏهين مسئلن جي ڳنڍ ٻٽجي اسان کي مونجهائي ٿو رکي.

جڏهين پکي هڪ هنڌان ٻئي هنڌ ويندا آهن، يعني مائگريٽ (Migrate) ڪندا آهن، تڏهين اهي ٽوليون ٺاهي اڏامندا آهن. پر اسين انهن ڇڙوڇڙ ٿي ويا آهيون، جڻ

ٻيڙ هوا ۾ اڏامڻ کي پيدا آهيون يا مٽيءَ جا ذرڙا آهيون.
عزيز خويش، پاڙيوارا ۽ هڪ ٻئي کان جدا ٿيا، پر پاڻ ٻيڻر
پڻ هڪ ٻئي کان الڳ ٿي ويا! منهنجي ماسي دهليءَ ۽
چاچو ڪلڪتي، هڪ ماسات گورکپور ۽ ٻي ٻڙودي،
منهنجو ڀاءُ لنڊن ۽ ٻيو سنگاپور ۾ ٽيون ڪوريا! ائين
منهنجي ڪٽنب جي ماڻهن جا داڻا هتي هتي پکڙيل آهن
۽ ٻين سنڌين جا پرئوار پڻ ائين ونڊيل ۽ ڇڳل ٿي آهن!
ان حالت ۾ اخلاق جا ماڻ ۽ ماپا، سماجڪ ريتيون رسمون،
سنسڪرتي قائم رکڻ لاءِ اُتسو ملهائڻ جا لموڏا ۽ شاديءَ
غميءَ ۾ هڪ ٻئي وٽ اچڻ وڃڻ جو سرشتو قائم رهي ۽
سگهيو آهي.

پکيءَ جو آکيرو ڦٽندو آهي ته ٻيءَ جڳهه ۾ ٽانءُ پائڻ
کان اڳ ٻيو جڳهيون مٽائيندو آهي. اسين ٻه ٻهران جوڌپور
۽ ٻڙودي ۽ اُن کان پوءِ ممبئيءَ آياسين. ممبئيءَ ۾ ٻه
ٻهريُن انڌيري، پوءِ مهيم، مهيم کان پوءِ ڪولابا ۾ هڪ جڳهه
۾ هاڻ ٻيءَ جڳهه ۾ ائين اڏاڻدا ۽ ويهندا رهيا آهيون. ان
حالت ۾ ٻولي، ساهت، سنسڪرتيءَ جو وجود قائم رکڻ
جي ڪوشش ڪير ٿو ڪري سگهي؟ اهڙي وقت جن ٻه
حوصلو ۽ همت ڏاري انهن چيزن کي ٻچائڻ جو ڄتن ڪيو،
تن جا اسين ٿورائتا آهيون.

ننڊ ۾ هوندي خواب ۾ ڏٺو هوم ته مون کي پکڙ آهن ۽
مان پکيءَ جيان پيئي اڏامان. صبوح جو گڏ گڏ ٿي سوچي
سرلين کي ان اڏام جي مزي بابت ٻڌايو هوم ۽ پوءِ گهڻن
ڏينهن تائين پکيءَ جيان هوا ۾ ترڻ واري خوشي هڪ
اهر ٻطجي من جي سطح تي پئي آئي ۽ ويئي ۽ پئي هڪ
عجيب ترپتي بخشيائين. پر ونڌي تي جڏهين هڪ هڏان

پٽي هند ٽڪرو ٿيو، جڏهن هر ٽڪر، ملڪي ترقي ۾ رو ڏاريو.

شروعات ۾ جوڌپور ۽ بڙودي مان سنسار سماچار ۽ هندستان اخبارن ۾ ليک موڪلي پنهنجي من سان ٿيل رويڪار کي پڻ اظهار ڏنم. ممبئي ۾ اچي سنڌ ماڊل اسڪول ۾ ماستري ڪري ڪيرت ٻاٻاڻيءَ سان ٿوري "ڪيئن آهيو؟" جهڙي واقفيت ٿي هئي. پر ننڍي هوندي کان پنهنجي چوڌاري خود کي گهيريل لوڙهي اندر رهڻ جي عادت هيم، ان ڪري مان ڪڏهن به ڪنهن ميٽنگ مڙي ۾ ڪين ويس. جيڪي ڪجهه مان لکندي هيس، سو منهنجو ڀاءُ ڏرمداس، جو فورٽ ۾ نئي سنڌو ريسيٽلمينٽ ڪارپوريشن ۾ اڪائونٽنٽ هو، هندستان اخبار جي آفيس ۾ پهچائيندو هو. ١٩٤٨ کان هندستان جي هفتيوار اخبار هندواسي ۾ لڳاتار منهنجا ليک ۽ ڪهاڻيون ڇپبيون رهيون، پر مون ڪڏهن به اخبار جي ايڊيٽر هيرانند يا ڪاسنگ چوهڙمل سان ملاقات ڪين ڪئي هئي! ١٩٦٠ ۾ هندستان ڪتاب گهر پاران ياڳوت ترجمو ڪيم ۽ بعد ۾ سوامي وويڪانند جي جيونيءَ جو پڻ ترجمو ڪرڻ شروع ڪيم ۽ ان سلسلي ۾ هندستان اخبار جي آفيس ۾ ويس. اتفاق سان ان ئي سال ۾ باندرا نئشنل ڪاليج ۾ پڻ ليڪچرار مقرر ٿيس. ٻئي سال سنڌي ساهت منڊل طرفان سڏايل ڪالهاڻام ۾ سميلن جي ادبي اجلاس جي صدارت ڪرڻ لاءِ مان ان سميلن ۾ شامل ٿيس. گهر مان ٻاهر اڪري پبلڪ ۾ ڪم ڪرڻ جو اهو منهنجو پهريون آزمودو هو. ان سميلن ۾ جيڪا سڀا جي پهرين ڪاروباري ڪاميٽي ٺاهي وئي، تنهن ۾ مونکي ڪين کنيو ويو،

چاڪاڻ ته ڪيرت ٻاٻائي اهو اعتراض اُٿاريو ته مان گهر کان ٻاهر نڪرندي ئي ڪين آهيان. پر قيد ٿي. پوءِ آزاد پکي جيئن پڃري جي چوڌاري ڦيرا پائيندو آهي ۽ پوءِ آزاد هوا ۾ پکڙ ڦهلائي اڏامي ويندو آهي، ائين مون ٻه هڪوار ٻاهر نڪري سنڌيت جو سڏ ٻڌو ۽ اُن سڏ ۾ پنهنجي ئي دل جي گهراين جي گونج ٻڌم ته پوءِ گهر اندر بند ڪين ٿيس.

گهر کان ٻاهر نڪري ٻن ڳالهين جو شدت سان احساس ٿيم. هڪڙو ته (ڪهڙو به ڪير هجي) هڪ زال جي ايمانداريءَ سان ڀريل احساس جو گهڻو فائدو ٿو وٺي ۽ ٻيو ته عورت جو عورتپڻو ڪيترين ئي ڳالهين ۾ ڪيس اڳيان وڌڻ کان روڪي ٿو. سنڌيت ڏانهن منهنجي گهڻي جذبات آهي، اهو چاهي پئسي، وقت ۽ همت جي حساب ۾ ٿوري ٿڪي گهٽڻ ئي پئي لڳو آهي ۽ عورت هجڻ ڪري لڪل ٻه ڪليل نمولي ۾ منهنجي چرٽر ڏانهن ڪيترن آڱر پئي کنئي آهي. شروعات ۾ اهڙي پئي ڳالهيون منهنجو من ڏوڏائي ان جو ميزان هيٺ مٿي ڪري ڇڏينديون هيون. پوءِ ئين ڳالهه ڪري منهنجي اکين جي پلڪن تي ڪئين ڀيرا قطرا مڙي آيا ۽ منهنجي دل مان ڪئين دفعا دونهون نڪتو، پر مون انهن قطرن کي ڌارا ڪين بڻايو ۽ نه ئي دونهي جي ڌنڌ ۾ پنهنجو هوش ۽ حوصلو گم ڪيو.

سنڌ جي ڪاروباري ڪاميٽيءَ تي رهي سنڌ جي ڪم ۾ مان نهايت سرگرم رهيس. اُتم سان سفر ڪيئن ڪيو آهي، مالهيءَ جي غير حاضريءَ ۾ روزانو ڪم ڪيئن نباهيو آهي، ڪيرت سان سميلن تائين وقت ڪلاڪن جا ڪلاڪ ويهي ڪيئن تفصيل لکيا آهن، سڀ ڳالهيون

معلوم ڪري وٺس.

اُتم احمدآباد هلي يا جوڌپور، ٽرين جي ڇٽڻ کان فقط هڪ منٽ اڳ ايندو. پوءِ پيٽي اندر ڦٽي ڪري سٽيل ڏبي ۾ ٻوڙ پاڻي ٻاٽڻ ۾ اندر گهڙندو ۽ مولڪي ۾ اندر ڌڪيندو. جوڌپور ۾ اڌ رات جو ٽڪندڙ سيءَ ۾ اهڙو ٽڪڙو هلندو، جو مولڪي پٺيان ٻوڙ پاڻي اڇٽو پوندو. مالهي جهڳڙن وقت بلڪل گم هوندو. جي ايندو به ته چوندو ”هنن حالتن همت سميلن ڪرڻ جي ضرورت ٿي ته آهي، ورتي به جيئن سڀني جي صلاح ايهي.“ ۽ ڪيرت ڪيرت ائين ڪم وٺندو جڻ ماڻهو نه ٻلڪ ڪا پرزن واري مشين ٿي سامهون اٿس! ڪين اهو ڪڏهين به ياد نه رهندو ته هڪ عورت ٿي ساڻس ڪم ڪري رهي آهي. ٽنهي ۾ ورتي به مالهي ان طرح جي مريادا ڏيکاري سگهندو آهي.

جيئوٽيڪ مان هميشه سطحي معرلا رکندي آهيان ۽ ڪنهن به شخص سان ويجهڙائيءَ جو ناتو رکڻ پسند نه ڪندي آهيان، تڏهين به ڪم جي دوران مالهي، اُتم ۽ ڪيرت جا گڻ اوگڻ چڱيءَ طرح جاچي سگهي آهيان. پر انهن جو ورڻن صرف ڪم سان لاڳاپو رکندڙ جي روپ ۾ ٿي ڪري سگهجي ٿو. ڇاڪاڻ ته شخصي طرح منهنجو انهن مان ڪنهن سان به ڪنهن به قسم جو لاڳاپو نه پئي رهيو آهي. مالهي ٽنهي ۾ احساسي ويڙڪ آهي. اُتم ان ڳالهه ۾ مالهيءَ جي صفا اُبتڙ آهي. وهنواري ڳالهين ۾ ڪيرت ٽنهي ۾ ويڙڪ پڪو پختو آهي. سندس چهري يا ڳالهائڻ مان سندس دل جي سچي مراد ظاهر ٿي نه سگهندي آهي. اُتم ان ڳالهه ۾ ڪيرت جي اُبتڙ آهي. انگريزيءَ ۾ جنهن کي ”ڪرُوڊ“ چئبو آهي، اُتم اهو ٿي آهي. غصو يا نفرت

هو لڪائي نه سگهندو آهي. اُن ۾ جيان ڪيرت ۾ نه "اهم
پاو" جهڙو ئي آهي پر هو وقت لئي غم ڪائي سگهندو آهي.
سڀا جي ڪم ڪان ڪرشن ڪٽڙاٽي ناما سنو، گووردن
پارتي تمام موڊي، گنو سامنتاٽي تمام اندرسنگهاڻي، هريش
واسواٽي تمام ذهين، ڪرشن راهي تمام ڏکيو، موتي پرڪاش
تمام قرب وارو انهن ٻن ڳڻن اوڳڻن تي سندن ڪي خاص
سڀاءَ ۽ حالت جا نمونا چانيل لڳا اٿم.

انهن ڪانسواءِ ٻيا ڪيئن سنڌيت جي حلقي سان واسط
رهي مون واري ڪم جي دائره اندر پئي ڳنڍيا اٿم. جئپور
جي نمورلي سندر اگناڻي، لڇمڻ پمپاٽي ۽ واشدئو سنڌو
پارلي، دهليءَ جي نمورتي جيون گرسهاڻي، هيم ناگواڻي
۽ هري ميراڻي، احمدآباد جي جوڙي ديال موٽواڻي ۽ هنس
پنجابي وغيره. ڪي جيون گرسهاڻيءَ جهڙا حشمت وارا
ته ڪي ميراڻيءَ جهڙا خاموش ڪم ڪندڙ، ڪي لڇمڻ
پمپاڻيءَ جهڙا ڏيکاءَ کان پري ڪم ڪندڙ ته ڪي سندر
اگناڻيءَ جهڙا لڳن سان ڪم ڪندڙ. مونکي سڀني لاءِ عزت
هئي، آهي ۽ رهندي.

ڀوپال ۾ ديوناگري سميلن جو بهشڪار ڪرڻو هجي يا
گانڌيدام ۾ هڪ هڙتال، پنهنجي لپي قائم رکڻ لاءِ ٻه ڏينهن
هڪ مرڻو هجي يا لٺهڻ اس ۾ سرگس ۾ ميلن جا ميل پنڌ
ڪرڻو هجي، لئبررين ڪولڻ لاءِ ڪتابن جون پاداشتون
قيمت ۽ نالن سميت، ڏاهڻيون هجن، يا ٻيليگيٽن
جون اڪيٽون ونڻيون هجن، ليڪن جا پتا لکڻا
هجن يا ڪنهن سيميدار جي سيشن جو پرڏان پڙهڻ لاءِ ڪيس
عرض ڪرڻو هجي، سڀا جي ڪم جي دائري اندر نه سڀ
ڳالهيون ٿي اچي ويون. جنهن ڪري روزانو ئي چار

ڪلاڪ ڪم ڪرڻ سان ئي، ڪم پورو ئي ٿيندو هو.
احمدآباد ۾ آرتوار صبوح جو ميٽنگ هجي ته ڇنڇر ڏينهن ڪاليج ۾ پاڙهي رات واري ٽرين پڪڙي آرتوار صبح جو سوير احمدآباد ۾ پهچي، ميٽنگ ۾ شامل ٿي، شام واري ڪلچرل پروگرام ۾ اٺين ٻجي تائين شامل ٿـي اوڻين ٻجي واري گاڏيءَ ۾ سڄي رات بيهي ئي واهي (احمدآباد وارا ڪڏهين به برٿ ريزرو نه ڪرائيندا هئا). سوير صبوح جو بمبئي پهچي لفٽ ۾ سامان رکي، اُن ئي ٽئڪسيءَ ۾ ڪاليج ۾ پهچي ڪم تـي چڙهندي هيس. ڏوڙا ڪرڻ وقت ٻـن ڏينهن ۾ ڀوپال، ٺراڙهه ۽ اُجين يا ٽن ڏينهن ۾ نڙيـاد، بـڙودو ۽ احمدآبـاد ائين ويـنـدا هئاسـيـن. سمهڻ وقت موهن گيهاڻي، موتـي پرڪاش ۽ واسـديـو ٽڙمل ڪم ۾ ونائيندا هـئا ۽ ڏورن وقت سندر اگناڻي، لڇمڻ پمناڻي ۽ واشدو سنڌو ٻارٿـي، ڄڳپور ۾ سمهڻ ٽئي ٿـــ. گورڌن چوڌري ۽ گورڌن سرگرم رهن ۽ جي دهليءَ ۾ ٽئي ته جيون گرسهاڻي ۽ هري ميراڻي ۽ هيم ناگواڻي سرجوش هٿجي ڪم ڪن! اهي ڏينهن به ڪي شيڏهن هئـا شيڏهن! سنڌ جي ناريءَ جي ٻولائتي ٽڪ ۾ جهڙي شفاف چوُلي پيل هوندي هئي اهڙو اوجل ڳاڙهو ڳل ڪٽي موتي پرڪاش "عزيز" ۽ "شيام" جا ڪلام موزون ۽ وقتائتا شعر پڙهائيندو هلندو هو ۽ ٽڪ ٽي گم ٿي ويندو هو.

اُتـــم ۽ مالهيءَ جي پيٽ ۾ ڪيرت وڏيڪ رتـائتي نموني ڪم هلائيندو هـو. فائيل ڪاپيون، خـرچ، ٿـــالا، اسڪيم سڀ ڪم "ٻـــاس" جيان ئي ويندو هو ۽ موهن گيهاڻي ۽ واسديو سلائيز ڪاٽي يـا چانهه پي ڪم ۾ جنبي ويندا هئا. موتي پنهنجي سندر هٿ- اکرن سان پني ڪي

ٿي سولائي چڙهندو، وقت ۽ هنڌ ڏسي سندر اڳٽائي گهمير ٻٽجي نڪاٽي ۾ ٻه ٽڪرا-ر ڪري وجهندو ۽ ڪيرت ماڻهن جي اٿي سمجهه ڪان ٻڌجي پونٽي چوڻ ڪان ٻهرين ”پيڻ“ لفظ ڪم آڻيندو ۽ واشداو سنڌو پارٽي ۽ مان ٻاهر نڪري رستي تي پاڻ ۾ ٺهڪ پچائيندا سين! اچڻ پيئاٽي ٽائيپ رائيٽر تي آڱرين اچائيندو هلندو ۽ گوورڌن پارٽي پنهنجين ساٿين ۾ چرچو پري ٽارائڻ پارٽيءَ کي چيڙائيندو. اُساهه ۽ همٿ کي ساڻ ڪري اسين سڀ مست ٿيڻجي ڪم ڪندا هئاسين. ڪڏهين ته فرهاد ٽن ٽن هنڌ ليڪن ڪرائيندا هئا ۽ ڪڏهين ته سڄي ڏينهن ۾ صرف گهرون ۽ ٻوريون تي لصيب ٿيندي اون هيون. دهلي ڪانفرنس وقت پڻ ٻه راتيون ساندهه ٻاروٽيءَ تي لوڻ ڪارو مرچ وجهي کاڌو هئم جو ذيڙ ٽيڻ ڪري دڪان سڀ بند ٿي ويندا هئا. پر مولڪي نه ٿڪ ستائيندو هو ۽ نه بک تي ياد هوندي هئي.

هنڌ ڏيڻ ڪانسواءِ سڀا جي ڪمن لاءِ هڙ ٻه گسائڻي پوندي هئي. ٽڪليون ڪڻن؟ پونٽي! پئسا اتيئي؟ پنهنجاهه رپيا ته ڏجاس، اڳ ۾ پوءِ پوسٽ آفيس مان ٽڪليون وٺي اچي- چيٽي چنب جو اٿسو آهي، پنهنجوئهه ڪن هار ٿهرائي اچج. هڪ اڇو ستو ڏهن پنڌرهن رپين جو ۽ باقي پيا پنهنجين پنهنجين رپئي وارا. پريس ڪانفرنس ٿا ڪريون، ٽون ريڊيو ڪلب جي ميمبر آهين، ٿي چار شيون ۽ چانهه، انڪل پنهنجاهه ماڻهن جو بندوبست ڪج.

اهڙن هنڌ خرچ ڪرڻ ڪانسواءِ گانڌيڌام مان چيٽي-چنب ملهائڻ جو سڏ ايندو هو، اجمير مان ساهت-اڪاڊمي العام ڪٺندڙ کي سنمان ڏيڻ لاءِ ڪوٺ ٿيندي هئي ۽

پنھنجو خرچ ڪري، ڪاليج مان موڪل وٺي وڃڻو پوندو ھو. سمهڻ ٽاڻي وقت پھرين پنھنجيءَ ھڙ کي ڇھي، ڏسڻي پيسا ڪيترا پوندا ھئا.

پوءِ به ٺيڪ ھو. منھنجو خيال ھوندو ھو ته سڄو گھر نه، گھر جي ھڪ ڪنڊ صفا ڪري اُتي ڏيئو ٻاري ويھجي ته به ٺيڪ آھي. سڀا جي مدان تي جاليءَ جي اھبوديءَ لاءِ ڪم ٿي رھيو آھي ۽ ھڪڙي ڪنڊ صفا سٺي آھي، اِئين سوچي مان سڀا سان ڳنڍجي رھيس پر......

ٿوري ٿوري يا ننڍڙي ڳالھ تي ڪم ڪندڙ رسڻ لڳا. قلم ۽ ڪاغذ کڻي سڀا ۾ ڪم ڪندڙن تي ڪي حملو ڪرڻ لڳا. "سنڌيت" جي نالي يا ليکڪ ھئڻ جي ناتي چالاڪ شخص، نالو ۽ ناڻو ڪمائڻ جو ڌنڌو ڪيو.

اُنو لڳو اڇو ماڻ بعد سڀني ڪم ڪندڙن کي پنھنجي پنھنجي ڪتاب جو اوسر لڳو. ڪمائيءَ ۾ واڌ، آرام پسندگي، فرصت، ٺٽ ٺاٺ سڀ ڪجھ، اِئين سوچي، ھڪ ھڪ ڪري سڀ ڪم کان پاسيرا ٿيندا ويا.

شروعات ۾ مقصد تي پھچڻ وارو وشواس منھنجي من اِئين سوگھو جھليو ھو جيئن ٻار پنھنجي ماءُ جو پلئه پڪو پڪڙيندو آھي، پر ڌيري ڌيري اھو اِئين لڪي گم ٿيڻ لڳو، جيئن سياري ۾ منجھند کانپوءِ اُس لڪندي گم ٿي ويندي آھي! حالتون نھايت مايوس ڪندڙ ھيون.

سمولن ۾ جھڪو شامل ٿئي، سو لالچيءَ جھڙو سوارٿ طلبي. ڪاروباري ڪاميٽيءَ تي چونڊجڻ کانپوءِ سڀڪو ٺڳون ٺيڙي وڃو سمجھي پوي. جوابدار ماڻھو به ٻانيڪار خلاف پترا پيو ڇپائي. سڀا کي اڳيندڙن سان پڻ سمجھوتو ڪرڻو پوي. چاڪاڻ ته فلاڻي اراضيءَ ۾ سمولن ڪرڻو ٿي

پيو پوي. سيمندار لي جوءِ نئي آٽي کو الڳ ڪمرو پيو
گهري، سيٺ کان پاڙو وٺڻ لاءِ هرڪو تيار، پر پئسي جي
مدد ڪرڻ کان هرڪو پيو لٽائي. اُن ۾ ڏڪا کائي،
اڌيور، ناانصافيون هڪڙا پيا وڃي اچن ۽ پنهنجي وڏائي
ڏيکاري سيٺ جا پئسا خرچي دوستن اڳيان پيا سرخرو ٿين.
مطلب ته ايتري انيڙي من وارن ماڻهن سان ٿي ڪم پيو،
جو دل ۾ سيٺ جي ڪم کان ئي نفرت اچي ويئي. سنڌيت
جو سچو شيدائي ڪو ڳولهڻ سان به نه پيو لڀي، پر سنڌيت
جي نالي تي موج اڏائڻ وارا سوين پيا ملن! جيئن
ماکوڙي کنڊ جي ڪٽو واس ۾ پکڙي هلندي آهي ۽
خوش پيئي ٿيندي آهي، تيئن مٺو ٿورا ٿورا پئسا ڪٽي
پيا خوش ٿين! جيئن ڏيڏر ٽپ ڏيندا آهن، تيئن سڀ
انيڙو انيڙو عهدو حاصل ڪرڻ لاءِ پيا جفاڪشي ڪن!
سنڌو سماچار اخبار نڪتي ۽ بند ٿي، مونکي شخصي طرح
تمام گهڻو مالي نقصان پيو! منهنجي دک جو ڪو آڌار ئي
نه هو. جڏهن به ڊائريڪٽرس جي ميٽنگ ٿيندي هئي،
اخبار جو وڪرو يا سرڪيوليشن وغيره ڳالهين تي سوچڻ
بدران جهڳڙا لڳندا هئا ۽ انهن جا ليڪا ٿيندا هئا. پيم
سنڌائيندڙن بوڏن جو پارن جيان وڙهڻ ڏسي، مان نهايت
حيران ۽ پريشان ٿيندو هيس. (ميٽنگن ۾ ناگراڻي ۽ اتم،
سکو هنگوراڻي ۽ الـم، ٽي. ٽي. واڌواڻي ۽ اُتم، نـاري
گرسهاڻي ۽ اتم پاڻ ۾ اٽڪندا هئا ۽ انهيءَ اٽڪڻ تي اخبار
کي ٽڪڻ نه ڏنو!) راهيءَ جو شعر:

”ولهه ۾ واڳو، سڏ ٿي سڏ، ورائي ناهي- ڪوئي ناهي
هرڪو انڌ ۾، ڪير اٿي ڪنهنکي جاڳائي- ڪوئي ناهي
ڪنهنجو سڏ آ، ڪنهنکي سڏ آ، ڪوئي ناهي- ڪوئي ناهي.“

سنڌ ۾ پراڻو ٿڌي منهنجي من ۾ گهوارڻ لڳو. خبر ناهي ڪهڙو سبب آهي جو اسين انهن ٿڌي پيا آهيون. وڏيءَ پکيڙ ۾ ونڊيل پکڙيل آهيون، ان ڪري ٻيا ساهمي ۽ وقت ورتي ۾ ملايل اٿئون ان ڪري گهڻين مان ٿهيل پکوڙن کي ڏسڻ تي هريل آهيون، ان ڪري ٻيا چانديءَ جا چادور کائڻ لاءِ سوچيندا آهيون، ان ڪري اسين پنهنجي وجود قائم رکڻ جو اولوئي ڪين ٿا ڪريون. پئسي گڏ ڪرڻ جي عوض يا ٿورو نالو حاصل ڪرڻ جي بدلي ۾ پنهنجن پٽن لاءِ جاءِ ڇڏڻ جي چنتا وچان ٻيا زال کي مونڙ ۾ گهمائڻ جي تمنا ڪري، اسين جاليءَ جو سڀ ڪجهه سواها ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ٿا وڃون.

مون ڪم ڪرڻ ڇڏي ڏنو

هاڻي ته جيون جي شام اچي ٿي آهي. منهنجي زندگيءَ تي رات جو پاڇو پئجي چڪو آهي.

هر رات جو اکيون بوٽڻ کان اڳ، ڏينهن ۾ ڪيل ڪم سئنيما جي فلمن جيان من اڳيان گذرندا آهن، پر انهن سڀني ۾ جيڪا اثردار ڳالهه هوندي آهي سا دل کي ڇنڀڙي پئي هوندي آهي ۽ پئي روئاريندي يا کلائيندي آهي. ساڳيءَ طرح هميشه لاءِ اکيون بوٽڻ کان اڳ، زندگيءَ جي هنن آخرين ڏينهن ۾ پٺيان نهاري پنهنجي زندگيءَ جي باري ۾ سوچيان ٿي ته معلوم ٿئيم ٿو ته ايران ۾ ٻه ڄڻي هڪ محمد غزنوي ٿيو ۽ هڪ فردوسي. پر سنڌ ۾ ته سوين فردوسي آهن جن جو قدر ڪين ٿيو آهي.

لياقت ۽ ايمانداريءَ جو قدر ڪندڙن جو سنڌ ۾ انهن ئي قحط آهي، گهٽ ۾ گهٽ مونکي ته ڪڙا آزمودا آهن.

زندگيءَ جي شاهراهه تان هلندي اسين ٻه، محسوس ڪيو اٿئون ته جن تي گهڻي ۾ گهڻو وشواس رکيو اٿئون، انهن ئي مونکي گهڻي ۾ گهڻو ٺڳيو آهي ۽ ٻاهرئين ٺهه ٺپي پيڇاڙي جن ۾ جهجهي اميد هئڻ جو ڀرم ٻڌي پاليو اٿئون، سي ئي انسانيت کان خالي ڏٺا اٿئون. خير......

ننڍي کان وڏي هئڻ تائين گهڻي جد و جهد ڪئي اٿئون. هاڻي مان ٿڪي آهيان. جهان مان هلي وڃڻ جو مونکي ڪوئي غم نه آهي. نه ڪا چيز، نه ڪائي ڳالهه ۽ نه ڪوئي انسان، مونکي هٿ وٺي رهڻ لاءِ مجبور ٿو ڪري. اسين پيو لڳيم، ڄڻ دنيا مون لاءِ اجنبي ٿيندي ٿي وڃي.

هر رات جو اکيون ٻوٽڻ کان اڳه مان اسين محسوس ڪندي آهيان، ڄڻ دنيا هڪڙي پاسي ٿيئي هلندي وڃي ۽ مان ٻئي پاسي. ٻئي هڪ ٻئي کان دوُر دور پيا ٿيندا وڃون. اسان ٻنهي جي وچ ۾ مفاصلو وڃي ٿو وڌندو.

هيءَ منهنجي زندگيءَ جي شام آهي. اُفق وٽ لالاڻ آهي. پکي پنهنجي آکيرن ڏانهن اڏامندا ٿا وڃن. ڏينهن رات کان موڪلائي هليو آهي. اسان ٻه ڄاڻ، ڄاڻ موڪلايو.....

پيلا يادگيرين جي ڳلين ۾ آخر ڪيترو پنڌ ڪبو؟

ورق پندرهون

اسانجا سگهڙ سياڻا

لون ڏنا ڪيترو ۽ ڪيئن ڀرين
سب هوائن جي اختيار آ

- ايم ڪمل

مان شاعرا ٻڌجي ته سگهڙس ۾ مولڪي شاعر ڏاڍا وڻندا آهن. پرنسيپال اجواڻيءَ هڪ سنستا اُسرپا ڪئي هئي "سنڌي ساهت سنگت". ان سنستا پاران ڪي. سي. ڪاليج ۾ راتين، تقريرن ۽ شعرن جون چٽاڀيٽيون ٿينديون هيون ۽ مشاعرا ۽ چؤاڪيون پڻ ڪيون وينديون هيون. شاعر پرسرام 'ضيا' سان منهنجي ملاقات اتي ٿي ٿي هئي. هو سادو سودو ۽ دل وارو شخص هو. ورهاڱي جي بدولت غريبي سندس پلؤ پيئي هئي.

دنيا ۾ هڪڙا اهي شخص آهن جي حالتن مان پيدا ٿين ٿا ۽ ٻيا اهي جي پاڻ خود حالتون ٺاهين ٿا. ضيا پهرئين نموني جي پيدائش هو. تڏهين ته ضيا اهو شاعر هو جو ڪڏهين ته غريبيءَ سبب مرادون ماڻي نه پئي سگهيو پر ڪڏهين ڊگريون حاصل نه ڪندي به هو اهڙو شاعر ٿيو جو ڊگريءَ وارا سندس شعر جو اڀياس پيا ڪن! ضيا

عام فهم شاعر آهي. هن ناصحيانو توڙي عاشقاڻو شعر جوڙيو آهي. سندس شعر سادو آهي مگر محاوري - بند آهي.

ان بعد 'هندستان' اخبار جي آفيس ۾ سگڻ آهوجا مليو. سگڻ نه بس سگڻ ئي هو. سندس سرمي ڳريل اکين وارو چهرو اڄ به ياد اٿم. ضيا ۽ سگڻ ٻئي شاعر غريبيءَ جو ڪفن اوڍي سمهي پيا!

شاعريءَ جي ميدان ۾ ٻٻر شير ليکراج عزيز سان ٽڪر کائڻ جهڙو جگر رکندڙ هو شاعر سگڻ. عزيز جي سرڳواس ڪري وڃڻ بعد گهڻيئي اهڙا آهن جي هنجي شعر تي ٽيڪا ٽپڻي ڪندا آهن پر سندس زندهه هوندي ڪير به ساهس ڌاري ساڻس اٽڪندو ڪين هو. مگر سگڻ پاڻ کي ٻگهو ڪري عزيز سان ٽڪر کائي سگهيو هو.

نارائڻ شيام جي ڪتاب "روشن ڇانورو" جو مهاڳ لکڻ ڪري سگڻ سدائين روشن دماغ شاعر طور ياد ڪيو ويندو.

انهن ليکراج عزيز به راهه رباني وٺي رمندو رهيو. هڪ دفعي چيومانس ته پنهنجي شاعريءَ بابت ڪجهه چئو ته مان لکندي وڃان. کلي چيائين "تون ڇا لکندينءَ؟ هجئون غلط ۽ اَڻي جو گهوڙانو!"

ترس مان ٿو قلم کڻان ۽ ڪجهه لکي ڏيان." هن جيڪي لکيو اُن مان ڪجهه هن طرح آهي:-

"ادب مونکي وقت ۽ زمان جي حدن کي سمجهڻ ۽ انهن جو قدر ڪرڻ ۾ مدد ڪئي آهي. لفظ، موسيقي، خيال- سڀ حرڪت ۾ اچي وقت جي وهڪري ۾ وهندا رهن ٿا ۽ ان تخليقي عمل ۾ منهنجي شاعري محض والدر جو واهڻ نٿي ٿئي بلڪ حرڪت جي ڌارا سان گڏ ساعت جي سنگيت جو رل مل احساس پڻ شامل رهي ٿو.

تخليقي عمل جي گهڙين ۾ منهنجي شاعري مَن جي لفظن جذبن سان هم آهنگ ٿئي ٿي ۽ ان وقت منهنجي اندر جو شاعر نهٺو بڻجندي ۽ ٻڌل سڃاڻيندو رهي ٿو.

روايتي شاعريءَ، جهڙوڪ غزل، رباعي وغيره واري اوائلي دؤر، ڪانوني جديد آزاد نظم تائين پهچندي منهنجي شاعري ڪيترين منزلون جهاڳيون آهن. ان طويل سفر ۾ مان، ڪيترن ئي اثرن، آزمودن ۽ تجربن مان گذرندي، پنهنجي هڪ مخصوص عبارت جوڙي سگهيو آهيان. ان سفر ۾ مون هميشه ائين پئي محسوس ڪيو آهي ته تخليقي عمل لاءِ تحمل ۽ صداقت ٻه لازمي جزا آهن.

مَن جي جنهن حالت هيٺ مون شعر چيا آهن، مان ڪڏهين به انسان کان منڪر نه ٿيو آهيان، ۽ نه ئي هن جي مسئلن کان لنوايو اٿم، بلڪ اهي لفظ جي اڄ پنهنجي سچائٽ وڃائي ويٺا آهن، هميشه انهن ۾ لڪل رمزيت کي تلاش ڪيو اٿم.

پنهنجي شاعريءَ بابت مون کي گهڻو ڪي چوڻو نه آهي. غزل ۽ رباعي ٻنهي صنفن جو شوق رهيو اٿم. ٻنهي صنفن کي اوچي معيار تائين پهچائڻ ۽ ان فن کي سنڌي شاعريءَ کي جوڳي جاءِ ڏيارڻ جي مون ڪوشش ڪئي آهي. ڇهندڙ خيال، لفظن جي قناعت، جذبي جي گهرائي ۽ فيلسوفاڻا ويچار پيش ڪرڻ واريون ڪوششون ڪيون اٿم......"

۽ پوءِ اهو به وقت آيو جڏهين اسانجو نارائڻ شيام به هليو ويو. عزيز جي وڃڻ سان هڪ جُڳ ختم ٿيو ۽ نارائڻ شيام جي وڃڻ سان ٻيو! اهڙا سگهڙ سياڻا وڃن ته انهن جي جاءِ ڪير ڀري سگهندو؟

سنڌي جاتي جتي هڪ پراچين ۽ اهوڳي جاتي آهي
ٿي اوءِ هڪ ڀاڳي جاتي به آهي. هن جاتيءَ جا قدر ۽
مان اڄ اهڙا همت ڪريا آهن جو اوءِ پنهنجن ئي ٻارڙن
کي سڃاڻي به ٿي سگهي. هي شاعر سخن جا موتي ٿا
پيش ڪن پر اسانجي ڄاڻي اوڏن وانگر انهن موتين جو
ملھه ئي نه ٿي سڃاڻي!

ليکراج عزيز نه شاعر جي لوڏ سنڌ ۾ ماڻي ورتي هئي
پر جيڪي پوءِ پيدا ٿيا انهن جي خاڪ ٿـي وڃڻ تائين
به انهن جو قدر ڪين ٿيو!

عزيز ڪلاسيڪي ڍنگ جو شاعر هو ۽ شيام هاڻوڪي ڍنگ
جو ڪوي هو. شيام جي ڪوتا پڙهڻ سان آڪاس جي
اوچائي ۽ وشالتا، گلن جي ٻوءِ ۽ سڳنڌ، سنگيت جي لئه
۽ مڌرتا، رنگن جي سونهن ۽ ڪشش جو رليل مليل ۽ گڏيل
احساس ٿئي ٿو. سندس شعر مان جيڻ ۽ صدين کان ساهه
کڻندڙ اوپر جو ڪوي ليڪا پائي ٿو.

مونکي شاعر وڻندا آهن انهو مطلب اهو ڪينهي ته
انهن اُپنياسن جو شوق نه اٿم. وقت به وقت پنهنجي ڪي. سي.
ڪاليج مان نڪري جئه هند ڪاليج ۾ ويندي هيس،
جئه هند ڪاليج جو ٺاٽ ٻاٽ ڪي. سي. ڪاليج کان گهٽ
وڌيڪ هو ۽ آهي. اتي پروفيسر به سنڌي ۽ سنڌيت جا
صاحب هئا. پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي (ڏاڍي ڪيس ڏينهن
ڏني)، پروفيسر چيتن ماڙيوالا، پروفيسر گاجرا، پروفيسر ڪيترا،
پروفيسر رام پنجواڻي نر پروفيسر، نر استاد ۽ نر انسان
هئا. هڪ هڪ پروفيسر پنهنجو مٽ پاڻ هو. ڪو تعليم ۽
سکيا جو مجسم ته ڪو اخلاص جي صورت ۾، ڪو الهاس
جو ڄاڻو ته ڪو قابليت جو صاحب، ڪو خوش خلقيءَ جو

مالڪ ته ڪو فصيح زبان جو ڌڻي! ماڻهو ڳالهائيندو ته منجهائنس چرچو، طنز، مذاق ڇڻندا هئا ۽ هڪ خوشگوار ٽهڪ اچي ٽڪاءُ ڪندو هو! ڪلياڻ آڏواڻي ڳالهائي ته وٽائنس علم ۽ اڀياس جي ندي وهي هلندي! ماڻهو ان جون اکيون وڏيون هيون مگر سندس نظر بارڪ هئي، هو قد جو ڇوٽو هو پر سندس چال ننڍي هئي، ڇپن تي مرڪ پري چترائي رکي هو ڪنهن کي ڏک به هڻي سگهندو هو! پروفيسر ڪلياڻ جي شخصيت مان مدبرائي، لحاظ ۽ مروت ٽپڪي پونديون هيون. طنزي لقتچيٽي ۽ ٽهڪڙو! ٻوليءَ تي دست رس ۽ لفظن جي اشتقاق جي پوري ڄاڻ. اس جڏهن هند ڪاليج جي پروفيسر ڪامن روم ۾ ادبي ماحول بڻيو ٿي رهندو هو.

رام پنجواڻي به هڪ يگاني هستي هو. ساهتڪ معيار هنجي شخصيت ماپڻ جي قيمت نه آهي. هنکي پنهنجي هڪ نرالي هستي هئي. ڇونڪي وجهڻ وقت لطيفا، ياشڻ ڪرڻ وقت شاهه سچل سامي ۽ جي ڪلام مان ٽڪون ۽ اردو شعر جون مصرعون ڪيس ايتريون ۽ اهڙيون ازبان ياد هيون جو ڪهڙي به استان تي ۽ ڪهڙي به موقعي تي هو اهي چئي درشڪن تي اثر وجهي سگهندو هو. ڳالهائڻ جي ڪيس ڏات مليل هئي. جيستائين هو منچ تي ڳالهائي، ٻڌندڙن مان گهڻا پنهنجا ڪن ونس گروي رکي ڇڏيندا هئا.

جيئن تلڪ مهراج گڻيش جي پوڄا لازمي ٺهرائي مرهٽن ۾ ٻڌي آندي تيئن رام پنجواڻيءَ جهوليلعل کي سنڌين جي اشٽ ديو هئڻ جو قرار ڏئي سنڌين کي پنهنجو هڪ ديوتا ڏنو. هيءَ هڪ لاجواب دين آهي پنجواڻيءَ جي.

ان کانسواءِ پنجواڻيءَ ملڪ جي ورهاڱي بعد سنڌي

چؤاڪيءَ کي جيئاري، ان کي اوچ ڏيئي سنڌي لوڪ گيت کي محفوظ رکڻ جو ڏانءُ اسان کي سيکاريو. پنجواڻيءَ جو وڃڻ ته اعتبار ۾ اچڻ جهڙي ڳالهه ئي ڪينهي!

ڏيارام وسڻمل ميرچنداڻي سنڌ جو هڪ ودوان هو. انجو سپٽر اي. ٽي. ميرچنداڻي (ڀاڳو ميرچنداڻي). اسڪول ٽوڙي ڪاليج ۾ تمام هوشيار شاگرد هئڻ ڪري کيس اسڪالرشپ ملندي هئي. ڪاليج ڊگري وٺي هو لنڊن پڙهڻ ويو. هن ورهاڱي کان اڳ ٽوڙي ڀلوءَ وڏا عهدا ماڻيا. لاڙڪاڻي ۾ سيشن جج، حيدرآباد جو ڊسٽرڪٽ جج، ٻنجاپور جو ڪليڪٽر، ٿنگاگريءَ جو ڪليڪٽر، احمدآباد جو سيشن جج، ڦيڀاد گجرات جو سيشن جج، بيلگائو جو ڪمشنر، ٽرانسپورٽ ڪارپوريشن جو وائيس پريزيڊنٽ وغيره وغيره.. پر هو هڪ عالم ۽ ودوان هو، هن کي اتهاسڪ ڳالهين ۾ دلچسپي هئي ان ڪري سرڪاري ٽوڙي نيم سرڪاري جرنلس ۾ ليک، جهڙوڪ ”سنڌ جو راءِ گهراڻو“ - ”چچ نامو“ - ”سنڌو سؤوير“ - ”ملتان جو سورج مندر“ - ”ڪڇ لئه ڪلهوڙن جون ڪاهون“ - ”انگريز مسٽر ڪرو سنڌ لاءِ ڇا لکيو آهي“ - ”سنڌ ۾ انگريزن جو ڀهراون ڪارخانو“ - ”ڪلهوڙن انگريزن کان بندوقون ڪيئن ۽ ڪڏهين خريد ڪيون“ - ”ڪڇ ۽ سنڌ“ - ”چيدائن جي ڪتابن ۾ سنڌ جو ورڻن“ وغيره وجهندو هو.

بي. ٽي. ميرچنداڻي، پروفيسر ٽي. ايچ. آڏواڻيءَ جو دوست هو. ٻنهجي دوست وٽ اچي هو سنڌيءَ جي سنڌ کان وٺي بلوچستان تائين پنڌ جو تفصيلن سان ذڪر ڪندو هو، مثان جي ڏيئهن ۾ سنڌ جي حالت جو بيان ڪندو هو، ان طرح تواريخي ڄاڻ ڏيندو رهندو هو.

هو تمام سائنٽيڪو شخص هو. هيڏا عهدا ماڻيندي ۽

انگريزيءَ ۾ هيترو ڪجهه لکندي به هن ڪڏهين پٺاڪ نه هنئي. ماڻهن ۽ ميڙن کان پري رهي ڪم ڪندو رهندو هو. هن لنڊن جي لئبرري آف انڊيا جو هڪ هڪ ڪتاب اٿلايو هو.

پڇاڙيءَ جا ٽي سال اڌرنگ جي بيماريءَ جي بستري تي رهي هو گذاري ويو! ٽي. ايچ. آڏواڻي پڻ هڪ زنده دل انسان هو. سنڌي آکاڻين ۽ شعرن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪندي هو سهڻي سنڌي ليکڪن کي گهرائي اسڪاچ وسڪي پيئاري، سندن سرپرستي ڪندو رهندو هو ۽ سندن رچنائن کي سڌارڻ لاءِ صلاحون ڏيندو هو. شري هوٽچند آڏواڻيءَ تي هن زور آندو هو ته سنڌي ساهتڪارن جي همت افزائي ڪر ۽ انهن کي مالي مدد ڪر. ليکراج عزيز کان اصطلاح پڻ هن ٿي لکارايا هئا. اهو ٽي. ايچ. آڏواڻي ئي هو جو مهني ۾ ٽي سؤ روپيا ڏيئي هڪ جاڻو سنڌي رکي عزيز کان معنيٰ سوڌا ڇهه هزار اصطلاح بيماريءَ جي بستري تي لکارائي ورتا! اهو ٽي. ايچ. آڏواڻي ئي هو جنهن جهڙي ڪري ايجوڪيشن منسٽريءَ پاران سنڌي ڪهاڻين ۽ شعرن جو مجموعو (The Desert Bloom) انگريزيءَ ۾ ڇپيو هو. پڇاڙيءَ ۾ هيءُ انگريزيءَ ۾ ماهر پروفيسر پنهنجي جي ٽڪ ڪري پنهنجي من جو توازن وڃائي راهه رسائي وٺي رهندو رهيو. ۽ اجهو هاڻ ٿي ٺاڪرام آزاد ۽ ليرت سپاڻي ولايت ڏانهن اسهيا آهن.

سنڌين ۾ ورهاڱي کان اڳ جيڪڏهين ڪو ڀڳت يا پوئلڳ ٻڌجي سنئو ڪم ڪندڙ ٿي رهيو هو ته اهو هو ٺاڪرام آزاد! هوءُ ڊاڪٽر چوئٿرام جو ساٿي ڪم ڪندڙ هو ۽ پاڇي جيئان هن جي پٺيان هلندو هو.

هتي هند ۾ هو تمام سنئو ڪمپيئر هو. ڪنهن به شخص

لاءِ ڪنهن به موقعي لئي هو ڇپيندي سنڌي ۽ سنڌي هنديءَ
۾ ڳالهائي سگهندو هو. ٻنهي ٻولين ۾ ڪيس ڳالهائڻ جو هنر
ايندو هو ۽ ماڻهن جي ڳڻن کي پوري ۽ صحيح نموني ۾
پيش ڪري ايندو هو.

ساهت جي ڪيترن ۾ پڻ هن ڪم ڪيو هو. ساهت اڪاڊميءَ
پاران هن ”شڪنتلا“ ڪتاب ترجمو ڪيو هو. هن ”جهانسيءَ
جي راڻي“ ڪتاب لکيو هو ۽ ”ناري رتن“ ڪتاب ۾
مشهور نارين جون جيوتيون لکيون هيون. اهڙو شخص
هڪ ائڪسيڊنٽ ۾ بي موت مري ويو!

ليرت سپاڻي ”هندواسي“ ۽ ”هندستان“ جو ايڊيٽر هو.
هو سنڌي سپاهي ۽ سنڌي ڇپر وارو ماڻهو هو ان ڪري گهڻي
ڀاڱي اخلاقي مضمون لکندو هو. اخلاقي مضمونن ۾ پنهنجي
احساس سان ڪيترا ئي ناياب ڪوئيشنس وجهي مضمون
کي اثردار بڻائيندو هو.

ڪيترن ناون ليکڪن، شاعرن ۽ خاص ڪري نين
ليکڪائن سونهي موالچنداڻي، رتنا شهاڻي ۽ سماجڪ ڪم
ڪندڙ شانتي شهاڻي ۽ ڊاڪٽر ڊالي گوبندشاڻيءَ کي
اتساهت ڪندو رهندو هو. هن گهڻن ئي ماڻهن سان چڱا
پيار پريا ۽ موت ۾ اهي به ڪيس عزت بخشيندا هئا.

اُڏو موهن چاٻڙيا به اوچتو هليو ويو! هن کي سنڌي ۽
هندي سنسڪرتيءَ سان ايڏو لڳاءُ هو جو هو سودائي
بڻجي پڙدي پٺيان ٺهڪ ڏيندو هو، پڙدي اڳيان ڳائيندو
هو، شڪندو پاڻي جي اٽي ڪڍي شاگردن کي ٻيهڻ ۽ هلڻ
سيکاريندو هو، سنڌي ناچ جا اسٽيپس سيکارڻ لاءِ ڪنهن
راجستاني نرتيڪار کي وٺي ايندو هو، پروگرام پيش ڪرڻ
۾ مدد ڪرڻ لاءِ چرچگيت ڪان ٻالدرا ڳائين کهي ايندو هو،

ٻاجا، طبلا ۽ ڍولڪ ڪٽائي اچي پهچندو هو، ناٽڪ جي اداڪاري سيکارڻ ۾ چاهه وٺندو هو... مطلب ته پروگرام جي هر پهلوءَ کي سنڀالي وٺندو هو! ڪاليج جي شروعاتي سالن ۾ مان هن جي سهائتا سان ٽي سنڌي اسم پيش ڪرڻ ۾ ڪامياب ويندي هيس. اسان ٻنهي گڏجي ڪاليج جي اُتسوَن جي اسٽيج تي "مومل راڻو" ۽ "سورٺ" ٻيگهتون، "راڌا ڪرشڻ" ٻئلي، "سنڌي شادي" ۽ "نيجڙي" سنگيت ٻئليز، "لاڏلي" (گوبند مالهي) "ساوري ڪنوار" (ڪيرت) ناٽڪ ۽ ٻيا ڪيترا سنڌي اسم پيش ڪيا هئا.

ڀڳونتي ناواڻي لاڏا ڳائڻ کان انڪار ڪندي هئي، گهڻيئي دفعا مون ڪيس زور ڪيو هو ته فلاڻا مهنجا مائٽ آهن، تمام سٺا آهن توکي اُتي عزت ملندي پر هوءَ چوندي هئي ته "گهرن ۾ وڃي لاڏا ڳائڻ جو خيال مونکي وڻيئي ڪين ٿو."

پر ١٩٦٢ ۾ باندرا نئشنل ڪاليج ۾ "سنڌي شادي" ٻئلي پيش ڪرڻ وقت مون ڪيس وري زور ڀريو ته هن چيو "ڇڱو، مالهيءَ کان پڇان ٿي." مون به مالهيءَ کي چيو ۽ هن 'ها' ڪئي. ان ٻئلي ۾ مون "ساکيون" پڻ وڌيون ۽ سهڻين جي چاپيئيءَ وارو لاڏو پڻ شامل ڪيو. ساکين ۾ ڇوڪرو ۽ ڇوڪري هڪ ٻئي کي ڇيڙائين. اهو اسم وجهڻ مٿان ڇوڪري پاران مون ڳايو ۽ ڇوڪريءَ پاران ڀڳونتي! لاڏا به گڏجي ڳاياسين.

بس، پوءِ ته ڀڳونتيءَ پنهنجن پروگرامن ۾ لاڏا ڳائڻ ان طرح شروع ڪيا جو ڀڳونتي معنيٰ لاڏو ۽ لاڏو معنيٰ ڀڳونتي!

ان جو سبب اهو آهي ته لاڏو لوڪ-گيت آهي ۽ لوڪ-گيت عام ماڻهن جي دلين جي ڌڙڪڻ سان ملي

وڄندو آهي. اهي ڳاڻون مثلا "چانڊلي" جن ۾ لوڪ گيتن
جي طرز تي گيت پيش ڪيل آهن، سي تمام ڪامياب
ٿيون آهن. سنڌين ۽ ڀڳوانتي کي لاڏن ڳائيندڙ ڇوڪري خوب
داد ڏنو ۽ مٿس ٻلهار وڃڻ لڳا!

اڄين اسانجا ڳائڻا ٻه، هڪ ڪري هليا ويا!
ڀڳت گهنشيام، ماسٽر چندر، گوسوامي برهمانند، ڀڳوانتي
ناواڻي، جيٺو عالمچنداڻي، ٿلي جيسنداڻي، پرمانند ڪتري
۽ سي. لڪميچند!

ٽڙيل ۾ سنڌي ساهت سميلن هو. عادت موجب مان
سوال ٿي وڃي سمهي پيئي هيس. رات جو ٻي ٻجي روح
کي جهنجهوڙڻ جهڙي رڙ ٻڌم!

او.... او دل دلبر پيئي ڪري....

مان هيٺ لهي آيس. ڀڳت گهنشو ڇڏي ڳائي ڀڳت
وڃي رهيو هو. الا! اهو آواز منهنجي روح ۾ اڄ به
رڙندو آهي!

ماسٽر چندر به سرڳواس ٿي ويو! ماسٽر چندر کي سنڌ
۾ ٻڌو هو ۽ ڏٺو هو پر هن سان واقفيت هتي ممبئيءَ ۾ ٿي
جڏهين آل انڊيا ريڊيو تي اسين ٻئي آڊيشن ڪاميٽيءَ
تي هئاسين.

چندر جو گلو ۽ هو، جڻ هڪ تنبورو هو. هن جي
آواز ۾ سنڌ جي واريءَ جي هوڪ هئي، ان رڻ پٽ جي
واريا سي آواز ۾ سنڌي ديهاتيءَ جي دل جي، ڪيفيت
نهايت سهڻي نموني بيان ڪيل آهي. سنڌ ۾ جتي به،
چندر جو رڪارڊ وڄندو هو اتي ماڻهن جون ٽوليون فوني
جي چوگرد وٺي، ٻڌي ويٺيون هيون. زالون ۽ رني جي
ڪنڌ ڏاڍن جي وچ وجهي شخصن جي دريءَ پار مان

پيهي چندر جا راڳ ٻڌنديون هيون. چندر جو آواز ۽ ٺمريءَ راڳ! جڻ ٻئي هڪ ٻئي لاءِ جڙيل هئا!

جڏهن وقت ٿو لهارين
سهڻا اکيون کڻين ٿو
دل کي گهڻو وڻين ٿو!

دل نه چاهي ٿي سدا دلبر سان گڏجي مان گهمان
پر ڇا ڪريان منٺار سان گڏجي گهمڻ جي آ مزو.

مان ٿو چوان مران ٿو- هو ٿو چوي ڀلي مر
ڪهڙو نه محب منهنجو حاضر جواب آهي!

چندر جو راڳ ٺيس پر سليس سنڌيءَ ۾ آهي. ان راڳ ۾ ڪن رنگين ۽ مٺڙ گهڻين جو چٽر آهي، انهن مٺڙ گهڙين ۾ سنڌي ڳوٺاڻن جي دل قيد ٿيل آهي، اهي دليون زنانيون لوڙي مردانيون ٻئي آهن، اهي زالون ۽ مرد جوانيءَ جي ڏاڪي تي بيٺل آهن ۽ اها جواني ڪل چرچي ۽ مذاق جي ڪوڏي آهي.

ڳوسوامي برهمانند چندر جي صفا اٽڙ هو. چندر عام ۾ پيارو هو ۽ گوسوامي "تن نن تن نن" جي ڪان ۾ پنهنجو پاڻ کوهيندڙن جو دلارو هو. سنڌ ۾ وڏن گهرن جون ڇوڪريون ونانس ڪلاسيڪي راڳ ٻيا سر حسيني سکنديون هيون. هن جي شاگردياڻي جڏهين موهل جيڻان ورلاپ ڪندي ڳائيندي هئي:-

ڪيئن ڪريان ڪيڏانهن وڃان
مونکي سوڀو سمجهه نه ڏي
الا.... مونکي راهو سمجهه نه ڏي

تڏهن شاهه جي مومل جهڙي ٿي اُٿندي هئي.

ورهاڱي بعد گوسواميءَ جئپور وڃي وسائي ڇاڪاڻ ته جئپور جي راڄا ڪيس سنگيت ڪاليج جو پرنسپال ڪري رکيو. رٽائر ڪرڻ بعد هن ڏاڍو چاهيو ته بمبئيءَ ۾ ٽاڻو ڪري پنهنجي ڄاڻ جو فائدو نئين پيڙهيءَ کي ڏيان پر اسانجا ڏنڊ-ڙا-ڏڙ سنڌي آهن اوڏا! جواهر-رن جو ملهه اُهي سڃاڻن ئي ڪين! جئپور مان گوسواميءَ جو نياپو ڪٺي مان بمبئيءَ ۾ هڪ رڄ مڙس وٽ آئي هيس ته جواب ڏنائين "ترس، ڦلاڻي کان پڇان." نه پڇڻ وارو پڇي ۽ نه جواب ڏيڻ وارو جواب ڏي! گوسوامي ڏاڍو دل شڪستو ٿيو. ڪلاوان جي ڪلا جهنگل ۾ مور جيئان نچي نچي نچي ٿڪندي رهي. هُو جهان کان موڪلائي ويو ۽ سنڌي راڳ جو خزانو هن سان گڏ هليو ويو.

پڳوتي ناواڻي ۾ هلي وئي! دل ۾ پيئي جوان مان عمر ۾ وڏي ۽ پڳوتيءَ جي پيٽ ۾ گهڻي بيمار تڏهين به هوءَ هلي وئي ۽ مان ويٺي آهيان! اَٺي تون ڇو وئينءَ؟ پيا ته مانا ڪاٺي مٺي چڙهيا هئا، تون اڃا اُپ-ري اسانجي سر مٿان مس پهتينءَ ته هلي وئينءَ؟

ڪهڙا ون ڪهڙيون ملاقاتون ۽ صحبتون سارجن ۽ ڪهڙا ڪهڙا رسيلا ۽ روح رڇندا راڳ ياد ڪجن؟ ڪوي ۽ ڪلاوان، مٽر ۽ عزيز هليا ويا ته هاڻ ڪنهن سان ورهجي ۽ ناهه ڪجي؟ دل کــي سڪون بخشيندڙ گهڙ-ون هاڻ ڪٿان ملنديون. اهي اديب جي جڻ شهر هئا - بهت ڪندا هئا ته ياسندو هو جڻ گجگوڙون پيون ٿين! اهي جي رسيلي آواز وارا خزان ۾ نه بهار کي آڻي سگهندا هئا، اُنهن جي وڃڻ ڪري دنيا جڻ خالي پيئي لڳي. ڇا اُها ڪلهه

هتي ۽ ڇا هيءَ اڄ آهي؟ سرد آهه ڀري ڇوان ٿي:-

شينهن ڌاڙون ماريندا هئا
ٻادل گجندا هئا
مور ٽيون ڏينديون هيون
۽ هاٿي جهومندا هئا
۽
ماڻهو سمندر جي لهرن جيئان لهرائيندا هئا
سندن مک تي
اُتساهه انهن چمڪندو هو جيئن اُس ۾
واريءَ جا ڪڻا.

اڄ
لومڙ ۽ گدڙ آهن
سالڏا پنهنجا رنگ پيا بدلائين
ڪرڙلون بنا پڇ پيئون چرن پرن
سوُپيرڙيون پيئون سرڪن
۽ ڪتا پڇ پيا لوڏين.
رشوت، چاپلوسي،
خود غرضي ۽ اڻ ڄاڻائي
پيئون ڪن
ڪانءُ ... ... ڪانءُ ......
ٽُرٽ ...... ٽُرٽ ...... ٽُرٽ ......
ايمان، ذهن ۽ انصاف
منهن موڙ ۾ وڃهي
دُور دُور
بلڪل دُور وڃي ويٺا آهن

- ڀوپڻي

هاءِ اهي سنڌ ۽ پڙاڏا!

صبوح جو پوڻين اٺين بجي پنجواڻيءَ جو فون ايندو "پيڻا! تنهنجو ڀاءُ. رڪڙي ٻڌائڻ کهڙي وقت اچان؟"

محفل ۾ عزيز چوندو هو "اڙي! هي جاهل ڇا ڄاڻن هنن ڪلامن مان؟ اجايو وٺي پاڻي ولوڙن؟"

مشاعره جي پڄاڙيءَ ۾ صبا چوندو هو ڏس دادي! جيتري هي موٽي هڪ گل نه ٿا ڏين، مٿي منهنجي لاش تي گهٽيءَ گل چاڙهيندا!"

ني. ايم. آڏواڻي چوندو هو "ڏيءُ ڏيهن ۽ ڏين ٻه ڏين؟ اڙي جيڪي گهرن ٿا انهن سان جيڪر غوراب پرائي ڪين پوڙي ڇڏجي.

اهي پيارا پيارا ڇتا آواز وري ٻڌڻ لاءِ ملندا؟ اهي ٻادلن ۽ شيشهن جون گجگوڙون ۽ اهي ڏيا ۽ مٽيا جا صاحب جنهن ولائت ۾ ويا آهن - ڪاش منهنجو به اُت جلد ٿي وڃڻ ٿئي!

سنڌياس جي هاسٽل ۾ جيڪي منهنجا سرگرم ساٿي هئا تن ۾ سرگرم بزرگ هئا سنڌ ماڊل اسڪول جو پرنسپال ڌرمداس ڪشنچنداڻي، پروفيسر پوڄراج لساڳراڻي ۽ شري رام هنگوراڻي. ٿرڊ ڪلاس ۾ مسافري ڪندي ڌرمداس جهونا ڪانيندي سڄي رات پٽين واري ٽنمچ تي گذاريندو هو. هو پترا يا ٻوڪ ليٽس ڇپائڻ لاءِ پئسا ڏيندو هو. پر ٽڪيٽ ڪليڪٽر کي ڏهه رپيا رشوت ڏيئي سمهڻ لاءِ برٿ وٺڻ لاءِ تيار نه ٿيندو هو.

انهن مان ٻهراڻ شري رام هنگوراڻي سرڳواس ٿي ويو. اکل ڀارت سنڌي ٻولي ساهت سڀا وارن جو ڪم، هن جي فورٽ واري آفيس ۾ هلائيندا هئاسين "بلٽز" اخبار جي آفيس جي ويجهو هنگوراڻيءَ جي آفيس ۾ اسان سالن جا سال ڪم ڪيو. هنگوراڻي جا پنهنجيءَ آفيس

جي ڪلارڪن کي اسٽينڊنگ آرڊر هوندا هئا جنهن ڪري ٽائيپسٽ ۽ سائڪلواسٽائيل ڪندڙ ڪلارڪ انهن جي چڱي مدد ڪندا هئا.

وڏيءَ جو وڏان عجيب آهي. پروفيسر ناگراڻي کاڌي جا عجيب نيم پالن ڪندو هو. هڪ ڏينهن لاءِ ورت رکڻ، ٻئي ڏينهن صرف لسي پيئڻ، ٽئين ڏينهن ميوو کائڻ، چوٿين ڏينهن سڄي ڏينهن ۾ ٻڌل ماڻيون کائڻ ۽ ماني کائي ٻه ٽي گلاس کير پيئڻ! ان طرح جي سنڀال ڪندڙ شخص به هليو ويو!

ڌرمداس پڻ کاڌي جي گهڻي پرهيز ڪندو هو. هميشه سڄي ڏينهن ۾ رڌل کاڌو کائيندو هو. برهم چريه پالڻ جي نيم جي پختائيءَ سان پالن ڪندو هو. پر پنهنجي پاٽيءَ جي دوکي ڪري شاڪ وچان ڪيس پڇاڙيءَ جا ڪي سال اڌرنگ اچي ٿيو هو! عجب جي ڳالهه اها آهي ته اِڪيش ڪشتريه نالي جنهن پاٽيءَ کي هن پڇيو ٿي ڪين ۽ جو گهٽ پڙهڻ ڪري مالي طرح پورو سارو هو تنهن ئي بيماريءَ ۾ سندس خوب شيوا ڪئي! ڀڳونتي ناواڻي، پروفيسر رام پنجواڻي ۽ سي. لڪميچند دل ٻيهي وڃڻ ڪري ويا. ٺاڪرام آزاد ۽ موهن چاپڙيا ٻئي حادثن ڪري گذر ڪري ويا! پروفيسر ناگراڻي ۽ ڌرمداس جهڙا سادي جيون ۽ پرهيز ڪندڙ به بيمار پيا ۽ گذر ڪري ويا! ۽ ڪشنچند شهاڻيءَ جهڙو داناءُ پرش پڻ هليو ويو. ڪشنچند لکين رپيا دان ڪندو هو پر پاڻ اڏمبر رهت تمام ساديءَ واري زندگي گذاريندو هو.

ڌرمداس ڪشتريه ۽ ڪشنچند شهاڻي جي پڇاڙي ڏسي ڪرم جي فلاسافيءَ ۾ وشواس رکڻو ٿو پوي! ٻئي چڱا ڪم ڪندڙ ۽ پوتر جيون گذاريندڙ شخص هئا پوءِ انهن

بيماريءَ ۾ ايترا سال ڇو گذاريا؟ ٻنهي تمام گهڻو ڀوڳيو، تمام گهڻي جسماني تڪليف ڏٺي!

ڪرم جي ٻه معنيٰ آهي. ڪرم معنيٰ ڪم ۽ ڪرم معنيٰ نصيب. فيلسوفيءَ موجب اسانجي ڪمن مان ئي اسانجو نصيب ٺهي ٿو. انڪري گوتم ٻڌ پنهنجيءَ سکيا ۾ ان ڳالهه تي زور ڏنو ته سٺا ڪم ڪريو. ٻڌ ڌرم ۾ "ڪرم چڪر" تي زور ڏنل آهي. پر گيتا ۾ چيل آهي ڪم ضرور ڪريو پر ڪم جي ڦل جي اڇا نه رکو ڇاڪاڻ ته ڦل اوهان کي ٻڌڻ جي زنجير ۾ ٻڌندو. سٺن ڪمن جي زنجير سمجهو ته سوني زنجير آهي ۽ برن ڪمن جي ڪٽيل لوهه جي زنجير!

ڪم گهڻن ئي نمونن جا ٿين ٿا. جيڪي هلڪا برا ڪم ٿين تن جو ڦل تمام هلڪي نموني ڀوڳڻو پوندو آهي پر تيور ڪرم يعني تکن، گهرن يا وڏن ڪمن جو اجورو وڏو ملندو آهي. مثلا ڏهه ورهيا چوري ڪجن يا ڪنهن کي دان ڪجن ته ڦل هلڪو ئي ملندو. مگر ڪنهن جو خون ڪجي يا ڪنهن غريب کي ڇنو ڏجي ته انجو ڦل تمام سٺو ملندو. هلڪي ڏوهه، جو اجورو ٻئي جنم ۾ معاف به ٿي سگهي ٿو يا اهڙي قسم جي ڦل کي پنهنجي سٺن ڪمن سان ٻئي جنم ۾ ٽاري به سگهجي ٿو. مگر تيور ڪمن جو اجورو گهٽ ٿي سگهي ٿو. سنتن جي ڪرپا سان مگر صفا معاف نه ٿو ٿي سگهي. نصيب کي پرارٻڌ ٿو چئجي. ان لفظ جي معنيٰ ئي آهي اڳ ۾ ئي حاصل ڪيل. سنچت ڪرم جو مطلب آهي گڏ ٿيل يا ڪٺو ٿيل نصيب. گهڻن جنمن جو ڪٺو ٿيل ڦل ٻڻ ٿئي ٿو. نام جپڻ سان ۽ سنتن جو سنگ ڪرڻ سان ٻنهي قسمن جي ڪرمن کي يعني نصيب کي

بدلائي سگهون ٿا.

ڪم جو حساب ڪڏهين جلد ئي ملي وڃي ٿو. چاڪاڻ ته جيئن ميوو پچي راس ٿيندو آهي ته ڪري پوندو آهي تيئن ڪم جو ڦل هڪڙي ئي جنم ۾ ملي سگهي ٿو. جيئن راڄا دشرٿ جوانيءَ ۾ شروڻ ڪمار کي ماري ڇڏيو ته پيريءَ ۾ ڪيس پنهنجي پياري پٽ کان وڇڙڻو پيو! هڪڙي ئي جنم ۾ سندس ڪرم جو ڦل راس ٿي ويو!

ائين سنڌ اڏيندڙ پائي پرتاب ڪرڻ جهڙو داني هو مگر ڪيس اهنڪار هو، انڪري ئي هو پڇاڙيءَ ۾ سکي جيون ماڻي نه سگهيو. ڪشيچند شاهاڻي به نيڪ ۽ داني پرش هو مگر هو من جو اٿرو سرل هو، جو ٻلديو گاجرا جهڙي چئيس اُن تي اعتبار ڪري ويهندو هو. گهڻيئي ماڻهو وٽس وڃي ڪيس ٻين خلاف ڀڪائيندا هئا.

هڪ ته هو تمام رڌل رهندو هو ۽ ٻيو ته هو تمام سرل هردي وارو هو انڪري غلط شخص جي ڳالهه ۾ پئندو هو. هونئن هو دکين، ابهاڻن ۽ لاچارن جي بيحد گهڻي شيوا ڪندو هو ۽ گمنام ٽڪي ئي ڏيندو هو. ٽاٽا هاسپيٽل جي انچارج ڊاڪٽر جساوالا کي لکين رپيا ڏنائين، جسلوڪ ۾ مفت علاج لاءِ ڪئين بستر ڏنائين، وڌون لاءِ ٻيا گهر ٺهرايائين، ٿوري پگهار وارن لاءِ گهر، شاديءَ لاءِ تيار ٿيندڙ جوڙن لاءِ گهر ۽ پنڇات وارن گهرن لاءِ جهجهو دان ڏنائين ۽ هٿ ڦهلائي گهرندڙن کي ڪڏهين نه ڪين موٽائيندو هو. هن لوناوالا ۾ هاليڊي هوم ٺهرايو، مرين ڊرائيو تي سوين سيمينٽ جا بينچ رکيا، هردوار ۾ رستن تي اهڙا بينچ رکايا، گانڌيڌام ۾ غريبن کي ماهوار اناج ۽ ٻيون شيون ڏيڻ لاءِ دائمي طرح جو بندوبست ڪيو. ان طرح انيڪ قسمن

جا هن چڱا ڪم ڪيا هئا.

هن جي پيٽ ۾ شري هوتچند آڏواڻيءَ تمام خوشنصيب هو. جهجهو ناڻو ڪمايائين، تمام گهڻا عهدا ماڻيائين ۽ تمام گهڻو نالو ۽ جس حاصل ڪيائين. اهڙي ڪائي دنيوي چيز نه هئي جا هنکي حاصل نه هئي. اهڙي ڪابه سڦلتا نه هئي جا هنکي نه ملي. هو تمام سڦل قانوندان، تمام سڦل تعليم دان، تمام سڦل قانوني صلاحڪار، تمام سڦل دان ڏيندڙ ٽرسٽن جو سنڀاليندڙ، گهڻن ئي سنسٿائن جو چيئرمن، اليڪ ميٽنگن ۽ محفلن جو مور هو.

هن سنتن جو سنگ ڪيو هو. دادا ٽي.ايل. واسواڻي توڙي دادا جشن واسواڻيءَ ۾ سندس اٽل شرڌا هئي. هن سنتن جي سيوا ڪئي هئي، شايد انڪري ئي هن پڇاڙيءَ ۾ ڪابه تڪليف نه ڏٺي. هو اهڙو ڪارڻ شيل هو جو رات جو دير تائين ڪم ڪندو رهيو ۽ پوءِ ٿوريءَ دير ۾ ئي وڃي پرم ڌام پهتو! هو اهڙو ڀاڳوان هو جو انت ٽيڪ کان اڳ لڳاتار ٽي ڏينهن لوناوالا ۾ دادا جشن جي صحبت ۾ رهيو. اهڙو سڀاڳو موت نصيب وارن کي ملندو آهي!

سي. لڪميچند سنگيت جو ڄاڻو هو. هن ڪيترن ئي سنگيت پرڌان اسمن ۾ ميوزڪ ڊائريڪٽر ٿي ڪم ڪيو هو. منهنجو ساڻس سمپرڪ ويجهڙائيءَ ۾ ئي ان وقت ٿيو جڏهن اسان گڏجي سنڌي ڏڻن تي هڪ سنگيت ناٽڪ تيار ڪيو هو. سانده هڪ مهنو اسين روزانو ٻه چار ڪلاڪ گڏجي ان ناٽڪ جا راڳ تيار ڪندا هئاسين. انهن راڳن جا شعر ايم. ڪمل لکيا هئا پر جيئن ته ايم. ڪمل کي سنڌي ڏڻن ملهائڻ جي ريتن رسمن يا سنڌي ٻارن - زالن جي راندين ڪرڻ وارن نمونن جي ڄاڻ نه هئي، مان کيس شعر جوڙڻ

وارو مال ڏيندي هيس ۽ سي. لکميچند اُن شعر کي سنگيت جا سر ۽ لئه ڏيندو هو. مون محسوس ڪيو ته لکميچند جيترو نه سنگيت جو ڄاڻو آهي اوترو ئي هوُ شبدن وارو آهي. لفظن جي جڳهه مٽائي يا ڪين نئون وڌو ڪري هوُ تمام مٺو راڳ ٺاهيندو هو. اهڙا ٺٺلي تيار ٿيڻ ۽ پيش ٿيڻ بعد ڪي سال گذري ويا مگر هو نيم سان مون کي ڏڻ وار تي ڪارڊ موڪلڻ ڪڏهين به نه ڀلجندو هو. هن جي هلي وڃڻ سان سنڌي سانسڪرتڪ سنسار ۾ هڪ وڏو خال ٿي ويو آهي!

ڪارگر ڪم ڪندڙ شخص جي هلي وڃڻ سان خال رهي ٿو. اسين هن جا ڪم ياد ڪريون ٿا. پر هن جي هلي وڃڻ تي افسوس ڪريون ٿا. پر انهن مان جيڪي سڀڪجهه ماڻي چوري هلن ٿا انهن جي موت کي سڀاويڪ ڄاڻي ايترو روئڻ پٽڪو نه ٿا ڪريون. اسان کي معلوم آهي ته هن دنيا ۾ ڪو به شخص قبو اڏائي نه ٿو وهي. هرڪنهن کي پنهنجو تمبوُ اکوڙي هتان لڏي وڃڻو آهي.

پر جيڪڏهين ڪو اڻ مندائتو موت ٿئي ٿو ته اسانجي دل کي ڏڏڪو رسي ٿو. تنهن ۾ جيڪڏهين پنهنجي ڪٽنب جو پالي ائين ننڍي ئي گذاري وڃي ته اسانجو من هاهاڪار ڪري ٿو.

تازو مي مهني ۾ راجيو گانڌيءَ جي هتيا ڪئي وئي. ڪانگريس ڌر سان منهنجو اينهن ڪينهي. ان ڌر ديش جو ورهاڱو ڪيو ۽ اسان سنڌين کان پنهنجي جنم ڀومي کسي. ان ڌر ووٽن حاصل ڪرڻ لاءِ پارٽ جي گهٽائيءَ واري جاتيءَ، هندو جاتيءَ سان هرموڙ تي بي انصافيون ڪيون.

پر شخصي طرح اسان مان هرڪو انسانيت جي ناتي انهن محسوس ضرور ڪندو ته راجيو گانڌيءَ جي هٿيا ٿيڻ نه ڪپندي هئي. هُو عمر ۾ ننڍو، هڪ ننڍي نيٽيءَ جو پتي، اسرندڙ ٻارن جو پتا، هڪ سچو انسان، سٺو وهنوار ڪندڙ شخص ۽ پنهنجي ملڪ جو شان وڌائڻ جي ڪوشش ڪندڙ ماڻهو هو. ديش کي هر ڪيتر ۾ اڳتي وڌائڻ لاءِ هن پنهنجين اکين ۾ سپنا سڄايا هئا. اهڙي شخص کي هيئن اوچتو مارڻ تمام غلط ڪم آهي.

ان ئي مهني ۾ منهنجي مِتر موتيلال جوتواڻيءَ جو جوان پٽ ديپڪ گذاري ويو. ان موت تي دک ضرور ٿيو پر انسان ائين ٻڌل آهي جو پنهنجي گهر ۾ ٿيل موت تي ئي سندس دل ۾ ٻاهه ٻري ٿي. منهنجي ڀاءُ موتيءَ جي ڌيءُ سشما جڏهن ڪار جي حادثي ۾ اوچتو گذاري وئي تڏهن دل اندر اڳئي ڀڪ ڀڪ ڪري ٻرڻ لڳي! دردناڪ خبر ٻڌائڻ وقت منهنجي ڀاءُ جو هوش ئي هلي ويو. هن جو آواز ئي ڦري ويو هو. ان ڪري جڏهن صبوح سويل سينگاپور مان فون ڪيائين تڏهن اسين نه سندس آواز پيا سڃاڻون نه سندس چوڻ جو مطلب پيا سمجهون!

سشما هڪ تمام تيز ٻڌيءَ واري نينگر، اهڙي جهڙي تمام سندر استري، ذهين ۽ ڏانوان پڻ حاصل ڪندڙ تمام ڀاڳوان پتني، ۽ تمام ننڍڙي ٻالڪ جي ماتا هئي - جڏهن سندس اچانڪ مرتيو ٿيو. مون ڪيس ڇمندو، رڙهيون پائي مشڪندو، مستي ڪري ڊوڙندو ۽ ننڍي مان وڏو ٿي هڪ مهڪندڙ، ٽڙندڙ ۽ کلندڙ گل ٿيندو ڏٺو هو! هاڻوڪي زماني جي تمام فيشنيبل ڇوڪري منهنجي جهولي ڪپڙن ۾ کلندي هئي پر سندس کل اهڙي مٺي

هوندي هئي جو پانڌيو هو جڻ سونو جهنجهٽو پيو وڃي! وڏي ٿي وئي تڏهين به سندس جهنجهٽي جهڙي اها ڪل ساڳي ئي هئي! اڄ هاڻي ته ١٩٨٣ع ۾ اسين سڀ سندس شاديءَ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ سينگاپور ويا هئاسين! اڄ هاڻي ئي هوءَ اڪيهين سال گهومت کي ساڻ ڪري هندستان ۾ تاجمحل ڏسڻ لاءِ آيل هئي! ان وقت چائنا - گارڊن ريسٽارنٽ جي ويٽرس کي انگريزي، هندستاني ۽ چائنيز ٻولين ۾ ڳالهائي وائڙو ڪري ڇڏيو هئائين!

هوءَ اسپين، لنگاس، جرمني ۽ سينگاپور جي باغن وارن بنگلن جي مالڪڻ هئي، اڇي ۾ اڇن ڪپڙن ۽ مٽين جي شوقين هئي، ڊانس ۽ راڳ واري شوق لاءِ راتيون جاڳڻ واري چست ۽ ڦرت ڇوڪري هئي؛ زندگيءَ جي رسيلي ڳيپ سان لبالب ڀريل هڪ سندر ناري پڇڙ تاري وانگر زوردار نموني ۾ چمڪي اوچتو گم ٿي وئي!

زندگيءَ جي پڇاڙي موت آهي. پر موت آخر آهي ڇا؟ الائي ڪٿان ٿا اچون ۽ الائي ڪيڏانهن ٿا وڃون؟ نه ڪجهه ڪٿي ٿا اچون ۽ نه ڪجهه ڪٿي ٿا وڃون؟ ڏسندي ڏسندي ڪيئن آيا آهن ۽ ڪيئن ويا آهن! حسين چهرا، روشن دماغ، ڪروڙن جا مالڪ، سنت ۽ فقير، پير ۽ پيغمبر، اوتار ۽ اولياءَ سڀ هاي ٿا وڃن!

هيءَ ڪهڙي شروعات آهي ۽ ڪهڙو انت؟ هيءَ ڪهڙو ملڻ آهي ۽ ڪهڙو وڇوڙو؟ هيءَ ڪهڙي مسافري آهي جنهن ۾ ماڻهوءَ کي ان منزل تي پهچايو ٿو وڃي جتان هن جي ڪابه خبر نه ٿي اچي؟ آتما امر آهي پر اسين ڪيس ڏسي ڇو نه سگهون؟ آتما پرماتما جيئان ئي اڳم ۽ ادرشيه ڇو آهي؟ شرير نشٽ آهي، اهو ڄاڻي اسين ان کي جلائي ٿا

ڇڏيون، مگر آتما اَنشٽ آهي اُن جي خبر ڪيئن پوي؟
ڀلا جڏهين مايا مان ٺهيل شرير جا پنج تتون موت بعد وڃي ٽا سرشٽيءَ جي پنجن تتون سان ملن تڏهين آتما جا پرماتما جو اَنش ٿي آهي، اُها ڇو نه ٿي خود به خود پرماتما سان ملي؟ اسانکي اُئين ٿيڻ لاءِ شرير هوندي اَندرو پڻ ڇو ٿو ڪرڻو پوي؟

سنسار ۾ اسان کي انيڪ قسمن جا ڏک ڇو ٿا سهڻا پون؟ جنم به ڏک، ته مرڻ به ڏک، بيماري به ڏک ته وڇوڙو به ڏک، غريبي به ڏک، ناڪامايي به ڏک، دشمني به ڏک ته بي قدرائي به ڏک! آخر اسانکي ڏکها، بدرا، وڏا ننڍا اَتترا ڏک ڇو ٿا سهڻا پون؟

ڀلا هيءُ به ڪو انصاف آهي؟ زندگي ڏني اوچتو اسان کان کسي ٿي وٺجي ته اسين ڪا دانهن ڪُوڪ به ڪري نه ٿا سگهون؟ موت اهڙو قهر ڀاهي ته به اسانکي فرياد ڪرڻو ناهي! ڀلا هيءُ ڪهڙو نيم آهي قدرت جو!

ورق سورهون

اڪيلي اگربتي

دل ٿي چاهيان هجي پل رات
ڇهرو پر صبح وارو رک

- ايم ڪمل

مون پنهنجي آتم ڪهاڻي لکڻ ۱۹۷۸ ۾ شروع ڪئي جا ۱۹۸۰ ۾ ڇپي. ان وقت اڇا آدمين ۾ ديد هو ۽ پر مان سمجهان ٿي جيئن جيئن وقت گذرندو ٿو وڃي تيئن ڏسان ٿي ماڻهن ڪان ماڻهپڻو ٿي موڪلائيندو ٿو وڃي!

ننڍي هوندي ڪان ٿي مونکي تلخ ۽ مشڪل حالتن جو مقابلو ڪرڻو پيو آهي. ان ڪري منهنجي زندگي ائين بڻجي ويئي آهي جو مان مشڪلات ڏسي روئان يا پڇان ڪين پر همت ڪني ڪري ان جو مقابلو ڪرڻ جو جتن ڪريان.

منهنجي ان عادت ڪري منهنجي گهر جا ڀاتي مون کي بردبار ڪري ليکيندا ۽ سمجهندا آهن. پر بردباري جو مطلب احساس - هيڻتا ته نه آهي نه؟

منهنجا ڀائر ۽ ڀيڻ مونکي جهجهو پيار ۽ عزت ڏيندا آهن پر جتي اهي هرهڪ ڳالهه ۽ وهنوار ۾ اهو خيال ضرور رکندا آهن ته اهڙي ڪا ڳالهه يا وهنوار نه ڪريون جنهن

ڪري گهر جي هن ٻاهر ٻاتيءَ کي ڏڪ ڏئي، ٽئي اهي مون
بابت ائين سوچيندا ئي نه آهن! ڇڻ مان ڏڪ - پروف يا
سور - پروف آهيان! ڪڏهن ڪي به ٿوري ڪا ٻڌائي تڪليف
هجي نه، سڀ ٻاتي هنجو گهڻو ڌيان رکندا آهن، ڪير
ڪڏهن به ڳالهه ۾ منجهيل هجي نه ان کي پڻ ڪافي مدد
ڪندا آهن پر مونکي ان مدد واري خيال جي دائره ۾
آڻيندا ئي نا هن!

ان جو هڪ سبب اهو آهي ته مان سور ڪري واڪا
ڪرڻ بدران ان کي سهڻ جو ٻتن ڪندي آهيان ۽ مشڪلات
وقت پنهنجي مدد پاڻ ئي ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي آهيان.
ٻي ڳالهه ته مڙس يا ٻار نه هڻڻ ڪري مان تڪليف جو وڌاءُ
پڻ بلڪل ڪين ڪندي آهيان.

ٻيا جن ۾ زال هجي تـه سور جو ٻـه وڌاءُ ڪري ۽
مونجهاري کي به ٻڌو ويڪرو ڪري ٻڌائي. انڪري هنکي
همدردي ۽ مدد جهجهي ملندي آهي.

هـرڪو مـڙس پنهنجي زال جي پـاسـي ۾ ئي ٿي
ٻيهندو آهي ۽ هرڪو ٻار پنهنجيءَ ماءُ جو ئي پاسو ڪٽيندو
آهي. زال پوءِ چاهي هوءَ غلط هجي يا صحي پنهنجي دل
جو حال ٻار يا مڙس کي وڌائي گهٽائي ٻڌائيندي آهي ۽
اهي هنجو ڳالهائڻ يا چوڻ ئي سچ سمجهندا آهن. ائين
ٿئي ٿو ڇاڪاڻ ته ائين ٿيڻ سياوڪ آهي. ائين نه ٿئي
نه پوءِ ته غير قدرتي ڳالهه ٿي. نه؟

پر ائين ٿيڻ سان مان بلڪل اڪيلي رهجي ويندي آهيان!

مان به زال آهيان پر مونکي پنهنجي گرهستي دنيا
ڪينهي. گرهست ۾ زال کي ور وڪڙ ڏيئي ڳالهه ٻڌائڻي
پوندي آهي، مڙس جو پيار همت ڪرڻ لاءِ نخرا ڪرڻا پوندا

آهن، ذري ۽ ڳالهه تي به ڳوڙها نين- سڏڪا، وهائڻي پوندي آهي، چهري جا هاو ڀاو بدلائڻا پوندا آهن، رسڻ جي راند ۽ پرچائڻ جو طريقو سکڻو پوندو آهي، مڙس جو غصو ڏٺو پوندو آهي، هن جي موڊ ۽ راڪ مان واقف ٿيڻو پوندو آهي، ٻار سان صبر ڪارڻو آهي، مڙس ۽ ٻار جي شيوا لڳن سان ڪرڻي پوندي آهي. سمجهو ۽ دماغي زال جي ڀيٽ ۾ اٽڪڙهيل ۽ وهنواري زال اهن ڳالهين ۾ گهڻي هوشيار ٿيندي آهي. ڪنواريءَ جي ڀيٽ ۾ پوٽيل ۽ ٻار ٻڌا زال کان ٻار واريءَ کي اهي هنر وڌيڪ ايندا آهن.

زال جو بچاءُ ڪرڻ، هن جو خيال رکڻ ۽ هن کي مدد ڪرڻ، پرش جي هستيءَ جو هڪ انگ آهي. ان ڪري ئي زالون ٻاٽڪي ويچاري، ۽ بيوس ڏيکاري، پرش جي همدردي ۽ قياس هٿ ڪري پنهنجو مطلب سڌو ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿينديون آهن.

پر مان اها اداڪاري ڇا لاءِ ڪريان؟ پر انهن ۽ پنهنجن مخصوص حالتن مان گهڻن ئي زالاين هٿيارن کان واقف آهيان. ان ڪري مونکي ڏکڻي دل واري يا نفيس من ۽ تن واري زال ڪري ڪير ليکيندو ئي ڪينهي.

پر منهنجو مطلب اهو ٿورو ئي آهي ته مونکي ڏک ٿيندو ئي نه آهي؟ حقيقت ۾ مونکي ٻاڻ تمام گهڻو ڏک ٿيندو آهي، پر حالتن کي ڏسي هر وقت ۽ هر حالت ۾ ڏک جويڪ پي ويندي آهي ۽ پنهنجا ڳوڙها اهڙيءَ ريت اندر وجهي ڇڏيندي آهيان جو منهنجي دل سڄي جي سڄي آلي ٿي پوندي آهي.

گهر کان ٻاهر منهنجي دنيا ۾ ايڪ انسان آهن. حيدرآباد جا پاڙيواڙا، اسڪول ۽ ڪلاس ۾ گڏ پڙهندڙ،

حيدرآباد جي ڪندنمل گرلس جون ماسترياڻيون، پنهنجا
مٽ مائٽ، هتي هندستان ۾ سنڌ ماڊل اسڪول جون
شاگردياڻيون ۽ ماسترياڻيون، نئشنل ڪاليج جا شاگرد ۽
پروفيسر، ڪي. سي. ڪاليج ۽ ايڇ. آر. ڪاليج جا شاگرد
۽ ماستر، ليکڪ ۽ شاعر دوست ۽ وهنواري سنسار جا ٻيا
بـه گهڻا سڃاڻپ وارا. مان هزارن ماڻهن جي لهه وچڙ ۾
آهيان. ليڪن ماڻهن سان واقفيت اٿم پر پوءِ به مان اڪيلي
آهيان. والدر لاءِ نه ڪنهن کي پاڻ وٽ گهرايان ٿي نه ڪنهن
وٽ وڃان، ڪم نه ڪنهن کان وٺان ۽ نه ڪنهن جو ڪم ڪرڻ
لاءِ ٻڌل رکان پاڻ کي! ڪنهن به مٽر جو کهڙي به قسم جو
احسان نه مون ڪڏهين ڪيو آهي ۽ نه ڪنديس. پنهنجي
دل جي واجهه مان ڪنهن کي اڇڻ ڏيان ٿي ڪين. دکي
دل جي زخمن مٿان مرڪ ۽ ٽهڪ جو مرهم لڳائڻ جو فن
مونکي بخوبي ايندو آهي ۽ انهن ئي دنيا ۾ هلندي آهيان.
پر اڪيلي رهڻ وڻي آهيان، ان جو مطلب اهو ڪينهي
ته مون شادي نه ڪري پڇتايو آهي. بلڪل نه.

شادي نه ڪري مون زندگي نهايت ئي مزي ۾ گذاري
آهي. نه ڪنهن جي حڪومت ۽ نه ڪنهن جو حڪم! بس
پنهنجي مرضي سان ٿي جيڪي وڻيم سو ڪريان ۽ جيڪي
نه وڻيم سو نه ڪريان.

عورت شادي ڇو ڪري ڪندي آهي. هڪ ته
ڪيس گذران جو پڪو آسرو ملندو آهي. ٻيو ته ڪيس
گرهستي هلائڻ جو اڌڪار ملندو آهي ۽ ٽيون ته هن کي
پنهنجي ممتا ڪنهن مٿان هارڻ جو وجهه ملندو آهي.
گذران جو مسئلو مون اڳيان اٿيو ٿي ڪين ڇاڪاڻ ته ننڍي
کان ٻڍاپي تائين ڪم ڪري ڪمايو هيم. پنهنجي ماءُ

جي گهر مونکي گهر گرهستي هلائڻ جو اڌڪار پڻ ملي ويو
هو ۽ چوٿون نه مون شادي ابرار نه ڪئي آهي پر اولو ۽
ڏنو ڪٽي گنگا ڪناري هردوار ۾ وهنل نه آهيان. ڀائرن ۽
ڀينرن جي ٻارن مٿان پنهنجي همدردي روُپي سنيهه سان
ڀرپال ڪئونڙي ڪي مان انهن مٿان هاري سگهان ٿي. لولي
ڏيڻ، راند ڪا وني اچڻ، سا ٿن راندين ڪرڻ يا مستي
ڪرڻ وغيره مان ڪري سگهي آهيان. اُتيءَ ڪٿي ڀينسي
جي مدد ڪرڻ لاء يا اوچتي مصيبت ڪي منهن ڏيڻ لاء
منهنجا صدورا ڀائر وننا آهن. موتي ۽ نارائڻ جهڙا ڀائر
نصيبن وارن کي ئي ملندا آهن.

ڪيترا ليکڪ - مرد ائين سمجهندا آهن ته، جيئن ۽
جهڙي مرد کي جنس جي بک ستائي ٿي ائين ۽ تهڙي زال
کي پڻ ستائيندي هوندي. پر ائين سمجهڻ غلط آهي.
سنسڪار، عادت، خيال ۽ ماحول ولائتي زال کي ٻئي ساٿي
يا ڀاڪڙي ۾ ڀليندا آهن مگر هندستاني زال جي حالت ۽
ويچار ولائتي زال جهڙا ڪا ٿين. سچ ۽ سمجهو گهرن جون
هندستاني زالون جنس جي بک وهيڻون ڪين ٿينديون
آهن. ها - پرٽيل زال پنهنجي مڙس کي سکڄه ڪولي نه
چوندي آهي چاڪاڻ ته هندستاني سڀيتا ۽ ماحول ۾ زال
پنهنجي مڙس جي خوشي ۽ سنتشٽي چاهيندي آهي.

گهڻن مردن کي زال جي هوشياري ڀاءِ نه پوندي آهي.
جڏهن مان انهن جي 'ها' ۾ 'ها' ملائڻ کان انڪائي وڃڻ ۾
ڪامياب ٿيندي آهيان تڏهن مونکي أهي "هوشيار"
اهڙيءَ طرح سڏيندا آهن جو ان لفظ جو مطلب چالباز يا
حرفتباز ئي هوندو آهي.

ليکڪ - نقاد ۽ ٻين ليکڪائن مان ڪنهن جي ۾ لکڻي

تي نقطچيني لاءِ ڪندا آهن. نقادن مان ڪوئي استري-
ليکڪائن تي قلم کڻندو آهي ته صرف ساراهه ڪري
ڳيتون ٿي ڏيندو ويندو آهي. نقاد خوشامد ڪن يا ٺپ
وڇان ساراهه ڪن ته پوءِ آهي نقاد ڪيئن ٿيا؟ ڪنهن
ڇپيو "سنڌريءَ جي اکڙين جي اوک ڏوک ڪئي ته آئم
جيئري لاءِ جن تي لڳندو پر مٿي پڙهڻ پوت پٽجي پيو
ڪندو!" "ڪلا؟ هوءَ اهڙي ته ڏکڻي آهي جو روئي
ڏيندي! هنجو مولي به نهايت دکي ٿيندو."

هي آهن نقادن جا ماپا!

باقي منهنجين رچنائن تي وت ڪرڻ جي انهن کي
ڪلي اختياري آهي.

انصاف جي اميد اڄ ڪهڙي ڪيتر مان ڪري سگهجي ٿي؟

اڄ ڪوڙ مست ٿي پيو گهمي ۽ سچ کي اڌرنگ جو
مرض وڪوڙي ويو آهي. ايماندار جي خوشيءَ کي اڄ
ڏينهن ڏٺي جو ڌاڙو هنيو ٿو وڃي ۽ سچائيءَ جو پوسٽ پند
ڪري ان کي گهٽيو ٿو وڃي.

مهاراشٽرا سنڌي اڪادميءَ پاران هڪ بزرگ ساهتڪار
کي سنڌي ساهت ۾ اضافو آڻڻ ڪري انعام مليو. (اضافو
لفظ جي معنيٰ به سيڪريٽري ۽ جج پنهنجي ٿي مقرر ڪندا
آهن) پاڻي، مچيوسين ته هن جو يوگدان ساهت ۾ جهجهو
آهي يا تمام مائيدار آهي.

پر عجب جي ڳالهه اها آهي ته ان ساڳئي شخص کي
وري ٻئي سال سندس هڪ ڪتاب لاءِ انعام مليو! ڇا
"يوگدان" کان اهو هڪ ڪتاب الڳ ٿي ويو هو يا ڪتابن
جي پڙهه مان ڪري پيو هو جنهن کي ججن جي تيز نظر
ٻئي سال ڏسي ورتو؟

ٻڌڻ ۾ ٿو اچي تہ ليکڪ جو اهو ڪتاب سنڌ ۾ ئي ڇپيو هو. هاڻي نيم انوسار ان ڪتاب کي ئي انعام ملي پئي سگهيو جو ٽن سالن اندر ڇپيل هجي. اهو سنڌ ۾ ڇپيل جهونو ڪتاب هتي وري ڇپايو ويو هو، ائين چون ٿا. پر ججن کي ضرور بہ ضرور هڪ ترجمان کي انعام ڏيڻو هو ۽ ان ڪري هن ليکڪ جو ووٽ کپندو هو. تنهن ڪري هن ليکڪ کان ڏهن هزارن ۾ ووٽ خريد ڪري ورتو! هاڻي ٻڌايو تہ هن خريد فروخت کي ڪهڙو نالو ڏيون؟ هيءَ آهي اُها ساهتڪ دنيا جنهن لاءِ اسين مري مٽجي وڃون؟

رام پنهنجي هڪ دوست موهن کي پئسا (پنجاهہ هزار) اُڌارا ڏنا. ڪجهہ وقت کانپوءِ واپس گهريائين تہ موهن اکيون ڏيکارڻ لڳس. رام پنهنجي دوست گلاب سان ڳالهہ ڪئي پر موهن گلاب کي چيو تہ پاڻ منهنجو هڪ لک، رام وٽ آهي! جڏهين رام موهن کي ورجايو تہ چيس تہ ”تہ پوءِ تون مون کان پئسا واپس گهرين ئي ڇو ٿو؟“

هيءَ آهي اڄ ڪالهہ جي وهنواري دنيا! (جيڪا ڳالهہ لکي اٿم سا سچي آهي، صرف نالا بدلايا اٿم)

هاڻي وهنواري دنيا تہ صفا اُلٽي ٿي وئي آهي. پر ڪنهن ٿي سمجهيو تہ ساهتڪ سنسار ۾ بہ اُها اُجرا لڳندڙ اديب ائين ان سهائيندڙ هلت هلندا! ڪڏهين سگهڙ سياڻا، سلجهيل دماغ وارا ۽ ڏاهپ جا مالڪ، انسان جي هيٺين سطح وارن اوڳڻن وهيڻا ٿي ويندا آهن؟ ڪڏهين پاڪي ايماندار سڏائيندڙ لوڪن جهڙيون چالاڪيون ڪندا آهن؟ ڪڏهين پاڪي ساهت جي ميدان ۾ بيٺل شينهن چوائيندڙ گدڙن جهڙو وهنوار ڪندا آهن؟

مونکي تہ هنن جا افعال ڏسي نراشا وڌي وئي آهي.

نراشا وچان مان پڙهي چوان :-

ڏنڌ ٿي ڏاڍ آهي لا اٽر وڍي ٽم جهڪي ٿي
منهنجو چهرو گم ٿــي ويو لا درڀٽ ڏهي پيو آ؟
نہ اکين ۾ ڪو آ سپنو ۽ نہ سپنن کي ڪو اُرٿ آهي
واٽون ڀٽڪون پوري سڀ ۽ آشائون ٽٽي پيو آ؟
ڏاڍو ڀٽيو آ ڏنهڙو ۽ رات ڍي لہ ٽٽي ٿي آسان
منهنجي قسمت جو باب لکندي ـ ڪاتب سمهي نہ نہ پيو آ؟
منجهي پيٽي آءُ آهيان ۽ دنيا هوشيار ٿي وئي آ؟
هاڻي سگهان ۽ ٿي مان لا رستو ڀدلجي ويو آ؟
ڪنهن ۾ ڪم نہ آ مونکي نہ ڪنهنجي پرواھ رهي آ
ڏاريا لڳن ٿا سڀ اڄ ـ جڳہ اجنبي بڻي پيو آ!

ـ (پورڻي)

لتي ۽ ٿڏي ۽ ڪاھ ڪري، ڪاڏي کي ڏياڙي جن لاءِ مون ڪم ڪيو سي اڄ مون سان ٿي ٿا ڌوھ ڪن؟ جن کي مون سڳو مٽر سمجهيو هو پنهنجو، سي ٿي سرڳهوري سوري ٿا دشمني ڪن؟

تازو ٿي هوٺو "سندو پياسي" جو هڪ غزل پڙهيم:-

صاف پولي گـر هجي ڪنهن جي هٿي
ڪين ٿو ٻڌجي ٻـہ ڪو اهڙو اديب
سڀ ادب جـي اوٽ ۾ ٿـي هنس پيا
پـر لڳن ٿـا ڪاڻ جي اچــن قريب

(هيٺين سٽ جا لفظ "جي اچن" مون مٽايا آهن)

ڪيمن مؤلائي ۽ پڙ لکيو آهي:-

لونجي ايتري وٺي سنڌيت
ڪيڙن کي اھا وٺي ٿي لتي!

ان طرح ٻيگوان "نردوش"، ڇيتو لعلواڻي ۽ ٻيا گهڻا جوان اڀين ليکڪن جي پاسخاطرين ۽ سوارٿي ڪمن مان ڪڪ ۽ بيزار آهن.

اسانجو محبوب شاعر آهي. ڪمل ٿو چوي:-

هر سوُ ڏاڍائي
چپ چاپ سهُون ڪيسين؟
دڳ، دڳ، ناانصافي
وک وک لهس آئي
چپ چاپ سهُون ڪيسين؟
پاڪندي پاڪر ۾
لڪي سچ جي وائي
چپ چاپ....
ڪنهن نه سڪ سنگينءَ وات ۾
آنڌا اوکا موڙ
چپ چاپ...

ٻئي هنڌ چوي ٿو:-

روشن چهرا ٻاهران
اندر ڪاري ٻات
نظر...
اونده ڪي پرپل ڏسي
ڪنهي ڏٺي جي لات
نظر...

ڪمل هاڻوڪي دنيا جي وهنوار کي چٽڻ ۾ گهڻو ماهر آهي. اڄ سنسار جو هر هڪ شخص ڪمل جي چوڻ سان شامل راءِ ٿيندو ته:-

اهڙي

اهڙا ڏينهن آيا ڪي آيا
مارئي ٻ وڙي ويندي عمر ڏي
ڪٿو مٽيندي ريشم سان
اهڙا...

هرڪو ٿيندو اک جو ٽڪو
هر شيءِ ڏسندو پيٽ - نظر سان
اهڙا...

سيرت ڏي ڪا نظر نه ڪندي
ٻلهار ويندا سڀ صورت تان
اهڙا...

مهاراشٽر ساهت اڪادمي ۾ ان ٿي شاعر اهن. ڪمل کي هڪ جج سندس ڪتاب تي وڌيڪ مارڪون ڏنيون ۽ ر اُن کي ڇهو ويو ته هن کي صرف هڪ مارڪ ڏي ڇاڪاڻ ته هن سال اسالڪي فلاڻي مهرباني ڪندڙ کي انعام ڏيڻو آهي ته جج صاحب ائين ڪري اهن. ڪمل سان بي انصافي ڪري ڇڏي!

هي اديبن جي دنيا آهي؟ اهڙن کي اديب ڪري سڏبو؟ وڏا ننڍن لاءِ ڪهڙو ٿا ماحول پيدا ڪن؟ ڪهڙو ٿا مثال پيش ڪن؟ آپريشن لاءِ مونکي خون کپندو هو. منهنجو ڊاڪٽر ٿي. آر. مونواڻي بلڊ بئنڪ مان خون خريدڪرڻ لاءِ تيار نه هو. سنڌين ۾ دقيانوسي خيال ويٺل آهن. انڪري ڪوبه مونکي خون ڏيڻ لاءِ تيار نه پئو ٿي! ڇي ماءِ ٿي جهنم! مڙس موڪل نه ٿو ڏئي!

پورو مهنو لڳي ويو! مٽن مان صرف ڪيرت هڪ ديپڪ پاڳاڙيءَ جو نالو ڏنو. ديپڪ پاڳاڙي مونکي سڃاڻندو نه هو پر خون ڏيڻ لاءِ ٻن ليمگرن کي وٺي آيو!

ٿيو ڪم آئي شانتي شهاڻي. هوءَ اهڙو چست ٿي بيٺي جو منهنجين ٻانهين کي به چست ٻڌائي ڇڏيائين! آپريشن واري ڏينهن شانتي به ان ماڻهن کي وٺي آئي. منهنجي ڪاليج جي هڪ مرهٽي پروفيسر مسز ڪرانديڪر پڻ مونکي خون ڏنو! انهن ٻن پنجابي ماڻهن، ٻن پارسين ۽ هڪ مرهٽياڻيءَ جي خون ملڻ ڪري مان بچي ويس!

اراشا وس ٿي مون ائين پئي سمجهيو جڻ رشتن ناتن جي لاٽ وسامي وئي آهي، جڻ خون جي روشني جهڪي ٿي وئي آ، جڻ دوستيءَ جا چراغ ٻري ڇمڪو ڏيڻ بدران دونهين ۾ ويڙهجي ويا آهن! ائين پئي سمجهيم جڻ فن ۽ فڪر جا ماڻا، راڳ ۽ رقص جا نمونا، سر ۽ تال وارا وهنوار، چڱائي ۽ سچائيءَ وارا گڻ بدلجي ويا آهن! ائين پئي وسهيم جڻ پنهنجو ۽ پنهنجائپ عدم موجود ٿي ويا آهن ۽ انهن جي جڳهه تي غرض ۽ سوارٿ اچي ويٺا آهن! جڻ انسان جو چڱائي ۽ انصاف مان وشواس هلي ويو آهي ۽ ڪيس موت جو ڊپ رهيو ئي ڪونهي!

پر پوءِ پاڻ کي ڦٽڪاريم! ڇا ديپڪ پنجابي انسان نه هو؟ ڇا پروفيسر ڪرانديڪر انسان نه آهي؟ ڇا شانتيءَ پنهنجي انسانيت نه ڏيکاري؟

آپريشن ڪرائي گهر آيس ته چندرو آتما فون ڪري مونکي منهنجي گهر ۾ وندرائڻ لاءِ غزل گيت ٻڌائڻ آيو! دادا جشن مونکي پڇڻ آيو. دادي هري واسواڻيءَ پيار ڀريو خط لکيو. سوچيم دنيا ۾ اڃ ڪوئي نه ڪونهي. ڪن ماڻهن جي ڪم ۽ وهنوار مونکي نراس ڪيو آهي نه ٻيا به ته آهن نه؟ ”ڪارج ڪي جوس سدائين جلي - ايڪ جن جائي دوجا آئي.“

منگهارام ٻسڪيٽ وارن ۽ رام دادلاڻيءَ جا ڪتابن لاءِ اشتهار ڏيڻ بند ٿيا. مورج منگهاڻي ۽ رام بخشاڻيءَ جا ڊوايشنس ڏيڻ شروع ٿيا، رام پنجواڻيءَ جون چؤنڪيون بند ٿيون ته ٻيون ايڪ ڳانڪن جون چؤنڪيون شروع ٿيون، ڪنور ڀڳت جو رول ادا ڪندڙ پنجواڻي صاحب ويو ته سندس جڳهه تي ڀڳوان چاولا آيو، سندي ساهت سنگت ختم ٿي ته ”لوڪ- سر“ واري سنستا آئي، مشڪلات ۾ ساٿ ڏيندڙ دوست هڪڙا ويا ته ٻيا، هيرو چاولا، ديوداس رنپال، هري سامتاڻي (ام هري) ۽ جهمٽمل واڌواڻيءَ پارا هليا آيا. اڄ مون ڪم ۾ ڪن کي ساٿ ڏنو ته هاڻ ٻيا ڪي شانتي شهاڻيءَ پـارا ٻيماريءَ ۾ مونکي مدد ڪرڻ آيا! ڊوائون ٻا سيون ڪين ته شانتي شهاڻي ولائتن مان ٻه مونکي گهرائي ڏيندي، ايئر پورٽ تي وڃي ٻيئيون وٺي مونکي گهر ۾ پهچائي ويندي! ڊاڪٽر هرڪشن ڏاسواڻي پـاڻ ٻڌي مونکي دلاسو ڏيندو، ڊاڪٽر ٺاڪر موٽواڻي پڪو دوست ٻڌي هر هنڌ منهنجي نظرثاني ڪندو ۽ ڊاڪٽر ماڌو هري ڪامٿ منهنجو عـلاج ڪندو. اهي ڊاڪٽر سرجريءَ جي ڪيتر ۾ پنهنجو اپياس ۽ آزمودو ڪٽي مون لاءِ زندگيءَ ۾ هاڻ آسان بڻائي ڇڏيندا!

دنيا هڪ وهندڙ درياهه آهي. هڪ پاڻي وهي ٿو وڃي ته ٻيو ان جي جڳهه ٿو وٺي! خال نه ڪٿي به نٿو رهي!

ٻنيادي طرح مان آشاوادي آهيان. نراشا صرف ڪجهه وقـت لاءِ مونکي گهيري رکيو هو. اداسائيءَ جا ٻادل جلدئي ڇٽجي ٻري هٽي ويا!

ٻهرحال رٽائر ڪرڻ بعد ۽ پوءِ بيمار ٿيڻ بعد مون پڻ سمجهيو تـه هاڻ مان شاهـد نڪمي ۽ بيڪار زنـدگي

گذاريندس. پر هيئنر مان اهڙي مشغول رهندي آهيان جو ڏينهن جا چوويهه ڪلاڪ ڪٽي پوندا اٿم. ڪڏهين ته آرام ڪرڻ لاءِ به وقت ڪونه ملندو اٿم.

سنڌي جاڳندڙ ۽ پڙهندڙ مون کي جهجهو قرب ڏيندا آهن. هنن مون کي جهجهن انعامن ۽ سنمانن سان نوازيو آهي. لپيءَ جي سوال تي متڀيد ڪري ديوناگريءَ وارن مون کي پوليس هٿان پڪڙائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. هنن مون تي سي. آءِ. ڊي ۽ سي. اي. آءِ. جي جاچ ڪرائي هئي. اهي آفيسر مون کي سڀ خط ڏيکاريندا هئا جي هنن ڏانهن لکيا ويندا هئا. آفيسرن کي عجب لڳندو هو ۽ "چوندا هئا ته ٻن ڄڻين ۾ ته هوشيار ۽ ذهين ليکڪائن جو ڏاڍو مان ٿيندو آهي. توهان جي جاتيءَ جي فردن کي سمجهوُ زال لاءِ عزت ئي ڪونه ٿئي ڇا؟"

مان کين چوندي هيس ته "هيءَ ته راڄنيتي آهي. هي ماڻهو سنڌي ۽ سنڌين کي ختم ڪرڻ جي سازش سٽي رهيا آهن. هندستان ٻوليوار پرانتن ۾ ورهايل آهي. تيلگو ٻوليءَ کي آنڌرا پرانت ڏنو ويو ڇاڪاڻ ته تيلگو ڀاشا آهي. ڀاشا اُن کي ٿا چئون جنهن کي پنهنجو ساهت هجي. پر ڪڇي اپڀاشا آهي. اپڀاشا هئڻ ڪري ڪڇين کي پنهنجو پرانت ڪونه مليو آهي. ڪڇ کي ضلعو بڻائي گجرات جو حصو ڪري ڇڏيو اٿن. سنڌي ٻوليءَ کي ديوناگريءَ ۾ آڻيو ته هڪ ڌڪ سان سنڌيءَ جو ساهت ڪانڌس الڳ ٿي ويندو ۽ اوءَ اپڀاشا ٺهي پوندي! سنڌين کي پرانت ڪنهي. پر هنن وٽ پنهنجي ڀاشا آهي. ڀاشا جي زور تي سنڌي اڳتي هلي ڪي اڌڪار گهري سگهن ٿا. مگر جي وٽن اپڀاشا يا صرف ڳالهائڻ واري ٻولي ئي هوندي ته پوءِ سنڌي ڪٿي

جا نه رهندا.

آفيسر اها ڳالهه سمجهي ويندا هئا ۽ مونکي عزت ڀرئو سلام ڪندا هئا.

ديوناگريءَ جي سمرٿن مونکي اخلاقي طرح ٻـڙ گهٽو بدنام ڪيو. ان ڪري ليکڪن ۽ عام ماڻهن کي غصو لڳو. احمدآباد جي ڪئين سنستائن گڏجي مونکي سنمان ۽ مانپٽر ڏنو. اُن مانپٽر ۾ هيئن لکيل :-

مانپٽر

پيارا پوپٽي،

بيحد خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو اوهين اسانجي شهر احمدآباد ۾ پڌاريا آهيو. توهانجو نالو سنڌي ساهت جي جڳت ۾ ڪنهن نه پڌو هوندو! توهانجي ڪيل سنڌي ساهتيه جي خدمتن ٻي ڪهڙي سنڌيءَ کي ناز نه هوندو! ڏنڊيل ويهن سالن کان اوهان سنڌي ساهتيه جي جيڪا شيوا ڪئي آهي ۽ ساهتڪ چشمي کي سرشار ڪندا رهيا آهيو، سو سچ پچ قابل داد ۽ قابل ذڪر آهي. ان وقت جڏهين سنڌي ساهتيه جي ٻيڙي لڏڻ واري هئي ۽ هرهڪ ساهتيڪار، سنڌي پاٺڪ نااميد هئو، اوهين قلم کي مشعال بڻائي سنڌي ساهتيه کي روشن بڻائڻ لاءِ ميدان ۾ لهي آيا. سنڌي استري جڏهين فقط گهرو ڪم گهرو مشڪلاتن ۾ ۾ گهيريل هئي، ان وقت توهانجي پرجوش قلم ۽ ڪلاان ۾ نئين جان، نئون روح ڦوڪيو.

اوهانجي اعليٰ رچنائن جو ڪهڙو ذڪر ڪجي! اوهان اَدب جي هر شاخ کي سرسبز بڻائڻ جي ازحد ڪوشش ڪئي آهي. اوهانجون رچنائون "پڪار"، "منجهو"، "حسرتن جي تربت"، "سنڌي ساهتيه جي جهلڪ"، "پارس"

جي اسٽري" ۽ "ڀاشا شاستر" ساهتيه ۾ خاص درجو والارين ٿيون. ان ڪانسواءِ "سوامي وويڪانند جي جيوني" سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري اوهان ساهتيه کي مالامال ڪيو آهي. اوهانجون رچنائون الڳ الڳ ڀاشائن ۾ ترجمو ٿينديون رهيون آهن.

اوهين آدرش اڌياپڪا آهيو. هن وقت جڏهين سنڌي جاتيءَ اڳيان ٻولي، لپيءَ ۽ تعليم جا مسئلا آهن ۽ جاتيءَ کي جڏهين روشن راهه جي ضرورت آهي تڏهين اوهين پنهنجين اڻٿڪ ڪوشش سان رهنمائي ڪري رهيا آهيو.

١٩٦٩-٨-١٥

سنمان ڪري مانپتر ڏيڻ واري ڪاميٽيءَ جو ڪنوينر هو شاعر ارجن حاسد ۽ شامل ٿيل سنسٿائون هيون:-

١) سنڌي ساهتيه سنگت - احمدآباد
٢) سنڌو شيوا سمتي - احمدآباد
٣) احمدآباد سنڌو سماج
٤) ڪويتا - ڀماهي
٥) هاڪس ڪلب
٦) ٽين دروازا سنڌي منڊل
٧) سنڌي پنچائت - ايلس برج
٨) "ڪلي" ماهوار
٩) سرسوتي پستڪاليه امباواڙي
١٠) سنڌو ڪلاڪار منڊل
١١) "ماروئي" ماهوار رسالو
١٢) "جهوليلعل" هفتيوار
١٣) جنتا ڪاميٽي - سردار نگر ٽائونشپ
١٤) سنڌي گريجوئيٽس ائسوسيئيشن
١٥) جاز ڪلب

سنڌو نگر جي سنسٿائن ۽ ٻين گهڻن ئي شهرن جي
سنسٿائن موڪي گهرائي منهنجي عزت ڪئي. هنن سنڌيءَ
جي گهڻگهرن جو مطلب اهو ئي هو ته سنڌي عام جنتا اهو
ثابت ڪري ته ديوناگريءَ جا پوئلڳ، ڪوڙ تي پاڙي عام
جنتا کي گمراهه ڪري رهيا آهن.

سنڌو نگر جي سنسٿائن جيڪو موڪي مانپتر ڏنو، اهو
هيٺين آهي:-

مانپتر

مانيور پيرڻ پوپٽي،

ورهاڱي کانپوءِ سنڌي سماج جيڪڏهن ڪنهن استريءَ
کي گهڻي ۾ گهڻو ڇانٽي سگهي ٿي ته اهو نالو اوهانجي
نالي کانسواءِ ٻيو ڪو ٿي نٿو سگهي. وري وسائڻ جي
جي کيتر ۾ راجنيتي يا سماجڪ کيتر ۾ ٻئي اهڙي ڪا
سنڌي استري ڪانه سجهي، جنهن کي سنڌي اوهان کان
وڌيڪ عزت ڏيندا هجن. اوهانجو کيتر نه فقط تعليمي ۽
۽ ادبي آهي، پر انهن ذريعن کي توهان پنهنجي قلم جي
ڪرامت ۽ ٻوليءَ جي ٻل ڏيئاران اهڙيءَ ڪاميابيءَ سان
ڪم آندو آهي جو توهانجي ماستري، توهانجي پروفيسري،
توهانجا ناول ۽ ڪهاڻيون، توهانجا مضمون ۽ وڀداننتي ويچار،
توهانجو گيان وگيان ۽ فيلسوفي گڏجي وانهن سالن کان هلايل
سنڌيت جي سموريءَ هلچل جي پيڙهه جا پٿر بڻجي پيا آهن.
توهان ٻوليءَ جي سوال تي، سنڌو پرديش جي سوال تي
جنهن بيباڪيءَ سان قلم هلايو آهي، اهو اوهان کي
عظيم ليکڪا جي پد کان به گهڻو مٿي کڻي قوم جي
ڪشٽبان بڻائي ٿو بيهاري. توهان جنهن نمولي، شخصي
دوستي، اخباري مشهوري، بزرگن جي موهه ۽ سنيهه تان

همت ڪئي صحيح راهن تي هلڻ لاءِ پنهنجا پيـر کنيا آهن،
اهي اسانکي لوهانجو نئون ۽ انوکو درشن ٿا ڪرائين. شل
اوهين پنهنجي ذات ۽ لات ڏنئاران هن ڪارج ۾ زندگيءَ
پر جٽيل رهو.

مٿين مانپٽر ڏيڻ لاءِ سنڌو نگر جون هيٺيون سنسٿائون
شامل ٿيون:-

١. سنڌي ٻولي پرچار سڀا - الهاسنگر
٢. مهاراشٽر ليکڪ سنگهه - سنڌو نگر
٣. سنڌو آرٽ سرڪل - سنڌو نگر
٤. ڪلاڪيتن - سنڌو نگر
٥. سنڌيت ڪتاب گهر - سنڌو نگر
٦. راڌا ڪرشن ساهتيه مندر - سنڌو نگر
٧. استري سماج سڌار سڀا - سنڌو نگر
٨. رهبر واڪلي - سنڌو نگر

تاريخ ٢ آڪٽوبر ١٩٦٩

اها ته ٿي ١٩٦٩ جي ڳالهه پـر هاڻي تازو ١٩٩٠ ۾
ٻڌئي وئي هيس (مونکي ياڙو ڏنئي "سدائين گڏ سنڌي"
جماعت گهرائـو هـو) جتي منهنجي ڏاڍي عـزت ڪئي
وئي. سدائين گڏ سنڌي جماعت ته مونکي "انٽرنيشنل
لطيف اوارڊ" ڏنو ۽ سونو پلو پهرايو. پر ايءَ سنسٿا "اسين
سنڌي" ناليءَ پڻ مونکي سون، چاندي ۽ سنمان پتر ڏئي
عـزت ڪئي. ٻنهيءَ ۾ مان ٽيهه ڏينهن هيس ته ٽيهه ئـي
ڏينهن منهنجيءَ عزت ۾ سنگيت - پارٽيون ۽ ڊنر پارٽيون
عـام ماڻهن ڪيون. رميش ياٽيا، ڪوشي لعلواڻي، ايشور
آڏواڻي، لڇمڻداس پگراڻي، رام بخشاڻي، مورج مدگهداڻي،
منهنجن پنهنجن مترن موهن گيهاڻي، موتي پرڪاش، واسديو

موهي، منهنجن سوين، شاگردياڻين سڀني کي گهرائي پيار
ڏنو ۽ عزت بخشي.

سدائين گڏ جماعت پاران سنمان پتر به لکيو ويو:-

مان واري پوپٽي هيرانندڻي،

شاهه لطيف فرمايو آهي:-

ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور به اوڏا سڄڻين
ڪي سنڀرجن نه ڪڏهين، ڪي نه وسرن مور
جن منهن ڪنديي پور، تن دوست وراڪو دلسين

اوهين انهن سڄڻن سنڌين مان آهيو جن کي ساڻيهه اڄ ياد آهي ۽ جن جي سيني ۾ سنڌ جي مٽيءَ جي سرهاڻ اڄ سمائي پيئي آهي. سنڌ ۽ سنڌين ۽ سنڌوءَ سان اوهان جو انوٽ ناتو آهي، جيڪو نه ٽٽو آهي ۽ نه ٽٽندو. جو جو سنڌ جو نقشو جيڪو اوهان دل جي تهن ۾ واڙهي رکيو آهي، تنهن کي ڪو به ڦاڙي نه ٿو سگهي، انڪري اوهين ڏور هوندي به، ڏور نه آهيو. اسين اوهان جي لاثاني محبت ۽ پورءَ سان اٽل رشتي جي جذبي کي سلام ڪريون ٿا. سنڌي ٻوليءَ، ادب ۽ رسم الخط لاءِ اوهان بي پناهه قربانيون ڪيون آهن. اوهان جو اعليٰ ڪتاب، "منهنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق"، سنڌ جي گهر گهر ۾ چاهه سان پڙهيو وڃي ٿو. اوهين نه فقط هند جي سنڌي ليکڪا طور پر سنڌ جي سنڌي ليکڪا طور به سڃاتا وڃو ٿا. پڙهائي گهومت شاهه لطيف جي ڪلام ۾ آيل واقعن ۽ ٽاڻن، ٽاڻن ۽ ٽوڪن، ٻرڙ، واهڻ ۽ وسنديءَ، سورمن ۽ سورمين تي اوهان دل و جان سان لکيو آهي ۽ شاهه جي ورثي کي مڙني، مجلسن ۾ ڳايو ۽ وڄايو آهي. اسان کي نهايت خوشي آهي ته اوهين اسالجيءَ لماڻيءَ ڪوٽ تي ڊيڄيءَ آيا ۽

هن راڳيءَ رهاڻ جي محفل ۾ شريڪ ٿيا آهيو. اسين دعا گهرون ٿا ته، اوهين سدائين سٺي صحت ماڻيو ۽ سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جا گهڙا ڀريندا رهو!

سدائين گڏ سنڌي

ان طرح "اسين سنڌي" سنسٿا پنهنجي مانپتر ۾ لکيو:-

"اسين سنڌي" ڌرتي طرفان

مانپتر

مان واري ڀيڻ پوپٽي هيراننداڻي،

اسين ڌرتيءَ جا سنڌي، اوهان جي ڌرتيءَ پڌارڻ تي دلي سواگت ڪريون ٿا.

اها سنڌي ٻوليءَ ۽ ساهت جي خوشقسمتي آهي، جو سنڌين جون اهڙيون هستيون پيدا ٿيون آهن، جن پنهنجي سڄي عمر، ٻوليءَ، ساهت ۽ سماج جي بهبوديءَ لاءِ خرچ ڪئي آهي؛ اوهين انهن مان هڪ آهيو.

اوهان پنهنجيءَ شيوا جي شروعات، ورهاڱي کان اڳ، سنڌ ۾ ڪئي، جڏهين اوهان ماستريءَ جو پيشو اختيار ڪيو. ان حيثيت ۾ اوهان ڪيترين دلين ۾ نه فقط انتظام ۽ سادگيءَ جا ٻج ڇٽيا پر پنهنجي وهنوار ۾ پنهنجيءَ هلت سان هڪ آدرشي اڌياپڪا جي روپ ۾ مٿن ڇاپ ڇڏي.

اڄ دنيا جي ڪنڊ ڪنڊ ۾ جتي به سنڌي وسيل آهن، تتي اوهان کي پنهنجون شردالو شاگردياڻيون ملنديون.

ورهاڱي کانپوءِ به اوهان پنهنجو اهو پيشو جاري رکيو ۽ اسڪول جي دائري مان نڪري، ڪاليج ۽ يونيورسٽيءَ جي وسيع کيتر ۾ داخل ٿيا.

هڪ ساهتڪار جي حيثيت ۾ اوهانجو بي جوڙ يوگدان رهيو آهي. سنڌي ساهت جي اها شاخ ڪانهي، جنهن ۾

اوهان پنهنجو قلم نه آزمايو هجي. ناول، ڪهاڻي، مضمون، ناٽڪ، ڪويتا ۽ ڪوجنا، مطلب ته هر کيتر ۾ رچنائون ڪري اوهين سنڌي ساهت جي اول صف ۾ شامل آهيو. ٻڍي، جوان ۽ ٻار جي پياري ليکڪا جي روپ ۾ اوهان استريءَ سان ٿيندڙ بي انصافيءَ خلاف پنهنجو آواز اٿاريو آهي ۽ سماجڪ ڪرسمن خلاف وڏي واڪي پرچار ڪيو آهي.

روزمره جي زندگيءَ جا واقعا، استريءَ ۽ مرد جا نازڪ رشتا، گهرو ۽ سماجڪ جيون جا چٽ، اوهانجي پسنديءَ جا وشيه آهن ۽ انهن کي سادي سوديءَ ۽ عام فهم ٻوليءَ ۾ پيش ڪرڻ جو اوهان کي انوکو ڏانءُ آهي.

اوهان سنڌي تعليم، ٻوليءَ، لپيءَ ۽ ساهت جي بچاءَ هلايل هر هلچل ۾ ڀرپور حصو ورتو آهي ۽ ان ڪٺن راهه ۾ ڏکيا ڏينهن به ڏٺا آهن.

شال اوهين وڏي آورجا ماڻيو ۽ سنڌي ٻوليءَ، ساهت ۽ سماج جي راهه روشن ڪندا رهو.

شڀ ڪامنائن سان

رام بخشاڻي

"اسين سنڌي" ۽

منهنجن ساٿي ليکڪن ۽ خاص ڪري عام ماڻهن مونکي جهجهو مان ڏنو آهي. لڇمي ڪلاڻي مونکي "منصور" ۽ ماروي سڏي ته موهن ڪلپنا "ڦليلي"، اندر ڀوڄواڻي مونکي "طوفان پرور" سڏي ته گوبند مالهي "بيباڪ ليکڪا". ڪيرت مونکي "پختي مضمون نويس" ڪري ليکي ته شيام جيٺسنگهاڻي "لوڪ پريه ليکڪا"، لعل پشپ مونکي پنهنجيءَ منگڻين جي ڪور پڇ لي نندگي ته ايشور آنچل ۽ ارجن سڪايل سنڌونگر جي اخبارن ۾ مون بابت لکن، ناري

ڏرسهاڻي مونکي "انقلابي ليکڪا" سڏي جهوليلعل اوارڊ ڏني ته لڇمڻداس ڀمڻاڻي "سنڌو اورڻن" ۾ مونکي شامل ڪري، پرسو ڪيولراماڻي مونکي موجوده "سنڌي ساهتيه جي راڻي" ڪري پڪاري ته مرهٽي ليکڪ وديا ڌر گوڪلاڻي "سنڌي ساهت جي جهانسيءَ جي راڻي" ڪري سڏي!

هن ڳالهه مان ثابت ٿو ٿئي ته عام ماڻهن کي پنهنجي ٻوليءَ لاءِ پيار آهي ۽ ساڳي ليکڪن کي ان ساٿيءَ لاءِ عزت آهي جو ٻوليءَ لاءِ ڪجهه ڪري ٿو يا ڪرڻ جو يتن ڪري ٿو.

ڇا عزت پائي ۽ انعام سنمان حاصل ڪري مان ڦونڊ ۾ پرجي ٿي وڃان؟ ڇا مان انهن ٿي سمجهان ته هي سڀ منهنجي شخصي يا مون - شخص جي عزت ڪن ٿا؟ هرگز نه!

سنڌين جي دل ۽ منهنجيءَ دل وچ ۾ هڪ ڌاڳو آهي. اسان جون دليون سنهي سڳيءَ سان سبيل آهن. اهو سبيو سڳو اهو ٽوپو بلڪل مضبوط آهي. اهو نه اُڪلجي ٿو ۽ نه اُڌڙي ٿو. مان جيڪو ڪجهه پنهنجيءَ تقرير يا لکڻيءَ ۾ چوان ٿي اهو مان عام ماڻهن جي سطح تي لهي يا بيهي چوان ٿي جنهن ڪري اهي مونکي يا منهنجيءَ لکڻيءَ کي سمجهي سگهن ٿا.

مٿين مانپترن ۽ سنمان پترن کي ڏهرائڻ جي منهنجي مراد اهائي آهي ته پڙهندڙ ڏسن ته انهن ۾ سنڌي ٻولي، سنڌي لپي ۽ سنڌيت جي بچاءَ جوئي ذڪر آهي. سنڌي جنتا مون دلدارن سنڌيءَ کي ئي پيار ڪري ٿي. هي ٻئي مانپتر ڌيان سان پڙهي ڏسبا ۽ ليکڪن جا ڏال لالا پڙهبا ته معلوم ٿيندو ته سڀ جو سڀ مونکي سنڌيءَ ڪري ئي مان ڏين ٿا. اهي انهن نه ٿا چون ته "تون سٺي

سنڌي لکين ٿي." يعني هنجو پيار سنڌيءَ سان آهي.
آهي سنڌيءَ کي ئي مان ۽ عزت ڏين ٿا. انڪري مونکي
پاڻ تي ڀاور ڪرڻ جو ڪو به سبب نه ٿو ملي. مان وس
آهر سنڌيءَ لاءِ ڪجهه ڪريان ٿي ته اهو منهنجو فرض
بڻجي ٿو ڇاڪاڻ ته سنڌي منهنجي ماتر ڀاشا آهي. تنهن
هوندي به مان جيڪر چوان ته منهنجا اهي سنڌي پنهنجي
سنڌيءَ کي گهڻو ۽ وڌو پيار ڪن ٿا ۽ ان پيار وچان ئي
آهي مونکي به پيار ڪن ٿا.

ستر سالن جي عمر کي ويجهو ايندي اهين محسوس
ڪيو اٿم ته زندگي جدوجهد جو ئي نالو آهي. ڪو ڪهڙي
چيز لاءِ هٿ پٽ ٿو ڪري ته ڪو ڪهڙيءَ لاءِ. جيئن جي
جڳهه هرهڪ کي لڙڻي پوي ٿي. گهڻي ڀاڱي مون اڪيلي
اگربتيءَ جيان گهڻن کي لڙڻو پوي ٿو ۽ باقي ڪن کي
ڪنهنجو ساٿ وٺي لڙڻو آهي. مان حالتن سان اڪيلي
لڙندي رهي آهيان:-

اڪيلي اگربتي

ٻهاڙن جي جهرمٽ
۾ هڪ اڪيلي بتي
رات جي اونداهي سان
لڙندي رهي
هاڻ
صبح جي ڌنڌ ۽ غبار سان ٻڙ
لڙڻو اٿس.
ڪيس اڪيلي ڏسي
چئني طرفن کان

سنساهٽ مٿس حملو ڪيو
اونداهه ۽ ڪارنهن ۾
اَن جوڻي ساٿ ڏنو
پـــر
اُوهه
نه ڊپ آهي
نه گهٻرائي آهي
جيئن گوتم ٻڌ مارا جي حملن سامهون
شانت ويٺو هو
هيءَ به اُڀي آهي
شانت ۽ اٽل

ڦوٽڙي

غم ۽ زخم سڀني کي آهن. ڪن کي سڪل غم ته ڪن کي سبز غم آهن، ڪن کي ساوا، ڪن کي سرخ زخم آهن پر ڪوئي رئندي رئندي ڏينهن گذاري ٿو ۽ ڪو مسڪرائيندو رهي ٿو.

خير... مون زندگيءَ سان پيار ڪيو آهي ته موت کي کي به چاهيو آهي. امر ڪمل جي لفظن ۾ چوان ته:-

ائين گـــذاري مـــون حياتيءَ جي اُس ۽ ڇانـــوَ
عشق جيئڻ سان ڪيو ۽ موت جي چاهت نه ڇڏي!

ورق سترهون

منهنجون بيماريون ۽ منهنجا ڊاڪٽر

نا خدا جنهنجو خدا خود، تہ پو خطرو ڪهڙو
ٻيڙو طوفان منجهان پار لنگهيو ايندو آ
- ڀڳوان ڪلماڻي

ڪتاب جي چوڏهين باب ۾ مون جهان ڪان جٽ موڪليو آهي. ۾ پندرهن سال موت سان دوبدو ٿيندي ۽ مان اڃا زنده آهيان.

آرام ۽ ڪاڏي ڏاڍهن بيپرواهہ رهڻ ڪري مونکي مرض اچي ورايو آهي. ۽ تہ تہ مان سالن جا سال يوگہ آسڻ ڪندي هئس اگري هميشه تندرست رهندي هئس.

پنهنجن ئي خطائن جي مونکي سزا ملي آهي. صبوح سويل چانهہ ڪوپ ٻي ڇهين ٻجي اگري بس ڏئاران ڪاليج پهچي، اتي ايائي ڀا ساڍي نين ٻجي تائين ڪلاس وٺي، فورن ۾ اڪل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا جي آفيس ۾ ڇهين ساڍي ڇهين تائين ڪم ڪري شام جو گهر پهچي پنهنجي بدن کي ڪاڏي ۽ آرام کان وانجهڻ، پنهنجي سرير سان وڙهڻ ۽ تہ ٻيو ڇا آهي؟

۱۹۷۵ ۾ مون ٻہ ڀاڻر و ڇاپا ۽ ان کان اڳ ۱۹۷۲ ۾ منهنجي ماتا سرڳواس ٿي هئي. منهنجو من ۽ تن ٻئي جڻ ٽٽي پيا

هئا! اصل ڏاڍا ٿي پيئي هيس جڏهن! مونکي گهڻي تڪليف ٿي هئي ۽ مون آپريشن ڪرايو هو.

بدن جي وڍ ڪٽ بعد ايتري هڻ پٽ نہ ڪئي آهي. پر مان سڌريس ٿي ڪين. يوگا آسڻ تہ ڪڏهوڪو ڇڏي ڏنا هئم پر صحت جا سڀ نيم ٽيم، پوڄا آرادنا سڀ وساري صرف ميٽنگون، سيمينار، سميلن، دؤرا، بحث ۽ ليک ياد رکيم.

١٩٧٧ع جي ڊسمبر مهيني ۾ انڊو - آمريڪن سوسائٽيءَ هڪ ايڪسٽيمپور اسپيچ جي چٽاڀيٽي رکي جنهن ۾ ائير فورس ۽ ٽيليفون جي ايگزيڪيوٽو آفيسرن ۽ ڪاليج ۽ يونيورسٽي جي پروفيسرن ڀاڱو ورتو. ميز تي پيٽيءَ ۾ چٽڪيون رکيل هيون، جنهن مان هرهڪ تي وشيہ لکيل هئي. جنهنکي جيڪا وشيہ هٿ ۾ اچي ان تي ست منٽ تقرير ڏيڻي هئي.

مون چٽڪي کنئي تہ وشيہ ملي "شعر ڇا آهي؟" (What is Peotry) اها تہ منهنجي دلپسند وشيہ هئي. مون اندر پوڄواڻي، پريو وفا ۽ ٻين شاعرن جون مصرعون ترجمو ڪري مثال ڏنا مثلا: "ڪوهہ تي هوءَ پاڻي تي پري تہ سندس ڪنن جا در پيا لڏن! انهن جي لڏڻ تي منهنجي دل بہ پيئي لڏي! (اندر)" يا "تنهنجي سونهن جيڪر پنهي هٿن جو پيالو ناهي پي وڃان! (وفا)"

ٻڌندڙ اصل دنگ رهجي ويا! هڪ جٽي تہ اٿي چيو "سنڌي ماڻهو ايترو پيار ڪندا آهن ڇا؟ مان جيڪر ٻئي جنم ۾ سنڌي ٿي ڄمان!"

مونکي پهريون نمبر انعام مليو. جنهنکي ٻيو نمبر انعام مليو سو منهنجي پاسي ۾ اچي ويٺو. منهنجي تقرير جي

ساراهه ڪري مون کان منهنجي جنم جي تاريخ پڇيائين.
مون ٻڌائيمانس ته ٻڌي تي ڪنڌلاڏي ڪيڏي مونکي چيائين، ”ٻئي سال ۽ عمر جي پوئين اڌ ۾ تنهنجي بدن جي هڏين حصي جو وڏو آپريشن ٿيندو جنهن مان مشڪل سان بچندينءَ. صرف همت ئي توکي نئين زندگي ڏيئي سگهي ٿي، نه ته آپريشن خطرناڪ آهي.“

مون کليو. هال مان نڪري مون ڪنڌلائيءَ وارو پنو ڦاڙي ڇڏيو! پر ٻئي سال مارچ جي مهني ۾ يونيورسٽيءَ ۾ بيمر ڪيدي مان گهر آيس ته مان اصل ويهي نه پيئي سگهان. هر گهڙيءَ خون پيو اچي! آسپاس جي گهڻن ڊاڪٽرن کي ڏيکاريم ۽ دوائن ڪري ڪجهه فائدو نه پئي ٿيو. پر مان ڪجهه کائي نه پيئي سگهان اصل!

منهنجي ماءُ موٽيءَ مونکي سنگاپور ۾ گهرائي ٽپاس ڪرائي. هوشيار ڊاڪٽرن مونکي ڏٺو ٻڌو ۽ سوين فوٽا ڪڍيائون. ليڪن فتوي ڏنائون ته مونکي ڪجهه به ڪونهي صرف ”وهم“ ورايو اٿم!

موٽي سنگاپور ۾ مشهور ماڻهو آهي، سو ڊاڪٽرن ۽ دوستن گڏجي واڌاين واري فتوا ڏيندي مونکي پارٽي ڏني پر ان پارٽيءَ تي پڻ مون ڪجهه نه کاڌو!

مان بمبئيءَ موٽي آيس.

هڪ ڏينهن پروفيسر جيٺمنداڻي گڏيو. هن ڊاڪٽر ٽاڪر مونوانيءَ جو نالو ٻڌائي هن وٽ وڃڻ تي زور ڀريو، پر مان ان ڊاڪٽر وٽ ويس ئي ڪين.

ليڪن هاڻي منهنجي تڪليف وڌندي ويئي هئي. پر منهنجي پاڳلپڻي لاءِ ڇا چئجي؟ ان حالت ۾ پڻ مان دهليءَ ڏانهن ويس، جو اتي سڀا پاران ليکڪ-سيمينار ٿيڻو هو!

اُهو سيمينار تي ڪين سگهيو ڇاڪاڻ جو اُتي ٻوڏ جي ڏهڻا تي هئي.

نيٺ اچي آڪٽوبر جو مهينو سهڙيو. تڪليفن کان تنگ ٿي مان ڊاڪٽر مونواٽيءَ وٽ ويس. هو مونکي سڃاڻندو ئي ڪين هو. ڇاڪاڻ ته جيڪي سنڌي لکي پڙهي نه ٿا ڄاڻن اُهي مونکي پڙهندا ئي ڪين، جو مونکي سڃاڻن؟ (ٿورو پوءِ هن مونکي ٻين ذريعي سڃاتو ڄاتو.)

هن مونکي تپاسيو ۽ چيو: ”پٽ آپريشن ٿيندو. ڪيترا سال اٿئي؟ سامهون جنرل لوڪ ۾ ڪمرو انڊوالس ۾ وڃي بُڪ ڪراءِ. مان چٺي ڏيان ٿو. ڀلا ساڻ ڪير اٿئي؟“

مون چيو: ”مان اڪيلي آئي آهيان. في ٺه آندي اٿم. پر ڪمرو بُڪ ڪرائڻ لاءِ پيسا ڪين آندا اٿم.“

چيائين ”پيسا مان ٿو ڏيان.“

هن مونکي منهنجي بيماريءَ جو حال نه ٻڌايو.

مون ڪليو ۽ چيو ”اُس پرهينءَ آپريشن ڪندا؟“

هاڻي هن ڪليو. ”اڃا ته گهڻيون ٽپاسون ٿينديون. پر ٿون ڪلهن ٿي؟ جيڪڏهن تو ۾ ڪاڻ جي اندري سگهه آهي ته پوءِ لڳهي پار پونديءَ.“

هاڻ مونکي ٽڪرين جي ڇٽائيءَ وقت جوتش وديا ڄاڻندڙ اُهو شخص ياد آيو. هن جون ٿيئي ڳالهيون سچيون ٿيون! او ڏمبر جي پڇاڙيءَ ۾ شرار جي هيٺين ڀاڱي ۾ ۽ زندگي ۽ موت جو فيصلو ڪندڙ آپريشن!

پر ڊاڪٽر مونواٽيءَ جي هوشياري (هن مرض کي جهٽ پٽ سڃاتو) منهنجي پائي ۽ مريض جي ڀلائيءَ (هن ڪمرو بُڪ ڪرائڻ لاءِ پنهنجا پيسا آڇيا هئا) جو خيال ڏسي مونکي ڏاڍو عجب لڳو هو.

اهڙو هوشيار ۽ همدرديءَ ڪار ڀري ڊاڪٽر! اُن آپريشن وقت ڊاڪٽر مونواڻيءَ منهنجي اُٿڻ، اهڙي ۽ اهڙي سنڀال ڪئي جو اڄ ۾ منهنجي موت سان مقابلي لئي زنده رهڻ جو شرف ماڻ جيڪر هن کي ڏيان!

آپريشن جي اڳئي ڏينهن رات جو مونکي سوچاڻ ڊگراءُ ن تپ اچي چڙهيو. منهنجي ڀيڻ ڊڄي ۽ هوڪي ڊاڪٽر کي فون ڪيو ۽ ڏيڍ ٻجي رات جو مونواڻي منهنجي سنڀال لهڻ هليو آيو!

هڪ دفعي ڪوريا ۾ هيس ته مونکي گئس جي تمام گهڻي تڪليف اچي ٿي. مون ڊاڪٽر کي امبئيءَ ۾ فون ڪيو ۽ چيو ته واپس امبئيءَ هلي اچان؟ چيائين اصل نه. الي گهم ڦر. ماڻ گوڙن جو نالو ٻڌايانءِ ٿو. ٻنو پينسل ڪٽي صحيح هجيئون لکُ. اها دوا صرف جپان ماڻ ملندءِ. هوائي جهاز جي ٻه-اُٿلت سان ٻندو بست ڪري گوراءُ ن گهرائي وٺ! مون دوا گهرائي ۽ مونکي هڪ ڏينهن ۾ ئي تمام گهڻو فائدو ٿي ويو!

دل ۾ پيئي چوان ڊاڪٽر آهي يا منهنجو خدا؟ اڄ ڏينهن ڏائين هوُ هر آپريشن وقت آپريشن ٿئيٽر ۾ منهنجي نظرئُـــالي ڪندو آهي. ڪئين دفعا منهنجي تپاس ڪئي اٿس. ايترو وقت ۽ ڌيان ڏيڻ لاءِ ۽ اهتري سنڀال ڪرڻ لاءِ هوُ مونکان هڪ پائي به نه وٺندو آهي.

۽ هتي هڪ ڳالهه چوڻ ضروري ٿي سمجهان. ڊاڪٽر مونواڻيءَ مونکي چيو هو ته نارمل زندگي گذار. هن سمجهيو هوندو ته ماڻ ڪاليج ۾ پاڙهيندي صرف اهو ئي ڪم ڪندي هونديس. هنکي ڪهڙي خبر ته ماڻ ٻيا به گهڻيئي حفت پاليندي آهيان؟ سهج سياويڪ زندگي گذارڻ بدران

پنهنجي زمين نه هجڻ ڪري، ايڪ مصيبتن جو مقابلو ڪندڙ سنڌين سان گڏ، پنهنجيءَ ٻوليءَ لاءِ جدوجهد ڪرڻ ۾ حصو وٺي سگهي پاڻيءَ ۾ ٻاڦوڙا هڻڻ مثل ڪم ٿي ڪندي آهيان؟

قدرت انساني بدن کي ڪي ته محدوديون ڏنيون هونديون نه؟ انهن کي اورانگهڻ غلط ڳالهه ٿي نه؟

ڊاڪٽر موٽواڻيءَ منهنجو آپريشن ١٩٧٨ ۾ ڪيو هو. سالن جا سال هن مونکي ٺيڪ ٺاڪ رهڻ ۾ مدد ڪئي. پر منهنجي ئي بيوقوفيءَ ڪري مان وري ١٩٨٧ ۾ بيمار ٿي پيس.

ٻين اوڳڻن سان گڏ مون ۾ هڪ اوڳڻ هيءُ به آهي ته مان جيستائين صاف سٺي ٻاٿ روم نه ڏسان تيستائين ان ۾ گهڙان ئي ڪين! انڪري ڪلاڪن جا ڪلاڪ بمبئيءَ کان ٻاهر، ڪنهن گهر يا هال ۾، مسافري ڪندي بس يا ٽرين ۾ مان قدرت جي نيم جو پالن ڪندي ئي نه هيس! ته پوءِ بيمار ڪيئن نه ٿيندئس؟ مونکي بڪين جي خرابي اچي ٿي.

هن ڀيري ڊاڪٽر موٽواڻيءَ پنهنجي دوست ڊاڪٽر ماڌو هري ڪامت سان صلاح ڪئي. ڇاڪاڻ ته اهو ڊاڪٽر يورالاجسٽ (Uriologist) آهي.

مونکي منهنجيءَ ڀاڻيجيءَ جي ساهيڙيءَ ٻڌايو ته اهو ڊاڪٽر هوشيار برابر آهي پر چارجز تمام گهڻيون وٺندو آهي. مان ڪاليج مان رٽائر ڪري چڪي هيس. پراويڊنٽ فنڊ جا ستاسي هزار ۽ گريچوئٽيءَ وارا نَوَ هزار ڪل ڇهانوي هزار ئي بئنڪ ۾ هيم. گهڻي خرچ جو پڄندي اها چنتا به ٿي.

ٻهرين ئي جاچ ۾ نئون اوزار ڪتب آڻي پنج هزار رپيا ورتائون. بعد ۾ سونوگرافيءَ لي پندرنهن سؤ ۽ اسڪئننگ لي ٻي هزار خرچ آيو. اجا ٻه جاچ لاءِ ٻي ڏينهن وري اسپتال ۾ رهيس ۽ وڌيڪ هزار ڏنم! انهن بيماريءَ تي هزار پيٽ چڙهندا ويا.

تپاس جاري رهي. نيٺ فيصلو ٿيو ته منهنجي ڏاڍي پاسي واري ٻڪي ڪڍي ويندي. پر ڊاڪٽر مونواٽيءَ کي کپندا هئا پنهنجا ماڻهو، جيڪي خون ڏين ۽ منهنجي رت جو گروپ آهي بي. نگيٽو (B. Negative) جو تمام ٿورن ماڻهن ۾ هوندو آهي. مون ”هندواسي“ ۾ خون ڏيڻ لاءِ اپيل وڌي، پر هڪ به سنڌيءَ منهنجو سڏ نه اونايو! سڄو سارو مهنو آپريشن ٽرسايو ويو ڇاڪاڻ ته ڊاڪٽرن جو چوڻ هو ته ڏنل خون ۾ ٿورو به انفيڪشن هوندو ته ڪڊني آپريشن فيٽل fatal يعني موت جو باعث ٿيندو. اُن وقت سچن آهوجا جو شعر ’زندگي! تنهنجي ادائن مان ٿيو بر آهيان.... اڪثر ياد ايندو هيم.‘

مان زندگيءَ مان اهڙو خفي هيس جو ڊاڪٽرن کي چيم ڪهڙي به خون سان آپريشن ڪري ڇڏيو. مونکي زندگي کپي ئي ڪين. پر مونواٽيءَ صاحب نه مڃيو.

آخر ديپڪ پاڳناڙي نالي هڪ ڳڀرو جوان پنهنجيءَ ڪٽنارپا ڪالونيءَ مان ٻه ڇوڪريون آنديون ۽ شانتي شهاڻيءَ ٻه پارسي مرد آندا جن مونکي خون ڏنو ۽ آپريشن ٿيو جنهن ۾ مؤلمار خرچ آيو.

پر ان خرچ ۾ مونواٽي صاحب پنهنجون کي به چارجز شامل نه ڪيون. ڊاڪٽر ڪامت پڻ صرف اسپتال جي آپريشن جي ئي في ورتي. ان بعد ئي مون جاتو ته ڊاڪٽر

ڪامت به موٽواڻيءَ جهڙو ئي هڪ نيڪ انسان آهي ۽ خصلتن ۽ ڳڻن جو مالڪ آهي.

ڊاڪٽر ڪامت جي ڪيبن ۾ گهڙڻ سان ئي سٺن ڳڻن جي خوشبوءِ اچي پاڪر ۾ پرندي آهي. هو تمام ٿورو ڳالهائيندو آهي. همدردي ڪرڻي هجيس ته اکين کان ڪم وٺندو آهي ۽ شاباس ڏيڻي هجيس ته هلڪي مسڪراهٽ ڪم آڻيندو آهي.

مونکي ڪا به تڪليف ٿئي ته هتان ٻاهي مان هڪ وٽ ڊوڙي ويندي آهيان. ٻئي هڪ ٻئي سان فون ڪري هڪ ٻئي کي منهنجو حال ٻڌائيندا آهن. هنن جي حاضريءَ ڪري منهنجي اڌ مڙي بيماري ٽري، اُن وقت ئي لهي ويندي آهي!

مون ٻئي ڳولهي
منهنجي وڃايل صحت
باغن جي ڪُوانج گلن ۾
سمنڊ جي لهرن جي چپن تي
هوا جي چُرپُر ۾
۽ اُس جي ترڪي ۾
پر
جان ڪٿي ڏسان
ته اُوءَ لڪي ويٺي آهي
منهنجن هنن مسيحائن
ماهر ڊاڪٽرن
۽ سٺن انسانن
وٽ!

هڪ دفعو شري جهمٽمل واڌواڻيءَ جي سڏ تي چيمبور

هلي ويس. واڊواڻي صاحب ۽ انهن. هريءَ لاءِ مونکي ڏهڻي
عزت آهي. ان ڪري سندي لئبرري ٻرپا ڪرڻ واري
واڊواڻيءَ جي سڏ کي مان ڀلائي نه سگهيس.

اُتان جلدئي موٽي آيس. ٻئي ڏينهن رات جو ٻارنهن بجي
مونکي تمام گهڻي تڪليف اچي ستايو. مون ڊاڪٽر
موٽواڻيءَ کي سڏ ڪيو. هن پنهنجي ڊرائيورءَ فون ڪيو ۽ چيو
”تنهنجو ڊاڪٽر آهي. اٿ مان ڇو نه اُٿندو؟“ هن ڪيس
اُٿاريو ۽ ڊاڪٽر مونکي دوا ڏسي.

اُئين ٻدن ۾ پئيل هڪ ٽيوب ۾ اچي ڏاڍو سور پيو.
مون ڊاڪٽر ڪامٿ کي فون ڪيو. هن پنهنجي ڊرائيورءَ
سڪانتيءَ فون ڪيو ۽ ڊاڪٽر جتي هو، اُتي اماڪ هن
کي فون تي نياپو ڏنائين.

اُئين انهي ڊاڪٽرن جون ڊرائيورن پڻ پنهنجي پتيءَ
جي نيڪ ڪم ۾ مدد ڪنديون آهن. ڊاڪٽر سو به مشهور
سرجن - اُنهي زال ٿيڻ تمام مشڪل آهي. ”اهي“ ڊاڪٽر نه
وقت سر زالن کي ڪٿي سات ڏيئي سگهن، نه گهر جي
ڪمڪار ۾ ڪين ڪا مدد ڏيئي سگهن ۽ نه سندن ٻچن يا
ماڻن کي پورو ڪرڻ ۾ ڪو وقت يا ڌيان ڏيئي سگهن! پوءِ
به پشپا ۽ سڪانتيءَ جهڙيون زالون هر موقعي تي ۽ هر حالت
۾ پنهنجن اهڙن پتين کي سات ڏيئي نڀائينديون آهن.

هي ٻئي ڊاڪٽر سال ۾ هڪ ٻه دفعو آمريڪا يا ٻين
وديشن ۾ ڪانفرنسن ۾ شامل ٿيڻ ويندا آهن. ان ڪري نئين
۽ ماڊرن زماني جي علاجن مان واقف آهن. ڊاڪٽر ماڌو
ڪامٿ مون تي نئين قسم جا علاج آزمايا آهن. مان به
چوان ٿو جوان ۽ جهان ۾ ڪيڏو انسان نئين علاج جي
آزمودي مان لنگهي تنهن کان مان لنگهان ته بهتر. نه؟ پر

ڊاڪٽر ڪامت آلروشواسي آهي. هنکي نقصان ڪرڻ جو ٻه ڪامياب ٿيڻ جو پڪو وشواس هوندو آهي ۽ هو هميشه ڪامياب ٿيندو به آهي!

منهنجا هي ٻئي ڊاڪٽر صورت کان ئي سيرت ۾ شاهاڻن شهنشاهن وانگر آهن. مان کين ايشور جا ننڍا پائر ڪري سڏيندي آهيان ۽ کين ڏاڍو ڀائيندي آهيان.

شايد ڪي ڊاڪٽر لالچي هجن به ۽ ٻيا اڻ ڄاڻائيءَ ۽ بي پرواهيءَ ڪري انساني حياتيءَ جو نقصان ڪري وجهندا به هجن. پر اهڙن خراب ڊاڪٽرن ڪري منهنجا هنا سٺا ڊاڪٽر بدنام ڇو ٿين.

سرجن پڻ هڪ قسم جا ڪلاڪار آهن. ڏاڍي نفاستائيءَ ۽ ڦڙتيءَ سان سنهيون ننڍيون ڪئنچيون هلائي، پوءِ چمڙيءَ جا تهه سبيندا ويندا آهن! هڪ جو آپريشن ختم ڪري پوءِ ٻئي آپريشن لاءِ اسڪيچس ڪيئي، ڊرائنگ، وسيلي پوري ۽ صحيح جڳهه تي مقرر ٿيل ڪٽ ڏئي، خارج ٿيل ٽڪرو وڍي ڌار ڪري هي ڊاڪٽر تندرست حصا پاڻ ۾ ڳنڍين ٿا.

ڪلاڪن جا ڪلاڪ ٽڪين روشنين ۾ فل اسپيڊ يا واليوم سان هلايل ايئرڪنڊيشنڊ ڪمرن ۾ ڪم هي ڪم ڪندا ٿا رهن. پوءِ وري خاص مرض لاءِ خاص علاج پڙهائيندڙ ڪي خاص مئگزينس گهرائي انهنجو ابياس ڪندا آهن ۽ ٻئي ڏينهن هڪ هڪ آپريشن لاءِ پوري تياري ڪندا آهن.

آفرين آهي هنن کي! هي پاڻ به ڌن آهن ۽ هنن جي جنمي به ڌن آهي! هنن ماءُ جي ڪک سڀائي ڪري ڇڏي آهي!

منهنجي ڊاڪٽر موٽوائيءَ جو نالو آهي ناڪر. ان ناڪر موٽي جڻ هڪ منتر ڏنو آهي. ”ڪلندي رهه ۽

196

هلندي رهيا.“ پس مان ان مندر ۾ پوڄاري ڪندي رهندي آهيان.

منهنجي پٽي ڊاڪٽر ڪامت جو نالو آهي مادوءَ. هنجو چوڻ آهي ”هميشه مٺين مادوءَ (ڪرشڻ) پروشواس رکو.“ شري ڪرشڻ منهنجو اشٽ ديو آهي.

اٿين پنهنجي ٺاڪر ۽ پنهنجي مادوءَ (ڪرشڻ) جي سهاري پندرهان سال زنده رهي آهيان.

اٿين ڊاڪٽر هرڪشن ڏاسواڻي جو پيٿالاجسٽ آهي، پاڻ وانگر ٽي چاچ جوچ ۾ مدد ڪندو آهي. ورهين جا ورهيه بيمار رهندي آئي آهيان ته گهر جا ڀاتي پڻ هر طرح جو ساٿ ڏيندا اٿم. منهنجا ڀاٽر موتي ۽ نارائڻ دلداري ڏيندا آهن ۽ دل وٺندا آهن. منهنجون ڀاڄايون چترا ۽ رتنا وڏن آپريشن وقت ولائت مان هلي ايندون آهن ۽ ڪم ڪار ۾ هر طرح جون مدد ڪنديون آهن. پر منهنجي ڀيڻ ڪملا جنهن کي مالڪ شيوا ڪرڻ جو جهجهو ڏانءُ ڏنو آهي سا هر وقت ۽ هر هميشه منهنجي ڀر ۾ هوندي آهي. اسپتال وڃان ته پرماتما جا چرڻ ڀڪڙيان. ڊاڪٽرن جو همٿ جهليان ۽ ڪملا جو پاڻ سوگهو جهليان! بس پوءِ ته ڀؤ ڀولو ٽي ڪين هوندو اٿم.

"منهنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق"

ڪن اديبن ۽ پڙهندڙن جا رايا

لڇمڻ ڪومل (دهلي)

"...... ست ست هيانءَ کي چاقوءَ جيان چيريندي وئي آهي. آتم ڪهاڻيءَ جو هي خاڪو سنڌي ادب ۾ مثالي نوعيت واري تخليق بڻجي رهندي ۽ ايندڙ نسل لاءِ نياپو ڏيندو ۽ هر پڙهندڙ کي ٻڌائيندي ته سندس نڪ وڌائيندو."

اي. جي. اُتم (بمبئي)

"منهنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق" پروفيسر پوپٽي هيرانندانيءَ جي آتم ڪهاڻي، هنجي ڀانت ڀانت روپن جو درپڻ آهي. ننڍپڻ کان وٺي وڏپڻ تائين. مئٽرڪ ۾ ٿي نوڪري ڪرڻ شروع ڪيائين. ورهاڱي بعد ڀارت ۾ لڏڻ تي آجيوڪا لاءِ ماستريءَ ۽ پروفيسريءَ سان گڏ لڳاتار گوناگون ساهت رچيائين ته ساهتڪ سنسٿائون به سنڀاليائين ۽ سنڌيت کي اوچ ڏيڻ ۽ پنهنجي حقن لاءِ به لڙي آهي. هن سڀني ڪارنامي لاءِ هن پاڻ تي ڀاڙيو آهي. کيس سندس پنهنجي همعصر ليکڪائن وانگر جيون ساٿيءَ جي مدد نه ملي. هن پنهنجي ماءُ کي به ڇڏي ڏنو، "مونکي پنهنجي لاءِ گهوٽ خريد ڪرڻو ڪونهي."

پوپٽي سچ پچ بي باڪ ۽ صاف گو آهي. هوءَ پاڻ چوي ٿي ته منهنجون پسنديون ۽ ناپسنديون نهايت تيز آهن.

اکري فالتو ڪمن ۾ وقت نه وڃائي گهڙيال جي ڪانٽي جيان هر وقت ڪم ڪرڻ جي عادت اٿس.

هيءَ آتم ڪهاڻي ڪنهن اهم سنڌي ليکڪا ۽ انهي شخصيت جي ڀرپور سچي ۽ مڪمل آتم ڪهاڻي آهي، جيتوڻيڪ پوڻي ڪن ٽن ساهتڪارن خلاف شخصي اظهار به ڪيو آهي.

آتم ڪهاڻيءَ جي ٻولي سپڪ سلوڻي آهي ته ان جي عبارت سندس رعبدار ۽ بردبار شخصيت جهڙي آهي. پوڻيءَ ان کي پنهنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق جو نالو ڏنو آهي. ان مان نه رڳو سندس حياتي جي پر سنڌيت جي به جهلڪ ملي ٿي.

(احمدآباد ۾ ۱۲-۱۳ مارچ ۱۹۹۲ تي ساهت اڪيڊمي جي ”آتم ڪهاڻي“ سيمينار ۾ پڙهيل پيپر مان)

ڪرشن کٽواڻي (الور)

هيءَ آتم ڪٿا منهنجي خيال ۾ هيلتائين ڇپيل پوڻيءَ جي سڀني ڪتابن ۾ بهترين ڪتاب آهي..... اهي (سيلاب زندگيءَ جو ۽ آتم ڪٿا) سندس پوريءَ زندگيءَ جي ساڌنا جو ڦل آهي.

مان جيڪر هن کي آتم ڪٿا نه پر يادگيرون چوان، چاڪاڻ ته هن ڪتاب ۾ هن پنهنجي پوري سلسليوار زندگي نه پر ڪي اهم واقعا، واردائون ۽ اندر ۾ اٿيل طوفانن جو ورنن ڪيو آهي. گهڻو ڪري هن انهن آزمودن جو ذڪر ڪيو آهي جن جو ناتو سنڌ ۽ ڀارت سان سنڌي سماج، سنڌي سڀيتا ۽ هن زماني جي ڪن اهم سنڌي شخصيتن سان آهي. ٿوري ۾ ائين چئجي ته هي ڪتاب سنڌين جي اڌ صديءَ جو سچيتڪ اتهاس آهي.

محتاب اڪبر راشدي ڊائريڪٽر، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄام شورو (سنڌ)

توهانجي آتم ڪهاڻي "منهنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق" پڙهي هيم ۽ ڪافي متاثر ٿيس... توهان سان چڻ ازل جي جاڻ سڃاڻ آهم."

ماهتاب محبوب (حيدرآباد سنڌ)

...... وقار شخصيت واري ليکڪا پوپٽي هيرانندڻي پنهنجي هر ليک ۾ ڪٿي نه ڪٿي لڪل هوندي آهي، جتي مون سندس روح جون انديون انديون جهاڪون جهٽيون آهن. هن ڪتاب ۾ هوءَ اهڙي نه واضع طور سامهون آئي آهي جو سمجهان ٿي هاڻي اها حسرت رهڻ نه کپي ته مان هن سان دل کولي ڪچهري نه ڪري سگهيس.

.... پوپٽيءَ جو جيڪو روپ مون ڏٺو آهي اُن ۾ ناراضگيون ۽ رنج روساما ته جنم وٺي سگهن ٿا پر سازشن، بدگمانين، ڪيني ۽ ساڙ جو هن سنڌوءَ جهڙي وشال من ۾ ڪو گذر ٿئي ٿي سگهي.... اهو ڪتاب اکين هن انسانيت، محبت ۽ خلوص ۽ حوصلي جو درشن ڏنو آهي جنهن کي مشعال بڻائي زندگيءَ جون اوکيون اونداهيون راهون روشن ڪري سگهجن ٿيون.

... حيدرآباد جي جن جاين جڳهين جو پوپٽيءَ ذڪر ڪيو آهي اُهي هن لاءِ خواب پر اسان لاءِ حقيقت آهن.... پوپٽي اُنهن سمورين حقيقتن کي اهڙي اثرائتي نموني پيش ڪيو آهي جو اڄ حيدرآباد جي هر گهٽيءَ ۽ رستي تان لنگهندي سندس غائبانا موجودگيءَ جو احساس ٿئي ٿو چڻ سندس روح اُن ئي شهر ۾ گهمي پيو.

... "سونا روپا ورق" جي انداز بيان ۾ جيڪا دلڪشي آهي، زندگيءَ سان لاڳاپيل ننڍين ننڍين ڳالهين ۾ جيڪو رس ۽ چس آهي سو ڳرين ڳوڙهين ڳالهين ۾ ڪٿي... هڪ هڪ اکر پڙهڻ سان دل تي نقش ٿيندو ٿي ويو.

.... ورق انهن ۾ لذيذ جي دهشت گيرن کي محسوس ڪندي دل ڌڙڪي وڃي. سمورو نظارو انهن چٽيل آهي جڻ ڪا فلم پئي اکين اڳيان هلي.

... هوءَ سچ جي علامت بڻجي اڀري ٿي وڃندي، بلڪ مان ته انهن چوندس هوءَ پنهنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق لکي امر ٿي چڪي آهي.

... هن ڪتاب ۾ ڪي تشبيهون ڏاڍيون سهڻيون آهن جيڪي موقعي مناسبت سان ٺهڪيو اچن.

... اهو ڪتاب پنهنجي سونن روپن ورقن سان سنڌي ادب جو سينگار ثابت ٿيندو.

پرڀو وفا (بمبئي)

.....پوپٽيءَ ڀاڱي ڪان ٻاهر نڪري پوپٽيءَ ٿي لکيو آهي، پنهنجي، پنهنجيءَ حياتي، سماج ۽ پنهنجن ساٿين بابت ڪجهه، ڪوڙا سچ لکيا آهن.

اسانجي سماج ۾ استرين جون آتم ڪهاڻيون بنهه گهٽ يا نه جهڙيون لکيل آهن. هڪ استريءَ لاءِ پنهنجي ٻاري ۾ پيار ۽ جنس (Sex) جهڙن گنڀير وشين تي لکڻ ذرا مشڪل آهي. پر جنهن بي باڪيءَ ۽ وضاحت سان پوپٽيءَ انهن سڀني ڳالهين تي لکيو آهي انهيءَ لاءِ ڪيس آفرين آهي... سندس عبارت سپڪ سهڻي ۽ سرل ته آهي ٿي.....

ڊاڪٽر ارجن شاد (بمبئي)

سوکيم دل ۽ دل ۾ درد جا ڪيئي داستان ديپايل، پر اکيون آسن کان آجيون، ليڪن جون انڌيون عمر جا ڪيئي فاصلا طئہ ڪري، روح جي ذري ذري ۾ جذب ٿي ويل - اهو تصور پوپٽيءَ جي سندس جيون ڪهاڻي "منهنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق" ۾ ئي اسانکي پهريون دفعو ملي..... پروفيسر پوپٽي هيرانندا ڻيءَ جي لکڻيءَ ۾ تاثير آهي ۽ ڪتاب جي انيڪ شخصي تفصيلن جي باوجود، منهنجي مطالعي جي محويت ان حد تائين قائم رهي جو ڪتاب پڙهي پوري ڪرڻ کانسواءِ، دل نہ ٿي رهي.

نواب بشير احمد خان لغاري (حيدرآباد)

"..... توهانجي قلم ۾ اهڙي قوت آهي جو پڙهندي وقت جو پتو ئي ڪين ٿو رهي. خدا ڪندو اوهين اهڙيءَ طرح لکندا رهندا ۽ هند سنڌ جي سنڌين کي ملائيندا رهندا

موهن گيهاڻي (دهلي)

..... مون امرتا پريتم ۽ ڪملاداس جون آتم ڪهاڻيون پڻ پڙهيون آهن پر جيڪا صداقت پوپٽيءَ جي ڪتاب ۾ آهي اها سندن ڪهاڻين ۾ ڪٿي؟ انهن آتم ڪهاڻين کي تہ افسانوي رنگ ڏنو آهي ۽ ناول وڌيڪ ۽ آتم ڪهاڻيون گهٽ ڀيئون پاسن.

آزاد جتوئي (ڪراچي)

"..... پر تنهنجي جيون ڪهاڻي پڙهڻ کانپوءِ انهن پتو لڳي ڄڻ اهو سڀڪجهہ، مون پاڻ ڀوڳيو آهي ۽ ڄڻ منهنجي ڳلن تان ڳوڙها نير ڪري وهي رهيا آهن. مونکي بهرحال هڪ عورت جي عظمت کي داد ڏيڻو ٿو پوي."

اياز قادري (ڪراچي)

..... اوهانجو ڪتاب هڪ سنڌي عورت جي آتم ڪهاڻي ۽ ٿي پهرئون ڪتاب آهي، جيڪو اوهان اسان سنڌين ۽ سنڌ وارن کي ڏنو آهي. اوهان نهايت سچائيءَ سان واقعن ۽ جذبن جو اظهار ڪيو آهي ... اوهانجي ڪتاب ۾ ورهاڱي کان اڳ حيدرآباد جي عاملن جي گهرن جي سچي تصوير ۽ سنڌي رهڻي ڪرڻيءَ جو سچو نقشو ملي ٿو. ورهاڱي وارين حالتن ۽ ورهاڱي کانپوءِ ڀارت ۾ سنڌين جي حالتن کي به اوهان هوبهو بيان ڪيو آهي. ٻولي سٺي، ٺيٺ ۽ سادي آهي.

ڪلا ۽ موتي پرڪاش (دهلي)

”..... سونا روپا ورق ... پڙهي پورو ڪيم. پنج منٽ کن نه روئڻ بند ٿي نه ٿيو. پوئين صفحي تي جڻ تو دنيا کان موڪلايو آهي. موڪلاڻي هونءَ به درد پيدا ڪندي آهي. پر تو جهڙي ڀيڻ جنهن حياتيءَ جو پل پل سچائيءَ ۽ گهرائيءَ سان گذاريو آهي- تنهن جو موڪلائڻ دل قبول ٿي نه ڪري.

نذير احمد سومرو (نئون ديرو)

... اوهانجي ڪتاب جو هڪ هڪ اکر سونو آهي ۽ نه روپو .... توهانجي قلم ۾ وڏو درد سمايل آهي. توهان پين مس - ڪپڙيءَ مان نه بلڪل دل جي رت مان ٻوڙي لکندا ويا آهيو.“

موتيرام لڇيرام ٻناڻي (آمريڪا)

.... پنهنجيءَ آتم ڪٿا ۾ سنڌي سليس، سهڪ ۽ سوادي ڪم آندي اٿوَ. پيار ۽ استريءَ جي جذبات جو چٽ سٺو چٽيو اٿوَ. هيءَ آتم ڪٿا - بردباريءَ ۽ سچائيءَ سان سڀ ڪولي لکڻ جي ٻئي ڪنهنکي شايد همت نه ٿئي.

ڊاڪٽر سليمان شيخ (ڪراچي)

"..... اوهانجي ٻولي ڏاڍو وڻندڙ ۽ دل ۾ چڀندڙ آهي."

وفا سنڌي (ڊيرپور ماٿيلو)

..... ڪٿ ڪٿ ته اوهان اصل روئاري ڇڏيو. ائين لڳم ته ڏکو ۽ حشر اوهانجا پاڻ به اسانجا پاڻ هئا. ڪتاب جو آخري حصو "زندگيءَ جي شام" پڙهي پورو ڪلاڪ رنم."

هاسومل ايسوداس ماکيجا (بمبئي)

اهڙيءَ طرح پيڻ پوڙهيءَ پنهنجي هن پستڪ ۾ پنهنجي جيون جي جدا جدا ورقن جا ۽ ان سان گڏ سنڌي سماج جي به جدا جدا ورقن لوڙي ورگن جون اڻيڪ موڙتون ۽ صورتون، چرتر رنگ برنگي رنگن ۾ چٽيا آهن جي پڙهندي انيڪ يادگيرون اڇيو اکين اڳيان اڀرن ٿيون! ان ڪري هي سندر ۽ سلوڻو پستڪ سڀاواڪ سنڌي سماج جي هرهڪ ورگ کي چڪيندو ۽ هڪواريءَ اهو هٿ ۾ کڻڻ بعد پورو ڪرڻ بنا ان کي ڇڏڻ ڪين چاهيندو.

سنڌي ساهت گهر

طرفان سنڌي زبان جا ٽي بهترين ماهنامه

ڪينجهر

ڊيمي سائيز ۾ سؤ صفحن جو هر مهيني اينڊڙ نيٽ ادبي پرچو جنهن ۾ سنڌي ۽ عالمي ادب جون بهترين چونڊ تحريرون شايع ڪيون ٿيون وڃن. قيمت پندرهن روپيا- ساليانو: ڏيڍ سؤ روپيا فقط.

ماهوار،

مومل

ڊبل ڊيمي سائيز جي ۱۰۰ صفحن تي مشتمل، سنڌي زبان جو بهترين علمي ادبي ۽ سياسي پرچو، جنهن ۾ بهترين ڪهاڻيون، مضمون، تبصرا، بي لاگ سياسي مضمون، خوبصورت تصويرن ۽ بهترين ٽائيٽل سان هر ماهه اينڊڙ پرچو قيمت: ويهه روپيا- ساليانو: ٻه سؤ روپيا فقط.

ماهوار،

گلستان

سنڌي ٻولي ۾ ٻارڙن جو علمي، ادبي ۽ سائنسي پرچو، جنهن ۾ ٻارڙن جي دلچسپيءَ لاءِ بهترين مواد ۽ تصويرون ڏنيون پيون وڃن. ڊيمي سائيز- پنجاهه صفحا قيمت: ٦ روپيا. ساليانو: سٺ روپيا.

ٽنهي پرچن جي گهرائڻ ۽ مواد لاءِ رابطي ۾ اچو

۳- نظام لاج- گاڏي کاتو، حيدرآباد سنڌ.